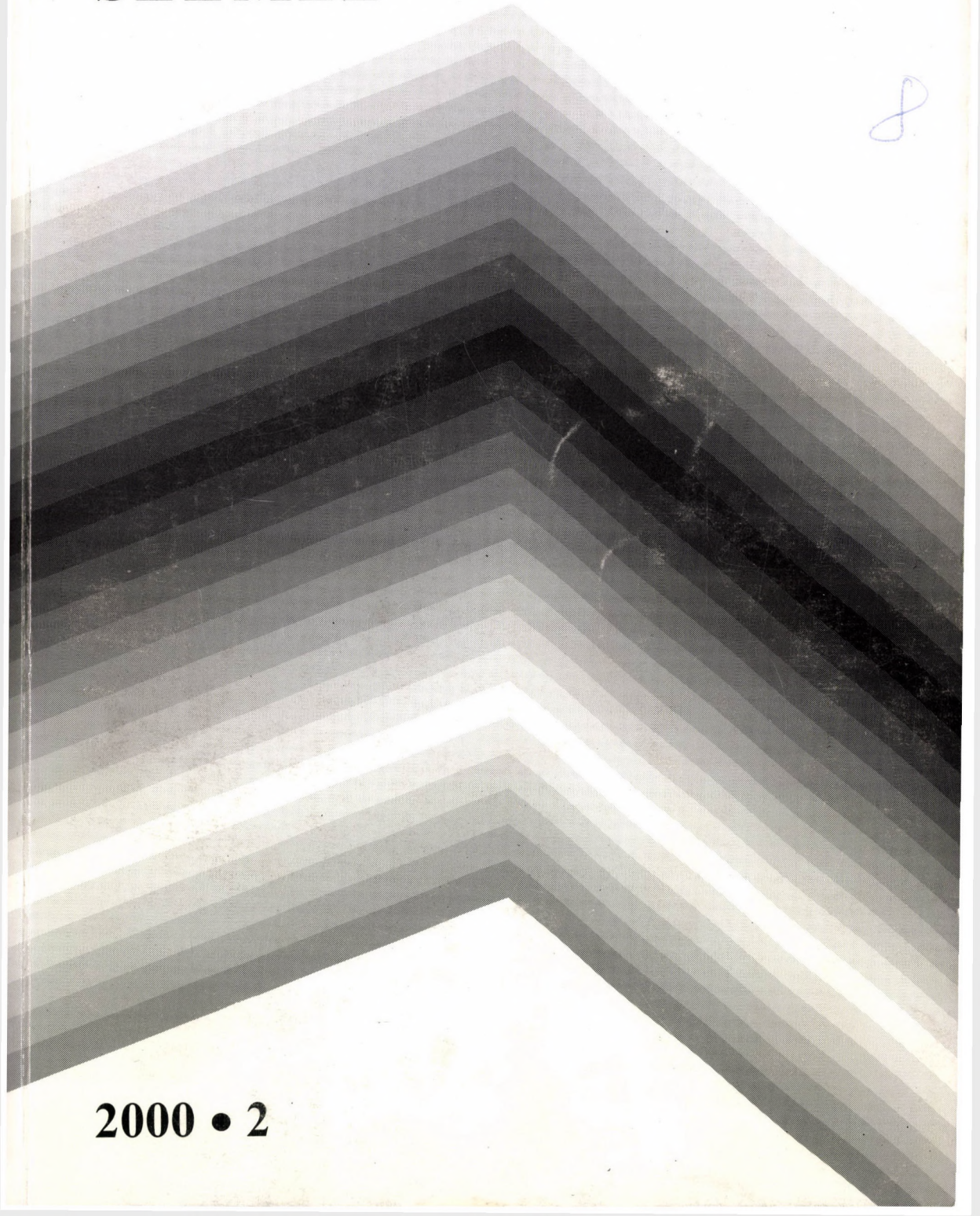

319489

4

8

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

2000 • 2

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

2000/2

10. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Bertalan László, Csákó Mihály, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csizmady Adrienne, Füstös László, Janky Béla, Kuczi Tibor, Mészáros József, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál, Tóth István János

Tartalom

TANULMÁNYOK

Némedi Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után	3
Róbert Péter: Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998	17
Balog Iván: Bibó István és Max Weber	38

MŰHELY

Csabina Zoltán–Leveleki Magdolna: Vállalatok kooperatív magatartása a hazai feldolgozóiparban	51
Ifj. Erdősi Sándor: Lakásbérlet baráti áron	71

TÁJÉKOZÓDÁS

Husz Ildikó: Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára	81
Bukodi Erzsébet: Ki, mikor és kivel házasodik? A házasság helye az egyéni életútban és a történeti időben	105

KÖNYVEK

Székelyi Mária: Moksony Ferenc: Gondolatok és adatok: Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése	128
Farkas János: Balogh István–Karácsony András. Német társadalom- elméletek: Témák és trendek 1950-től napjainkig.	131
Kelemen Katalin: Gazdasági szereplők és a helyi társadalom Leveleki Magdolna: A bomlás virágai. – Gazdaságszociológiai írások (1988–1998)	134
Radácsi László–Pataki György: A lokalitás reneszánsza Vári Anna–Joanne Caddy (eds) <i>Public Participation in Environmental Decisions: Recent Developments in Hungary</i>	137
Tóth Lilla: Váriné Szilágyi Ibolya–Solymosi Zsuzsa (szerk.) A siker lélektana. Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről.	140

ABSTRACTS	147
-----------------	-----

A folyóirat megjelenését
az OTKA és az MTA támogatja.

Olvasószerkesztő: Landauer Attila
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.

(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 227-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

ISSN 1216-2051

TANULMÁNYOK

Némedi Dénes

A SZOCIOLÓGIA EGY SIKERES ÉVSZÁZAD UTÁN

Az előadás címe szándékosan kétértelmű. Úgy is értelmezhető, hogy a szociológiának volt egy sikeres évszázada, s ennek már vége, s úgy is, hogy a szociológia sikeresen szerepelt az elmúlt évszázadban, és ez a sikertörténet folytatódik. Úgy gondolom, ma még mindkét állítás védhető, mert nem ismerjük a történet folytatódását. A lehetőségek felmérésével kell megelégednünk.

Miért volt sikeres a XX. század a szociológia számára? Bő száz évvel ezelőtt a szociológia *neve* sokak számára már ismerős volt (Magyarországon is), de maga a *tudomány* (a szó intézményes értelmében) ténylegesen nem létezett. A XIX. század kilencvenes éveitől próbálkozott néhány egyetem az új tudomány bevezetésével,¹ s a professzionális szociológusok, azaz a szociológiából *élők* száma az előző századfordulón nem érte el az egy tucatot. (Önjelölt szociológus természetesen sokkal több volt.) Komoly szakmai folyóirat a századfordulón még csak egy volt (az American Journal of Sociology). Ma – jellemző módon – a szociológiában sem a tanszékek, sem a professzionális szociológusok, sem az egyetemi hallgatók, sem a folyóiratok számára nem érhetőek el megbízható összefoglaló adatok. A szakmai folyóiratok száma biztosan 1000 fölött van (csak az USA-ban több mint 200 [S. P. Turner–J. H. Turner 1990: 159]), a szociológiából *élők* száma a közepes méretű és fejlett országokban több ezer,² a világban tehát biztosan van egy közepes városra való szociológus kollégánk, a tanszékek számára még becslést is nehéz adni, a szociológus hallgatók száma pedig csak százezrekben mérhető. Mi több: számos olyan szociológus van, aki a szélesebb értelmiségi közönség körében is sikert aratott, akinek a könyvei majdnem bestsellerek. Csak néhány, az izlésemet tükröző példa: Habermas, Bourdieu, Beck, Giddens, Castells, Boltanski. Minden rendben lenne?

Ha felébredne Émile Durkheim, biztosan elégedett lenne sok mindennel. Mindekelőtt: a szociológia sok jó, eléggé biztos *ténnyel* rendelkezik. Nincs talán olyan területe a társadalom életének, amelyről ne gyűjtött volna információkat a szociológia, s ezek az információk ma sokkal jobban kezelhetők, értékelhetők, elemezhetők, mint amiről Durkheim valaha is álmodott. Ami viszont a *következtetéseket* illeti, biztosan ráncolná a homlokát. Hol vannak a törvények, az oksági összefüggések, amelyek megállapítása a tudomány feladata? Mire való a tények gyűjtése, ha belőlük nem tudunk szilárd elméleteket felépíteni? Miért váltják egymást olyan gyorsan az elméleti divatok? Miért nincs még nyomokban sem egy olyan közös elméleti orientáció, amely előkészíthetné a „Nagy Szociológiai Elméletet”? Szükséges-e, hogy

¹ Bordeaux 1887-ben, Chicago 1893-ban, a New York-i Columbia a kilencvenes években.

² Egy Németországra vonatkozó (talán túlzó) becslés a nyolcvanas évekre 15 000-et ad meg. Ennek körülbelül egy tizede a felsőoktatásban (Weymann 1990: 208).

egy-egy szakterület 10–15 évenként új meg új paradigmák felé forduljon? – kérdezné. (Bár a paradigma szó jelentését aligha értené pontosan.) S valóban, ha összevetjük, hogy Durkheim milyen kevés tény alapján milyen merész elméleteket alkotott azzal, hogy a mai szociológia mennyi tényből (és mennyi pénzből) milyen, az övéhez képest szerény elméleteket alkot, akkor joggal vádolhatjuk magunkat elméleti bátortalansággal (bizonyára a sok tény is csüggesztően hat a kutatókra).³ Ami a Durkheim által oly sokra tartott *tudományos munkamegosztást* illeti, e tekintetben sem lenne öröme felhőtlen. Biztosan elégedett lenne azzal, hogy a szociológia ma számos alágazatra oszlik, s ezekben szakszerű és specializált munka folyik.⁴ Az már kevésbé tetszene neki, hogy az egymástól csak kicsit is távolabb eső alágazatok munkásai kevésbé vesznek egymás tevékenységéről tudomást – már csak azért sem, mert jószerével nem is értik, amit a másik csinál. Hogy nem olvassák egymás közleményeit, az a produkció mennyisége miatt is érthető. De az, hogy ma a szociológia több kisebb szektára oszlik, akik egymás tevékenységét kölcsönösen tudománytalanul tartják, végképp felháborítaná (noha a szektás szellemű polémiában bizony ő is jeleskedett). A szociológia mai állapotát bizonyára *anómikusnak* tartaná,⁵ s e tekintetben biztosan reformot sürgetne. Ma illúzió arról beszélni, hogy még létezik egységes szociológia, s egyelőre nem is látszik, hogyan lehetne megteremteni. Persze, a helyzet nagyon hasonló számos humán- és társadalomtudományban is. Ami a szociológia *morális* hivatását illeti, Durkheim bizonyan örömmel venné tudomásul, hogy a szociológusok egy része (talán többsége) egyformán fontosnak tartja az egyén szabadságát és a társadalmi igazságosságot, noha ő is felfigyelne arra, hogy mennyire elterjedt ebben a szakmában is a morális semlegesség vagy közöny.

De persze a szociológia mai állapotát nem Durkheim szemével kell néznünk. A következőkben három kérdést vetek fel azok közül, amelyek benyomásom szerint a szociológia állapotát befolyásolják.⁶ Nem állítom, hogy ne lehetne a tárgyalt témák körét kiterjeszteni; pillanatnyilag azonban ezt a hármat tartom a legfontosabbnak. Három közismert fejleményről van szó, ezért csak röviden fogom ezeket jellemezni. Nem gondolom, hogy az alábbi megjegyzések akárcsak jeleznék is a probléma egészét. Mindössze emlékeztetni szeretnék arra, hogy melyek a szerintem lényeges fejlemények.

E három fejlemény: az egyetem (és szélesebben a tudományos mező) átalakulása; a „társadalom” mint sajátos létszféra kérdéssé válása; a klasszikus értelmiség felदारabolódása. Ezek a fejlemények nemcsak a szociológia sorsát befolyásolják. Az a konfiguráció azonban, amelyet a szociológia esetében kombinálódásuk eredményez, talán különbözik a más tudományokban megfigyeltektől.

1. A szociológia XX. századi története két markánsan elkülönülő szakaszra oszlik. Az első, nagyjából a negyvenes évekig tartó szakaszban a szociológia az egyetemi rendszer peremén elhelyezkedő, fél-legitim tudomány volt. Ekkor még a szociológia

³ Nem tudom, hogy Durkheim örülne annak, vagy mulatna és bosszankodna azon, hogy az öngyilkosság okaira vonatkozóan máig az ő hipotéziseit tartják a szociológia legjellegzetesebb törvénymegállapításának (Pope–Danigelis 1981).

⁴ Az ASA által elismert alágazatok száma 49 (Mohan–Wilke 1994: 347–349)

⁵ Randall Collins szerint „mint diszciplína mindenféle koherenciát elvesztettünk, szakágak konglomerátumává esünk szét, amelyek mindegyike a saját útját járja, s nincs túl magas véleménnyel a többitől” (idézi Horowitz 1994: 4).

⁶ Nem vállalkozom arra, hogy megpróbáljam felmérni a szociológiai elmélet mai állapotát. E témakörben több kézikönyv áll rendelkezésre (pl. Ritzer 1992; Giddens–Turner 1987; Seidman 1998), magyarul néhány éve Andorka Rudolf adott áttekintést (1996).

azokkal a problémákkal küszködött, amelyekkel Durkheim is: önmaga meghatározásával, elismertetésével volt elfoglalva, s nagyvonalú, általában kritikai diagnózisokat adott a modernitás állapotáról. A század közepétől kezdve a szociológia hirtelen átalakuláson ment keresztül, minden tekintetben nagyon gyorsan gyarapodott – ebben az időszakban lépett ki végleg a századelő paradigmáiból, így a durkheimiánusból is.

A XX. századi szociológia e második korszaka elválaszthatatlan az egyetem, a felsőoktatás átalakulásától. Ebben az időszakban a felsőoktatásban tanulók aránya az USA-ban hamarabb, Nyugat-Európában később a korosztály több mint felére bővült (Németországban és Franciaországban egyaránt 3% körül volt ez az arány 1930-ban, 5% körül 1950-ben, 50%-nál több lett a nyolcvanas évekre [Ringer 1992]).⁷ Ez az áradat tette lehetővé a szociológia már említett kibővülését, sőt: a szociológia a maga módján még terelte-duzzasztotta is az áradatot, hiszen létszámgyarapodása minden jel szerint sokkal gyorsabb volt, mint a többi hagyományos szaké.⁸

Az egyetemi-felsőfokú képzés bővülése a világ boldogabbik, kisebbik felén úgy ment végbe, hogy közben a tudományos kutatásra-fejlesztésre fordított összegek is bővültek, a húszas évekre jellemző a GDP fél százaléka alatti értékről a nyolcvanas évek elejére annak 1,5–2,5 százalékáig. Az eszközök gyarapodása egy darabig azt az illúziót kelthette, hogy a képzés bővülése ellenére a hagyományos, kutatást és oktatást egyesítő egyetem XIX. századi formája fenntartható. Minthogy a jelek szerint a kutatás-fejlesztés rendelkezésére álló eszközök GDP-ből való részesedésének növekedése megállt (kevésbé boldog országokban radikálisan visszaesett), az elosztási harcok kiélesedtek, és a növekedési szakaszban a növekedési dinamika által elfedett feszültségek kiugrottak. Az egyetemi képzés bővüléséről ugyanis nemcsak győzelmi jelentéseket lehet írni. Két pontban foglalnám össze a szerintem legfontosabb feszültségforrásokat.

a) Az az elképzelés, hogy az egyetemen kutatás és oktatás egysége megvalósítható, ma már illúzió. A mai egyetem ideológiája még mindig az, hogy tudományos képzést nyújt, de ez természetesen a mai hallgatólétszámok mellett nem lehetséges és nem is kívánatos. Ez minden tudományszakon így van, de természetesen a helyzet kevésbé nehéz ott, ahol az egyetemi képzés egyben egy sajátos hivatásra való felkészítést is jelent – így például a jogászképzésben vagy egyre inkább a közgazdászképzésben. A szociológia azonban különös szak, mert hozzá kapcsolódóan nem alakult ki igazi szakma, hivatás. A szociológus ideáltípusosan még mindig egyetemi oktató, aki jövőre szociológusokat tanít. Minthogy tanítványai persze a szónak ebben az értelmében már nem lehetnek szociológussá, a szak általános értelmiségképzővé vált (és válik nálunk is). Ez bizonyos mértékig jó, hogy így van – de csak növeli a fe-

⁷ Természetesen a létszámbővülés nem homogén növekedés volt. Mint ismeretes, a létszám növekedése miatt egyre nagyobb számban jelentek meg olyan diákok, akiknek a szülei még ki voltak zárva a felsőoktatásból – vagyis a felsőoktatás „lefelé”, az ún. „népi” osztályok felé bővült, amit a professzorok, akik összetétele társadalmi származás tekintetében mindig „elittebb” volt, mint tanítványaiké, úgy éltek meg, mint az egyetem felhígulását, a kulturális standardok lazulását. Az „alsóbb” osztályokból származók mellett más metszetben a nők voltak a bővülés forrásai, s ez is az egyetemi tudományosság és a tágabb „szellemi” élet átalakulásához vezetett.

⁸ Németországban, míg 1950 és 1981 között a hallgatólétszám kb. ötszörösére, a szociológus hallgatók száma 20-szorosára nőtt (Weymann 1990). Nálunk az elmúlt tíz évben az egyetemi hallgatólétszám körülbelül kétszeresére, a szociológus hallgatók száma becslésem szerint körülbelül tízszeresére nőtt.

szültséget a szakmájában elmélyedni akaró oktató-kutató és az általános eligazítást váró hallgató között.

A változás a világ egyetemlein már rég elindult, s ahol erre az intézményes keretek a legtöbb szabadságot adják, nagyrészt végbe is ment: az egyetemek illetve azon belül az egyes karok, intézetek, tanszékek szépen differenciálódtak, kialakultak a tudományosan magas értékű intézmények, a többség pedig egyre inkább hasonul a középfokú oktatáshoz, amelynek átveszi a funkcióit. Transzláció történik, a nagyszámú szociológus hallgató valójában már nem kap(hat) tudományos képzést, a tudományba csak a kevésszámú doktoranduszt vezetik be.

Látszólag még egységes a szociológia, mint egyetemi tudomány, valójában már régen kivált a képzés szintjén néhány igazán színvonalas intézmény, a kutatásban pedig egyre erősebb az „advanced study center”-ekhez hasonló nem-egyetemi képződmények szerepe (Gulbenkian 1996: 74). Ha fennmarad a jelenlegi tendencia (s ennek megváltozása már csak társadalompolitikai okokból sem látszik lehetségesnek), akkor más tudományzakkal együtt a szociológiának is fel kell készülnie arra, hogy a XIX. században kialakult egyetemi tudományosságnak előbb-utóbb vége lesz. Egy újfajta tudományos modell kialakulása kezdődött el. Talán ez is ahhoz hasonlóan alakul, ahogy a széles értelemben vett gazdaság világa: nagy teljesítményekre képes, roppant tudományos tőkét felhalmozó tudományos központok világméretű hálózata jön létre, amelyek mellett az esetleg fizikailag szomszédos tömeg-egyetemek, helyi tudományos centrumok jelentéktelenségre lesznek kárhóztatva. Hogy ez miként fogja átalakítani a szociológia (később részletesen tárgyalandó) „morális” szerepét, „felvilágosítói” funkcióját, ez nehezen látható.

b) Az egyetemi képzés előbb lassú, majd gyors kiterjedése azt eredményezte, hogy a képzésben betöltött és ma nélkülözhetetlennek tűnő szerepük miatt az egyes diszciplínák önállósága és viszonylagos zártága megerősödött. A diszciplináris keretek bizonyultak ugyanis a legalkalmasabbnak arra, hogy az oktatásban egy minimális színvonalat tartani lehessen, hogy a tudományos előmenetel megítélésében bizonyos standardokat alkalmazni lehessen. A diszciplináris keretek (amelyek éppen a további szakosodás miatt ma tartalmilag már sokszor üres héjak) jelenleg semmi mással nem pótolhatóak fegyelmező hatásuk miatt. Jól látható ez a tudományos kritika területén, ahol a kritika legitimitását az adja, hogy kritikus és megkritizált azonos és közös diskurzusuniverzumnak tartott diszciplinához tartoznak, holott esetleg a szakmán kívülről jövő és ezért sokszor irrelevánsnak tartott bírálat relevánsabbnak bizonyulhat. A szociológia (amely Weber számára ismeretes módon még „fölöttébb sokjelentésű szó” volt) egyetemi szerepe révén stabilizálódott mint diszciplína, s ma is ez a szerep tartja össze.

A XX. században azonban egy, a diszciplináris stabilizálódással ellentétes folyamat is végbement. Ma ezt többen (az interdiszciplinaritástól megkülönböztetni óhajtván) transzdiszciplinaritásnak nevezik (Gibbons et al. 1994; Mittelstraß 1998). A transzdiszciplinaritást az jellemzi, hogy problémáit is a diszciplináris határokon kívül/túl definiálja, és a megoldás módszereit is azokon kívül keresi – tehát nem a diszciplinák határterületi kooperációjaként elképzelt interdiszciplinaritással azonos. (Egyébként nyugodtan lehetne „igazi” interdiszciplinaritásnak nevezni, ha az e névvel történt visszaélések nem lennének elriasztóak.) A szociológia érdeklődési területén is számos transzdiszciplináris kezdeményezés hagyta ott a jelét: a „zöld” érdeklődéshez kapcsolódó ökológia, a feminizmus, a tranzitológia, a világréndszerelemzések, a tudománykutatás.

A transzdiszciplináris kutatás bővülése előbb-utóbb össze fog ütközni az egyelőre csak diszciplináris keretekben működőképes felsőfokú képzéssel. A szociológiát meglehetősen diffúz öndefiníciója, időnkénti „imperialisztikus” hajlamai és lehatárolhatatlan érdeklődési területe miatt ezek az ütközések talán nagyobb mértékben fogják érinteni, mint a tradicionálisabb és némileg megkövültebb többi társadalomtudományt. Az sincs kizárva, hogy a „transzdiszciplináris” problémák nyomása alatt a szociológia maga fog széthullani.

A transzdiszciplináris problémák feszítőerejét fokozza az a körülmény, hogy az egyetemek számára a létszámbővülésből adódó feszültségek levezetésére a diverzifikációs kényszernek engedelmeskedve kézenfekvő megoldásnak tűnik új, diszciplinához nem kötött programok elindítása. Ezek a programok sürgető vagy annak érzett problémákhoz kapcsolódnak, s a szociológusok számára mindig adódik a csábítás, hogy nem elég jól definiált kompetenciáikat e programok szolgálatába állítsák. Ez pedig csak fokozhatja a szociológia mint diszciplína amúgy is nagyfokú heterogenitását, csökkenti összetartó erejét.

2. A szociológiának nemcsak azokkal a kérdésekkel kell szembenéznie, amelyek – különböző mértékben – valamennyi tudományt, illetve társadalomtudományt érintik. A szociológia mint speciálisan az önszabályozó rendszerként felfogott *társadalom* vizsgálatára szakosodott tudomány azzal kénytelen szembesülni, hogy tárgya egyre megfoghatatlanabbá válik.⁹

Helyénvaló itt egy rövid történeti visszatekintés. A *társadalom* mint egyfajta tudományos érdeklődés tárgya két összefüggő, de nem azonos gondolati vonal összehatalálkozásának az eredménye volt.

Az újkori politikai filozófiai gondolkodásban fellelhető előzményekre, a viszonylag hatékony igazgatással rendelkező szuverén újkori államokkal kapcsolatos tapasztalatokra támaszkodva és az állami intézmények által támasztott igényeknek részben megfelelően a XVIII. század végén, a XIX. század elején kristályosodott ki az az elképzelés, hogy létezik a valóságos világ jelenségeinek egy csoportja, amelyet a nemzetállamként elgondolt állammal és a piac által integrált gazdasággal szembeállítva, az államfogalom kiegészítőjeként társadalomként lehet megjelölni. Az állami szuverenitás forrásának tekintett „társadalmi szerződés” mindig is nemzeti társadalmakat tételezett fel, a forradalom és a rákövetkező háborúk tanulságai alapján pedig sokkal szembe lehetett állítani a nemzeti társadalmakat a hozzájuk képest átmenetinek és változékonyak elgondolt állami struktúrákkal. Az európai államok pluralitása ettől kezdve és mindmáig nemzetek mint társadalmak pluralitását jelentette (ezért érzékelte az európai gondolkodás a nemzeti és állami keretek inkongruenciáját abnormális jelenségként).

A *társadalmi kérdés* a szó mai értelmében a XIX. század felfedezése volt. A társadalom kérdése elválaszthatatlan lett a társadalmi reform/forradalom kérdésétől. Nemcsak arról volt ebben az esetben szó, hogy a társadalom mint nemzet fogalma a politikai diskurzusban a rendi intézmények ellen irányuló kritika eszköze volt, hanem arról is, hogy a társadalomra való utalás a tisztán politikai diskurzus és a tisztán politikai értelemben vett emancipáció ellen irányuló kritika eszköze is lett. A társadalmi kérdéssel foglalkozó értelmiségiek, jöttek légyen szocialista, liberális vagy konzervatív oldalról, azt állították, hogy az állami-politikai változások felszíne alatt fontos és a polgári világra nézve végzetessé válható fejlemények mennek végbe.

⁹ A következőkre lásd Touraine 1981; 1998; Bauman 1992.

A kialakuló szociológiában a társadalomnak mint képzetnek ez a két eleme összeolvadt úgy, hogy a szociológia magától értetődően és *hallgatólagosan* elfogadta a nemzetállami keretet, amelyen belül a tárgyául választott társadalmi világot értelmezte. Már a korai társadalomtudományi elképzelésekben is szembevetőd a „társadalom” szó kétértelműsége: a szó egyszerre jelentette az emberi világ egyik szféráját a gazdaság-társadalom-politika hármasságában és az emberek egy nagyobb csoport-ját, például francia társadalom versus német társadalom ellentétben. A szociológia sosem tisztázta tárgyának történeti beágyazottságát, így a társadalom-nemzetállam azonosítás mindmáig kifejtetlen háttérfeltevés maradt, nem került ellentmondásba a szociológia-elméletnek azzal a kudarcok ellenére is fenntartott igényével, hogy egye-temes törvényeket fogalmazzon meg. A szociológia által vizsgálni kívánt társadalom valójában a nemzetállami keretekben szervezett társadalom volt és maradt.¹⁰ Ez a fajta társadalom volt az, amellyel kapcsolatban a szociológia olykor „fejlődésről” beszélt.¹¹

Az egyetemeken berendezkedő szociológia mint a társadalom tudománya a XX. század elején tudatosan igyekezett magát elhatárolni a társadalmi kérdések vizsgálatában a XIX. században sokszor észlelhető radikalizmustól, világmegeváltó szándéktól vagy moralista lelkiismeretvizsgálattól. Ez azonban nem jelentette a XIX. században a társadalommal kapcsolatban kialakult paradigma felborítását. A szociológia – különösen a XX. század első felében – fenntartotta azt a sejtést, hogy a modernizáció *társadalmi* válságokkal és új típusú *társadalmi* feszültségekkel terhes, morálisan sokszor kétséges értékű folyamat. Ebből következett a szociológia elkötelezettsége a *társadalmi* reform mellett – a társadalmi reformot itt széles értelemben értve, a gazdasági és társas folyamatokba való beavatkozásra egyre inkább képes állam által végrehajtott radikális átalakulástól az aprócska jobbító lépésekig. Igaz ugyan, hogy a jóléti állam „terve” (ha egyáltalán volt ilyen terv) nem a szociológián belül született meg, s az is állítható, hogy egyes szociológusok későn ébredtek rá, hogy a jóléti állam megvalósításában lehet feladatuk, de a kiépülő jóléti állami intézményrendszerben a szociológusoknak is jutott egy szerény hely.¹²

A XX. század ötvenes éveiben úgy tűnhetett, hogy a jóléti állami (és ekkor még kizárólagosan nemzetállami) bürokráciák képesek lesznek a gyakorlatba átültetni a szociológiai tudományos belátásból származó reformjavaslatokat, hogy a hatalom bizonyos korlátok között felvilágosítható. Mi több, az sem látszott kilátástalannak – különösen a harminc éves világháborús periódus lezárulása és a fasiszmus bukása

¹⁰ Ez igaz bizonyos fenntartásokkal az Egyesült Államok szociológiájára is. Az Egyesült Államok valóban nem tekinthető a szó európai értelmében nemzetállamnak; az Egyesült Államok szociológiájára volt leginkább jellemző az a hajlam, hogy a saját társadalom vizsgálatát „a” társadalom mint világtársadalom vizsgálatának tartsa. A szociológiának a harmincas-negyvenes évek fordulóján itt végbement átalakulása azt jelentette, hogy a korábbi, erősen lokális, municipális érdeklődésű kutatás ösztársadalmi, értsd: szövetségi szintű problémák felé fordult, s ezzel vált a szövetségi bürokrácia partnerévé. Parsons elméletében vált egyértelművé az Egyesült Államok társadalma = a társadalmi rendszer azonosítás.

¹¹ A „fejlődés” fogalma feltételezi, hogy egyértelműen megadható az az egység, amelynek a fejlődéséről beszélünk. Mi lenne természetesebb, hogy ez az egység a nemzetállami keretekben megjelenő társadalom? Ráadásul erre az egységre vonatkozóan – a nemzetállami bürokráciák működésének hála – kiterjedt statisztikai adathalmaz állt rendelkezésre.

¹² A szociológia és a politikai megbízók viszonya persze a jóléti demokráciákban sem volt felhőtlen. „Minél jobb a kutatás, annál kevésbé egyértelműek az eredmények.” (DiMaggio 1997: 206). Talán ebben mutatkozik meg még a legbornírtabban szakszerű szociológiai kutatás akaratlan felvilágosító hatása is: az egyértelműség hiánya a világnak a politikai elme számára gyakran láthatatlan komplexitására és konfliktusos voltára figyelmeztetett.

után –, hogy a szociológia a széles és ismét csak nemzetállami keretekben azonosítható közönség felvilágosítását is elérheti, hogy hozzájárulhat egy emberibb és toleránsabb világ kialakulásához, hogy a szociológus – mint de Swaan mondja – „a társadalom olvasott és képzett közhasznú szemlélője” lesz (idézi Laeyendecker 1990: 230). Nem lebecsülendő a szociológia hozzájárulás ahhoz, hogy ahol erre mód volt, azaz az ún. centrum országaiban, a közbeszéd valamivel racionálisabb, toleránsabb lett, hogy nyilvánosan képviselhetetlen lett sokféle előítélet és türelmetlen általánosítás – vagy egy ideig legalábbis ez így látszott.

Az államszocialista országok késve kialakuló szociológiája abban az élményben részesedhetett, hogy egy ideig a felvilágosodás elsődleges letéteményesének tűnhetett. Ő volt az, aki a társadalmi tér néma szereplői helyett – kódolt formában – beszélhetett, aki elemi igazságokat fogalmazhatott meg, aki az értelmes emberi beszéd és a morális elfogadhatóság közegét teremtette meg. Ebből sajátos hivatástudat fakadt, amelynek csak (a lengyel, cseh, magyar) társadalom mint realitás – az igazi realitás – feltételezése mellett volt értelme.

A szociológia sem a gazdag jóléti államokban, sem az európai államszocialista országokban nem lett a „felvilágosodás dialektikájának” az áldozata, azaz nem az történt, hogy jó szándékú igyekezete az elnyomás és igazságtalanság gyarodását eredményezte volna annak csökkentése helyett. A szociológia sok tekintetben elérte azt, amit akart. Kutatási eredményei bizonyítani látszottak a társadalom létét, gyakorlati alkalmazásra került eredményei csökkenteni látszottak a feszültségeket. Nem volt ok arra, hogy a nemzetállami paradigmában elképzelt társadalomfogalmat a szociológiában bárki is kétségbe vonja.

Ez a társadalomfogalom – ahogy ez a „társadalom” szó többjelentésű voltában is tükröződik – mindig tisztázatlan volt. De a szociológia egyáltalán nem érezte magát rosszul ebben a tisztázatlanságban. A társadalomnak a politikával és a gazdasággal szembeni öntörvényűsége alapozta meg legitimitását és szükségességét, a nemzetállami értelemben vett társadalmi keret magától értetődősége tette lehetővé a speciális szociológiai kérdés, az *integráció* és a *szolidaritás* problémájának megfogalmazását. Az integrált társadalom a szociológiai gondolkodásban nem a határok nélküli társadalom, hanem a nemzeti jóléti állami keretekben, közös normák és kárptólások révén integrált társadalom. A nemzetállam mint társadalom magától értetődőségét mind a jóléti állam, mind a szocialista állam megjelenése megerősítette. Mind a jóléti, mind a tervgazdasági redistribúció csak a területileg zárt, előzetesen adott állami keretekben volt elképzelhető (még ha ez a zártság a két esetben nem is egyformán valósult meg). A szociológia ugyan a világon mindenütt kozmopolita tudomány hírébe került; valójában nemcsak intézményeit tekintve, hanem gondolkodási paradigmáiban is a nemzeti keretekhez kötött maradt.

A szociológia tág értelemben vett közönsége is nemzetállami közönség volt, ideális értelemben a polgárok közönsége, akik értelmes kommunikációban szuverénül képesek sorsukról dönteni. Ez az eszmény sosem valósult meg, de lehetősége sokáig kísértett a kritikai szociológiában (amíg az ún. globalizáció mint eszményt is alá nem ásta). A szociológia tárgyalópartnerei, sok esetben megbízói a legutóbbi negyedszázadig a bürokraták, akik a nemzetállami rendszer szülöttei. A szociológia igazi közönsége, a XIX. század végén kiformalódó értelmiség is kötött maradt a nemzetállami keretekhez. A szociológiai felvilágosítás a nemzetállami keretekben szerveződő nyilvánosságot, annak értelmiségét célozta meg. A szűkebb szakmán kívül bennük kereste és találta meg olvasóközönségét, ennek az értelmiségnek a vitái-

hoz kapcsolódott. Ez a nemzetállami-értelmiségi kötődés magyarázza, hogy miért figyelhetők meg a szociológiában még mindig – „kemény” tudományhoz egyáltalán nem illő módon – sajátos arculattal rendelkező „nemzeti” szociológiák. Ezért van az is, hogy a szociológiában – a „keményebb” társadalomtudományoktól, mint a gazdaságtan és a pszichológia, vagy a természettudományoktól eltérően, de a humaniorákhoz hasonlóan – az angol nyelv még nem teljesen domináns.

A nemzetállami keret mindig kérdéses volt, a nemzetállamok sosem voltak zárt rendszerek. De a kulturális-politikai képzelet a XIX–XX. században mégis a foglya maradt – talán azért, mert mint egység készen kínálta magát a képzelet, a képzetalkotás számára, a földrajzi, térképszerkesztési konvenciók hatékony támaszt jelentettek a számára.¹³

Napjainkban már közhely, hogy a nemzetállami keretek kérdésessé váltak. A szociológiába ez a felismerés a szakmában mindig a válságérzet (Gouldner 1971; Lemert 1995; Mouzelis 1995; Seidman 1998) kapcsán szivárgott be. Megkockáztatható az a feltevés, hogy az utóbbi időben terjedt a rosszkedv a szociológiában. E rosszkedv többek közt az irrelevancia érzésében mutatkozott meg. Az irrelevancia érzése hozta felszínre a szociológia alapfogalma, a „társadalom” bizonytalanságait és kétértelműségeit is. Világossá vált az is, hogy a szociológia mint állítólagos univerzális – vagy *horribile dictu* kozmopolita – tudomány, mint a „társadalom” tudománya, tulajdonképpen a nemzetállami keretekhez kötődött.

A nemzetállamok helyébe ma nem a merész pozitivisták által elképzelt világállam lép, azaz nem a világméretű nemzetállam, amely ugyanúgy homogenizálna és integrálna, mint korlátozott elődei. A pozitivista álomnak soha nem volt esélye a megvalósulásra. A nemzetállami központok gazdasági döntések színterei, politikai-bürokratikus szerveződések és sajátos nyelvi-kulturális identitások hordozói voltak. Jelentőségük csökkenésével a gazdasági hatalom egy világméretű hálózat csomópontjaiba kerül át. E pénzügyi és technológiai hálózat erőivel szemben a nemzetállamok, de a nemzetállami föderációk is lényegében tehetetlenek.¹⁴ Az a homogén kulturális identitás, amelyet a nagy nemzeti ideológiák vagy az államszocialista projektumok elképzettek, valójában (szerencsére) sosem valósult meg, s ma a homogén nemzeteket megbontva számos lokális, regionális, etnikai s egyéb kritériumok szerint alakuló identitás verseng egymással. A nemzetállamok mint politikai aktorok a XX. század katasztrófáiban bebizonyították, hogy a modernitás, a felvilágosodás morális követelményeinek lényeges kérdésekben nem tudnak megfelelni. De a tényleges döntések ki is kerülnek a nemzetállam politikai játéktéréből, a gazdasági hatalom globalizálódását a politika „birodalmi” jellegű átrendeződése és a kultúra diverzifikálódása kíséri.¹⁵

¹³ „Csaknem az összes társadalomtudós feltételezte, hogy ezek a politikai határok rögzítették a többi kulcsjelentőségű interakció térbeli paramétereit – a szociológus társadalmát, a makro-közgazdász nemzetgazdaságát, a politológus politikai rendszerét, a történész nemzetét. Valamenyen feltételezték az alapvető térbeli egybeesést a politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok között. Ebben az értelemben a társadalomtudomány az államok kreatúrája (creature), ha nem egyenesen a terméke (creation) volt, s a társadalomtudomány az állami határokat a társadalmi legfontosabb tartályainak (containers) tekintette” (Gulbenkian 1996: 27).

¹⁴ A kialakuló új hálózat-társadalomról (amely nem is társadalom a szó tulajdonképpeni értelmében) lásd Castells 1996 (különösen 66–200).

¹⁵ „A nemzetállam túl kicsi az élet nagy problémái és túl nagy a kis problémái számára” (Bell 1997: 18).

A globális gazdasági hatalom és a dezorientálódó nemzeti politika viszonyai között egyre nehezebben fogható meg a szociológia eredeti problémája, a társadalmi integráció és a szolidaritás kérdése. Nemcsak az válik bizonytalanabbá, hogy miképpen képzelhető el a makrotársadalmi konszenzus, nemcsak az a kérdés, hogy vajon miképpen viszonyul egymáshoz rendszer- és társadalmi integráció, nemcsak azt a kérdést kell felvetnünk, hogy vajon a rendszerfolyamatok nem ássák-e alá a társadalmi világ morális erőtartalmait, nemcsak arról van szó, hogy vajon a szolidáris diskurzus nem szolgál-e hatalmi célokat. Minden ilyen problematizálás háttérfeltevése erodálódik: a keret, amelyben megszoktuk a beszédet minderről.

Tévedés ne essék: nem érzékelhetetlen, a struktúrák szintjén végbemenő folyamatról van szó. Azoknak az intézményes (nemzetállami) kereteknek a felmorzsolódása, amelyek valaha értelmet és lehetőséget adtak a szolidaritásról szóló beszédnek, a jóléti rendszerek válságában és tudatos leépítésében, az intézmények kiüresedésében közvetlen tapasztalati tény (Castel 1998; Ferge 1997). A szociológia számára nem önmagában a nemzetállami keretek feltöredezése, a társadalom fogalmának elbizonytalanodása jelent problémát, hanem ennek a folyamatnak a szolidaritás lehetőségét érintő következményei. Úgy tűnik, nem állnak még rendelkezésre azok a sémák, gondolati keretek, amelyek a teljes újragondolást lehetővé tennék. (És természetesen ez az egész kérdéskör nem elsődlegesen tudományos kérdés!) Annyi mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy az állami keretben elképzelt társadalommal együtt ellenpontja, az integráció alanya, a *homo sociologicus* is szétporlad (Touraine 1998: 132). Akkor pedig felvetődik a kérdés, hogy kiről fog beszélni a szociológus?

3. A nemzetállam – mint realitás és fikció – leépülésével párhuzamosan ment végbe egy nagy átalakulás a kulturális javak piacán, a kommunikációban, amely – úgy tűnik – véget vet az „értelmiség korszakának”. A szó szoros értelmében vett értelmiség létrejött a XIX. század végére jellemző kulturális és szociális feltételekhez kapcsolódik: ahhoz, hogy a felsőfokú végzettség nagyon ritkából viszonylag ritkává vált, hogy kialakultak a gazdasági, politikai és kulturális központokként működő nagyvárosok a rájuk jellemző polgári kommunikációs és társiassági formákkal, a nyomtatott kultúra szférája, elsősorban a folyóiratoké kiterjedt, a politikai nyilvánosság megerősödött (Charle 1990). Az értelmiség mint szociális képződmény természetesen nem rajongott egészében a szociológiáért, hiszen a közeg antiszociológiai kampányok is az ő köréből indultak ki. Az értelmiség mint közeg volt lényeges a szociológia számára. Az értelmiségi közeg elősegítette, hogy a szociológia (és bizonyos fokig a többi társadalomtudomány is) megjelenhessen mint a nagy kulturális választóvonalakat, a humanista irodalmi és az egyre inkább matematizálódó természettudományi-technikai kultúrát átlépő „hibrid” képződmény, „harmadik” kultúra (Lepenies 1988; Smelser 1997). Válaszkísérlet is volt a szociológia ezekre a modernitást megosztó vitákra. A szociológia modernitása és bizonyos fokú kivételessége annak köszönhető, hogy ezekhez a kulturális dilemmákhoz tudott csatlakozni – mindkét oldalról. Csakhogy ezek a kérdések nem szigorúan szaktudományos kérdések voltak. Megfogalmazásukat az tette lehetővé, hogy a szociológia sosem tudott függetlenül a sajátos értelmiségi közegtől (bár néha megvolt benne a törekvés erre). A szociológiában mindig helye volt a magas szintű publicisztikát és tudományt egyszerre művelő „totális értelmiségieknek”¹⁶ ugyanúgy, mint a Durkheim-szerű tisztán egyetemi „főnököknek”. Ez volt a „szociológiai felvilágosodás” feltétele.

¹⁶ Lásd Bourdieu ellenük irányuló polémiáját (1984, 155 sk.).

Az értelmiség sorsát véleményem szerint két, a XX. század közepétől kibontakozó folyamat pecsételte meg: a kommunikációs átalakulás és a fentebb már jelzett, a felsőfokú oktatás kibővülésében is megmutatkozó társadalmi átrendeződés. Mindkettőben tevékeny részt vállalt a centrumországok értelmisége, és a maga módján a szociológia is hozzájárult a sikerükhöz. De a két összekapcsolódó folyamatnak szerintem az lett az eredménye, hogy az értelmiség mint sajátos szociális képződmény szétesett.

A felsőfokú képzés rohamos kiterjedésével és a munkaerő szerkezetének átalakulásával az értelmiségi helyzet elvesztette privilegizált jellegét. Ennek a következménye nem a munkásosztály helyébe lépő „értelmiségi osztály” kialakulása lett, hanem az egykori értelmiségi pozíciók szétszóródása egy középosztálynak nevezett mezőben. Ez a középosztály már nem az előző századforduló szociális és kulturális küzdelmeinek értelmiségi elitje. Az ún. posztmodern vita és diskurzus meglehetősen elkésett reakció erre a változásra, amely a kultúra egészének a státusát megváltoztatta. Itt most nem kívánok részletesen belemenni ennek a kérdésnek az elemzésébe.

Az értelmiség státusát a nyilvánosság eszköztárának átalakulása is mélyen érintette. A klasszikus értelmiség korszaka bizonyos értelemben a folyóiratok (és a kávéházak) korszaka volt: itt zajlottak le a nagy szellemi háborúságok, itt formálódtak ki a csoportok, itt kerültek be az eszmék a közgondolkodásba – s ez volt az a terep, ahol a szociológia is megtalálhatta a maga szószerkét.¹⁷ Számos szociológus jól érezte magát ebben a kommunikációs közegben. A kommunikáció médiumai azonban a XX. század első harmadának végétől folyamatos és gyorsuló átalakulásban vannak. Ez a most már tízévente átrendeződő kommunikációs szerkezet újra és újra szétbontja a meginduló kristályosodási folyamatokat, nem hagyva időt arra, hogy kialakuljanak stabil formációk. A rádió értelmiségi vonatkozásban kezdetben csak kiegészítette az akkor még viruló folyóirat-kultúrát. Mire a sajátos rádiós értelmiségi kommunikációs képződmények megszilárdulhattak volna, a televízió megjelenése teljesen új feltételeket teremtett, a „nagy értelmiségi” jellegzetesen XX. század eleji alakját kiszorította a televíziós sztár – de napjainkban már ismét új kommunikációs erőter kezd kialakulni. A XX. század első felének értelmiségi képződményei, a párizsi „balpart”, a weimari időszak Berlinje, a századelő Bécsje és Budapestje végleg történeti képződménnyé lettek.

A szociológia megtanulta, hogyan szólítsa meg az értelmiségi elitet – olykor még ennek az értelmiségi diskurzusnak a központjába is be tudott kerülni. Sokat beszélt és beszél ma is a „középosztályról”, de már nem képes arra, hogy megszólítsa, inkább csak korholni szokta, mint elfajzott és elkényeztetett gyermeket. Ezért az értelmiség letűnésével egyidőben a szociológia elvesztette igazi szakmán kívüli közönségét, hallgatóságát. Az egyre süketebb csönd, amely a szociológiai fejtegetéseket fogadja, annak jele, hogy a felvilágosítás elképzelt alanya, a századelő klasszikus társadalomértelmezésre fogékony értelmiségije ritkul. Egyelőre nem látszik világosan, hogy a szociológia milyen helyet tud magának az új kulturális világban kiszorítani.

* * *

Mit tehet a szociológia, ha életeleme, az egyetemi közeg alapintézményei egyre bizonytalanabbakká válnak, ha a sajátos tárgyát konstituáló nemzetállam szétrepede-

¹⁷ Lásd ehhez Bauman (1992: 93). A megkésett magyar szociológia vonatkozásában ezt mutatta be Kuczi-Becskeházi (1992).

zik, ha felvilágosítói munkájának címzettje, az értelmiség széteszik? Mit érnek egyre finomabb elemzési technikái, egyre bonyolultabb és éleesebb megkülönböztetésekre képes elméletei, egyre gazdagabb tényanyaga, ha az a valóság, amelyről beszámol, ködként oszlik el, ha figyelmes hallgatósága szétszéled?

A szociológia hivatása, elsődleges feladata persze az, hogy a kialakuló (új, de nem szép) világról diagnózisokat készítsen, s ezek oly gyorsan követik egymást, hogy számbavételük szinte lehetetlen. Néhány kezembe jutott elemzésre fentebb hivatkoztam. Könnyebben áttekinthető egy másik kérdés: miként gondolja el a szociológia sajátmagának mint diszciplinának a jövőjét. E vonatkozásban sokkal kevesebb elemzés született. A két évvel ezelőtti montreali XIV. ISA vilákkongresszuson ezzel kapcsolatban kialakult két ellentétes elképzelést szeretném bemutatni.

1. Az egyik az Alberto Martinelli által vezetett *Presidential Symposiumon* fogalmazódott meg. E szerint a diszciplinák, így a szociológia és a rokon tudományok közötti határok nem kemény elválasztó falak, hanem a kooperációt lehetővé tevő, a tájékozódást szolgáló jelzőoszlopok. A szociológia jövőjét inkább a diszciplináris identitás és az interdiszciplináris együttműködési képesség erősítésében lehet keresni (Allardt 1999; Martinelli 1999; Massey 1999). Vagyis egyszerűbben szólva: nincsenek ok a diszciplína alapvető átgondolására, ennél fogva szükségtelen bármiféle nagy reform emlegetése. E szerint az álláspont szerint a döntő a tudományos teljesítőképesség fokozása abban az értelemben, ahogy a tudományos teljesítményt és eljárásmodot a XX. század végén felfogtuk. Ez az álláspont még nyomokban sem tett kísérletet arra, hogy a szociológia helyzetét szélesebb összefüggésben gondolja át.

E válasz jogosultsága kézenfekvő. A szociális világ átrendeződése egyelőre megjósolhatatlan eredményeket fog hozni. Nem a szociológia feladata megalkotni azokat a formákat, amelyek a hiányzó nemzetállami integrációs keretek helyére lépnek. Nem a szociológusok fogják azokat az intézményeket megteremteni, amelyek a felvilágosítás és a társadalmi igazságosság programját folytatni fogják. A legtöbb, amit a tudós tehet, a tudás készenlétben tartása és gyarapítása – erre pedig mindaddig a létező diszciplinákon kívül jobb eszközt nem találtak ki.

A világban végbemenő átrendeződés végeredményét nem ismerjük. Lehet, hogy a mai feszültségek egy újabb, globális szociális kompromisszumban simulnak el. Lehet, hogy állandósulnak a kizárásnak azok a helyi és globális formái, amelyek eltűnését a jóléti állami kompromisszum megígérte, és akkor meg kell tanulni velük együtt élni. Lehet, hogy a globális neokapitalizmus egy újabb nagy krízisbe torkollik. A legbőlcsebb dolog a tudomány számára várni és figyelni – ez is program.

2. Wallerstein ösztönzésére és irányításával egy másik program is megfogalmazódott: az általa irányított Gulbenkian-bizottság jelentésében és a montreali kongresszuson tartott elnöki beszédében (Wallerstein 1995; 1999; Gulbenkian 1996). E szerint a szociológia mint kultúra és mint tudósközösség életképessége vitathatatlan, de a diszciplináris határok átgondolásra szorulnak. Wallerstein szerint a modern társadalomtudományok három nagy differenciálódási tengely mentén különültek el: a múlt/jelen tengely a történettudományt választotta el a többitől; a civilizált vagy nyugati/nem-nyugati tengely az antropológiát választotta el a maradék három társadalomtudománytól; végül az állam/piac/civil társadalom tengely a politikatudományt, a gazdaságtant és a szociológiát egymástól. Ezek közül az utolsó tengely által felvetett kérdések a legfontosabbak, ezek kapcsolódnak azokhoz a kérdésekhez, amelyeket fentebb a szociológiával kapcsolatban felvettem. Wallerstein szerint, amennyiben feladjuk azt a hallgatóságos háttérelképzelést, hogy az állam a társadal-

mi cselekvés természetes kerete, akkor a klasszikus társadalomtudományi diszciplinaritást is át kell rendeznünk. (De nem a gazdaságtan bizonyos elveinek a többi társadalomtudományra való kiterjesztésével, ahogy azt a politológiában és a szociológiában is befolyásos mikroökonómiai indíttatású racionális döntéelmélet képviseli.) Egy új társadalomtudományi diskurzus lesz csak képes szembenézni a XXI. század kihívásaival.

Látszatra e program is csak diszciplináris kérdéseket vet fel. A Wallerstein által felvázolt nagy választóvonalak kérdése azonban a modernitás alapproblémáit érinti. Háttérfeltételezéseiben ez a program azokhoz a kérdésekhez kapcsolódik, amelyeket a világ átalakulása, az ún. globalizálódás az utóbbi húsz évben felvetett.

A Martinelli által képviselt változat, az „ugyanúgy, de jobban” elképzelése nem feltételezi, hogy a szociológia kérdéseit csak az egyetem, a felsőoktatás egészének átgondolásával lehet megoldani. Úgy gondolom, hogy a világon a szociológusok többsége ebben a programban érdekelt, hiszen ez nem veti fel a nagy erőfeszítéssel megszerzett pozíciók valamifajta átrendeződését.

Wallerstein elképzelése nemcsak a globalizáció kérdései felé nyit, hanem programjának, a társadalomtudományok „megnyitásának” a megvalósítása egy más egyetemet feltételez.¹⁸ Egyszerre kellene megőrizni mindazt, amit egy száz-százötven éves fejlődés (a társadalomtudományok nem egyidősek!) az egyes diszciplínákban minőségi munka, szakmai igényesség, kutatási eszközkészlet, képzés tekintetében hozott, s ugyanakkor kialakítani egy posztdiszciplináris keretet és diskurzusformát. Az óvatosság a Martinelli-program mellett szól, hiszen az utóbbi húsz év nemcsak új ötleteket, de megbocsáthatatlan posztmodern dilettantizmust is hozott.¹⁹ Mindaz, ami a világban végbemegy, s ami minket is sodor magával, arra készlet, hogy mégis Wallerstein transzdiszciplináris kezdeményezéseit tartsam többet ígérőnek.

A legnagyobb kérdőjeleket mégsem a diszciplináris átrendeződés különféle változatai után kell tennünk. Ki lesz az, akit egy átrendezett társadalomtudomány megszólít? Gazdaság, társadalom és politika integrált elemzése feltételezi, hogy egyik területen sem léteznek öntörvényűségek, hogy nincs gazdaság, amely ne lenne politikai és „szociális”. Ez pedig a jelenlegi neoliberais ortodoxiával és gazdaságpolitikai hiedelemvilággal ellentétes.

A szociológia, a társadalomtudományok diszciplináris átrendeződése nem választható el (Wallersteinnél nem is válik el) a világ átrendeződésének kérdésétől, attól a kérdéstől, hogy milyen formában lehet újrafogalmazni a szolidaritás és a felvilágosodás programját, amelyet régi és általunk ismert formáiban egyre inkább az irrelevánssá válás fenyeget.

A szociológia diszciplináris kérdése annak a kérdése, hogy létre fognak-e jönni azok az intézmények a tudományban és oktatásban, amelyek képesek egy új diszciplináris felállás kidolgozására. A diszciplínák nem tervek, programok eredményei. Senki, Wallerstein sem képes arra, hogy megalkossa az új társadalomtudományi besoztás alaprajzát. Ez csak a tudományos gyakorlat eredménye lehet – ahogy a XIX. század eleji diszciplináris elrendeződés is annak az eredménye volt.

¹⁸ A diszciplináris és egyetemi szerkezetek összefüggése magától értetődő. Éppen ezért a viszonylag rugalmas egyetemi szerkezetek kedvezőbbek a diszciplináris reformok számára, mint a mi nagyon tagolt és nagyon merev rendszerünk, ahol például az ország legnagyobbként emlegetett egyetemén évek óta egy helyben topog a társadalomtudományi kar létesítésének ügye.

¹⁹ Ezek hívták ki az ismert Sokal-csínynt (Sokal–Bricmont 1998).

Ennek a gyakorlatnak a része a világ új adottságainak számbavétele. Számos olyan munkát lehet találni, amely e számvetést már a hagyományos diszciplináris határok átlépésével végezte el (Castells 1996; Boltanski–Chiapello 1999). A XXI. század világát már nem lehet az állam/piac/civil társadalom szigorú elkülönítésével leírni. Ez a világ talán új társadalomtudományt kíván.

* * *

Az előadás címében fellelhető kétértelműséghez visszatérve: igen, a szociológia sikeres évszázadának vége van; igen, a szociológiában és a társadalomtudományokban felhalmozott „tudományos tőke” biztosítékot nyújt arra, hogy a XXI. század is sikeresen záruljon; nem, minden valószínűség szerint az „ugyanúgy, csak jobban” programja itt is kudarcot fog vallani.

Irodalom

- Allardt, Erik 1999. The Future of the Social Sciences in the 21st Century: A Comment. *Current Sociology*, 4, 13–17.
- Andorka, Rudolf 1996. Új elméleti orientációk a világ szociológiájában. *Valóság*, 2, 1–11.
- Bauman, Zygmunt 1992. *Intimations of Postmodernity*. London, New York: Routledge
- Bell, Daniel 1997. Social Science: An Imperfect Art. In: Kai Erikson (ed.) *Sociological Visions*. Lanham, New York, Boulder, Oxford: Rowman & Littlefield, 101–121.
- Boltanski, Luc–Eve Chiapello 1999. *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard
- Bourdieu, Pierre 1984. *Homo academicus*. Paris: Éditions de Minuit
- Castel, Robert 1998. *A szociális kérdés alakváltozásai: A bér munka krónikája*. Budapest: Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó
- Castells, Manuel 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers
- Charle, Christophe 1990. *Naissance des „intellectuels” 1880–1900*. Paris: Éditions de Minuit
- DiMaggio, Paul 1997. Epilogue: Sociology as a Discipline. In: Kai Erikson (ed.) *Sociological Visions*. Lanham, New York, Boulder, Oxford: Rowman & Littlefield, 185–215.
- Ferge Zsuzsa 1997. És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In: Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László (szerk.) *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a 20. század végén*. Budapest: Korridor PKK, 146–174.
- Gibbons, Michael et al. 1994. *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. London: Sage
- Giddens, Anthony–Jonathan H. Turner (eds.) 1987. *Social Theory Today*. Cambridge: Polity Press
- Gouldner, Alwin W. 1971. *The Coming Crisis of Western Sociology*. London: Heinemann

- Gulbenkian, Commission 1996. *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press
- Horowitz, Irving Louis 1994. *The Decomposition of Sociology*. New York, Oxford: Oxford University Press
- Kuczi Tibor–Becskeházi Attila 1992. *Valóság 70*. Budapest: Scientia Humana
- Laeyendecker, Leo 1990. What Dutch Sociology Has Achieved. In: Christopher G. A. Bryant–Henk A. Becker (eds.) *What Sociology Has Achieved?* London: Macmillan, 221–237.
- Lemert, Charles 1995. *Sociology: After the Crisis*. Boulder: Westview Press
- Lepenies, Wolf 1988. *Die drei Kulturen: Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt
- Martinelli, Alberto 1999. Introduction to the Third Presidential Symposium. *Current Sociology*, 4, 5–12.
- Massey, Doreen 1999. Negotiating Disciplinary Boundaries. *Current Sociology*, 4, 1–3.
- Mittelstraß, Jürgen 1998. Interdisziplinarität oder Transdisziplinarität? In: *Die Häuser des Wissens. Wissenschaftstheoretische Studien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 29–48.
- Mohan, Raj P.–Arthur S. Wilke 1994. Research Features of U. S. Sociology: Reflections and Dilemmas. In: Raj P. Mohan–Arthur S. Wilke (eds.) *International Handbook of Contemporary Developments in Sociology*. Westport: Greenwood Press, 342–377.
- Mouzelis, Nicos 1995. *Sociological Theory: What went wrong?* London, New York: Routledge
- Pope, Whitney–Nick Danigelis 1981. Sociology's „One Law”. *Social Forces*, 60, 495–516.
- Ringer, Fritz 1992. *Fields of Knowledge: French academic culture in comparative perspective 1890–1920*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ritzer, George 1992. *Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill
- Seidman, Steven 1998. *Contested Knowledge: Social Theory in the Postmodern Era*. Oxford: Blackwell
- Smelser, Neil J. 1997. Sociology as Science, Humanism, and Art. In: Kai Erikson (ed.) *Sociological Visions*. Lanham, New York, Boulder, Oxford: Rowman & Littlefield, 17–29.
- Sokal, Alan–Jean Bricmont 1998. *Intellectual Impostures: Postmodern philosophers' abuse of science*. London: Profile Books
- Touraine, Alain 1981. Une sociologie sans société. *Revue française de sociologie*, 22, 3–13.
- 1998. Sociology Without Society. *Current Sociology*, 2, 119–143.
- Turner, Stephen Park–Jonathan H. Turner 1990. *The Impossible Science: An Institutional Analysis of American Sociology*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage
- Wallerstein, Immanuel 1999. The Heritage of Sociology: The Promise of Social Science. *Current Sociology*, 1, 1–37.
- Weymann, Ansgar 1990. Sociology in Germany: Institutional Development and Paradigmatic Structure. In: Christopher G. A. Bryant–Henk A. Becker (eds.) *What Sociology Has Achieved?* London: Macmillan, 204–220.

AZ ÉLETSTÍLUS MEGHATÁROZOTTSÁGÁNAK VÁLTOZÁSA, 1982–1998*

Bevezetés

A társadalmi rétegződés és mobilitás vizsgálatával foglalkozó kutatók körében időről időre felmerül az igény, hogy a témát tágabban kellene megközelíteni, az elemzéseknek figyelembe kellene venni a rétegződés „következményeit és velejáróit”. A kutatási téma ilyen kibővítése vezethet el az életstílus meghatározottságának és strukturális szerepének vizsgálatához. Egyfelől olyan kutatási kérdések merülnek fel, hogy hogyan hatnak az életstílusra a társadalmi státus olyan szokásos összetevői, mint az iskolázottság, a foglalkozás, a jövedelem vagy a demográfiai jellemzők, mint a nem, az életkor, a lakóhely? Másfelől szükséges azt is vizsgálni, hogy mi a szerepe az életstílusnak a státusreprodukció vagy a státuselérés folyamatában? A szociológusok folyamatosan keresik a választ ezekre a kérdésekre, nemzetközi és időbeli összehasonlító vizsgálatok alapján.

Többdimenziós megközelítést követve a rétegződéskutatásban az életstílus a társadalmi státus kulcsfontosságú komponense. Az osztályhelyzet gazdasági értelmezésén túl a weberianus elmélet kiemeli a fogyasztói csoportok fontosságát és az azokban elfoglalt helyzet hasonlatosságát a társadalmi presztízs szempontjából (Weber 1966). A „dologtalan osztályról” írott klasszikus munkájában Veblen (1931) szintén kombinálja a fogyasztást, a presztízst és az önprezentációt. A láthatóság (visibility) fontos jellemzője a társadalmi státusnak Collins (1979) szerint is, amennyiben az emberek az életstílust arra használják, hogy ennek révén is demonstrálják társadalmi helyzetüket és felismerjenek másokat, akik hasonló pozíciót foglalnak el. Következésképpen az életstílus mind horizontálisan, mind vertikálisan összekapcsolja egymással a társadalom tagjait (DiMaggio 1994). Az életstílus önmagában is komplex jelenség, nem egyszerűen a társadalmi differenciálódás egy további dimenziója, amely hozzáadódik a foglalkozáshoz, az iskolázottsághoz és a jövedelemhez; hanem magának is két aspektusa van, egy kulturális és egy materiális (Bourdieu 1984). Sobel (1981, 1983) olyan empirikus modellt dolgozott ki az életstílus mérésére, amely azt négy fogyasztási területen keresztül operacionalizálja: presztízsszerzés (látható siker: visible success), a mindennapok fenntartása (everyday maintenance), a társasági élet (high life) és az otthoni élet (home life).

Az eddigi kutatások tanulságai szerint az életstílus vizsgálata különösen releváns a kelet-európai társadalmak esetében. Miközben a rétegződési és mobilitási kérdések hagyományos vizsgálata viszonylag alacsony társadalmi különbségeket tárt fel, nagyban mutatkozott a társadalom nyitottsága és az intergenerációs mobilitás, addig az életstílus vizsgálata meggyőző bizonyítékokkal szolgált az egyenlőtlenségek

* A cikk eredetileg angol nyelven készült, s előadás formájában elhangzott az ISA RC28 *Társadalmi rétegződés kutatócsoport* konferenciáján (Varsó, 1999. május 5–7).

az életstílus vizsgálata meggyőző bizonyítékokkal szolgált az egyenlőtlenségek társadalmi újratermelődésének jellegzetes módjairól és formáiról a szocialista társadalmakban (vö. Kolosi 1987a; Mateju 1990; Ganzeboom–Graaf–Róbert 1990; Róbert 1991a; Böröcz–Southworth 1996; Kraaykamp–Nieuwebeerta 1998). Ezeknek az elemzéseknek a következtetéseit úgy lehetne összefoglalni, hogy miközben a társadalmi egyenlőtlenségek egyéb formáit hatékonyabban ellenőrizte és sikeresebben csökkentette a szocialista társadalompolitika, addig az életstílust kevésbé lehetett „államosítani” és nehezebb volt a státusreprodukcióban betöltött szerepét csökkenteni.

Az életstílusra irányuló vizsgálatok két elfogadott megközelítést alkalmazhatnak. Az életstílust vagy úgy tekintik, mint ami a társadalmi háttér hatását közvetíti a társadalmi státusra, s ebben az esetben egy köztes magyarázó változóról van szó, vagy a társadalmi rétegződés következményeként, függő változónak tartják. Jelen írás az utóbbi típusba tartozik. Más szempontból az életstílus vizsgálatokor állást kell foglalni egy másik kérdésben is, nevezetesen, hogy az életstílus olyan társadalmi jelenség, amely – ha nem is egyetlen dimenzióban, de alapvetően mégis – vertikálisan hierarchizálja a társadalom tagjait, avagy az életstílus éppen a horizontális differenciálódás megnyilvánulása. Az utóbbi szemlélet eredménye az életstílus tipológiák és miliók divatja, amely az individualizáció nyomán kialakuló „rizikótársadalomban” (Beck 1986) az osztályok és rendek alternatíváját jelenti. Eszerint az élethelyzeteket, életesélyeket milió-specifikus életstílusok határozzák meg, s a társadalom szerkezete nem osztályok vagy rétegek segítségével, hanem milió-csoportok révén írható le (Bolte–Hradil 1984; Hradil 1983, 1987, 1992). Az itt következő elemzés határozottan nem ezt az a felfogást vallja, s nem ebbe az irányba gondolkodik. Éppen ellenkezőleg, ennek az elemzésnek az a célja, hogy bizonyítékokkal szolgáljon arra, hogy az életstílus társadalmi-demográfiai, képzettségi és jövedelmi meghatározottságában változások, mégpedig növekedés következett be az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon, ahol a politikai és a gazdasági rendszer jelentősen átalakult ebben az időszakban.

A következőkben először az elemzést megalapozó elméleti megfontolásokat és a korábbi kutatásokat tekintjük át, valamint felállítunk néhány hipotézist. Az adatok és változók ismertetése után jutunk el a kutatás empirikus eredményeihez. Végül, az elméletek és a hipotézisek fényében értékeljük az eredményeket.

Elméletek és hipotézisek

A jelen tanulmányhoz kiindulópontul a társadalmi struktúra többdimenziósságát és a státusinkonzisztencia Lenskitől (1954) átvett koncepcióját választottuk. Miközben azonban Lenskit sokkal inkább az amerikaiak választási magatartása érdekelte, s ennek összefüggése a státus kikristályosodott, illetve nem kikristályosodott voltával, addig a közép-kelet-európai társadalomtudósok ezt a megközelítést arra használták, hogy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszernek jobb leírását adják ezekben a társadalmakban. Wesolowski és Slomoczynski (1978) számára a státusinkonzisztencia az egyenlőtlenségek csökkentésére kínált lehetőséget a szocializmus során. Az első kísérlet a státusinkonzisztencia empirikus mérésére egy szocialista társadalom orszá-

ték még sokkal alaposabban Magyarországon a nyolcvanas évek első felében, a társadalmi rétegződésre (Kolosi 1982, 1987b), illetve az életstílusra (Utasi 1984) vonatkozóan. Többdimenziós megközelítést alkalmazva ezek a kutatások azt találták, hogy a népesség jelentős hányada olyan társadalmi csoportokhoz (klaszterekhez) tartozik, amelyeket a státusinkonzisztencia különböző típusaiként lehetett jellemezni. A státuskikristályosodás alacsony szintje ezekben a társadalmakban a nagyfokú strukturális változások és a szocialista társadalompolitika következményeként a rétegződés tipikus jellemzőjének tűnt. Magyarországon is, a széles körben kikényszerített foglalkozási mobilitás a munkaerő tömegeit nyomta át a mezőgazdaságból az iparba (Andorka 1982; Örkény 1989). A munkaerő iránti szükséglet strukturális átalakulása területi mobilitást is eredményezett, ami sokak számára napi vagy heti ingázás formájában valósult meg a lakóhely és a munkahely között (Böhm-Pál 1985). A képzett munkaerő iránti megnövekedett igény pedig az oktatás bővülését eredményezte (Andorka-Simkus 1983; Róbert 1991b). Mindez hozzájárult a szocialista társadalom destratifikációjához és a korábbi hierarchikus struktúrák megtöréséhez. Mivel a politikai intézkedések a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentését célozták meg, ez az iskolai befektetések alacsonyabb szintű megtérülését eredményezte, s az egyenlőtlenségek bizonyos területein bekövetkezett nagyfokú mobilitás más területeken jelentős immobilitással járt együtt, növelve a státusinkonzisztencia szintjét (Róbert 1986).

A státusinkonzisztencia, „a társadalmi státus nem vertikális dimenziója”, tehát a második világháború utáni kelet-európai strukturális és politikai fejlődés velejárója volt, ami bizonyos értelemben valóban a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését szolgálta, de ugyanakkor speciális mechanizmusokat is létrehozott a strukturális-reprodukciós folyamatokban. Például a státusinkonzisztencia úgy hatott az életstílusra, hogy a magas jövedelem és az alacsony iskolázottság növelte, miközben az alacsony jövedelem és a magas iskolázottság csökkentette a materiális fogyasztást (De Graaf 1991). A szocializmus alatt a státusinkonzisztencia jellemzője volt a viszonylag alacsony szintű kapcsolat a státus különböző mutatói között, a gyenge korreláció a foglalkozás/iskolázottság és a jövedelem között, vagy a jövedelem és a kulturális/materiális életstílus között. Az életstílus, s különösen az anyagi életstílus meghatározottsága szintén kisebb, ahogy Kolosi (1990) nemzetközi összehasonító eredményei mutatták. Az anyagi életstílus Hollandiában erősen függött a jövedelemtől, miközben Magyarországon alig. Ellenben nem volt említésre méltó nemzetközi eltérés az iskolázottság hatásában a kulturális életstílusra.

A politikai és gazdasági rendszerváltozás jelentős átalakulást hozott a társadalmi struktúrában az egykori szocialista társadalmakban. A privatizáció, a vállalkozói osztály kialakulása, a jelentős mértékű munkanélküliség, a növekvő jövedelmi differenciálódás növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket. E folyamatok eredményeképpen a kilencvenes évek társadalmi struktúrája Magyarországon a korábnál kikristályosodottabb kell legyen. Ez a feltételezés adja ennek az elemzésnek a központi fogalmi keretét. Az életstílusra vonatkozó kutatási kérdések és hipotézisek eszerint a következők:

K1. Hogyan korrelál egymással a kulturális és az anyagi életstílus?

H1. Feltételezhetően a kulturális és az anyagi életstílus közti korreláció 1982 és 1998 között növekedett.

H1. Feltételezhetően a kulturális és az anyagi életstílus közti korreláció 1982 és 1998 között növekedett.

K2. Hogyan hatnak a társadalmi-demográfiai jellemzők a kulturális és az anyagi életstílusra?

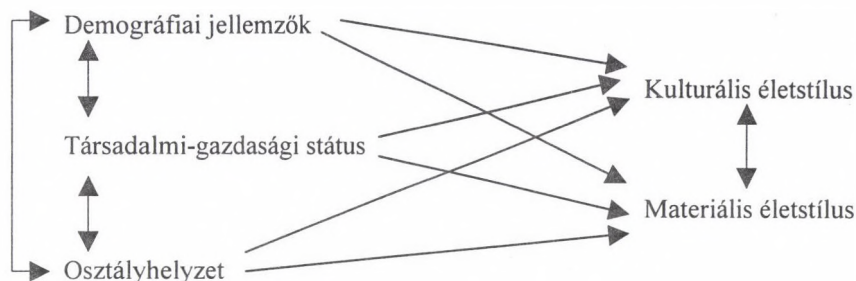
H2. A kulturális és az anyagi életstílus meghatározottsága 1982 és 1998 között növekedett.

Két frissebb kutatás említhető itt, amelyek ezzel a témával foglalkoznak a nemzetközi összehasonlítások szemszögéből, de ugyanakkor nem térnek ki az időbeli változásokra. Kraaykamp és Nieuwbeera (1998) a „Social Stratification in Eastern Europe after 1989” kutatás Bulgáriára, Csehországra, Magyarországra, Lengyelországra és Szlovákiára vonatkozó 1993-as adatait felhasználva vizsgálta a társadalmi származás, a szülői kulturális tőke, s az egyéni státuszjellemzők hatását a kulturális és az anyagi életstílusra. A szerzők azt találták, hogy mind az iskolázottság, mind a szülői kulturális tőke fontos előrejelzője volt a kulturális életstílusnak, miközben az anyagi életstílusra az iskolázottság és a jövedelem hatott jelentősen. A társadalmi származás és részben a szülői kulturális tőke is csak közvetett módon hatottak az életstílus differenciálódására. Ez az elemzés azt a következtetést vonta le, hogy a kommunista kísérlet ezeknek a kelet-európai társadalmaknak a destratifikációjára sikertelen volt, a társadalmi és kulturális egyenlőtlenségek generációk közti átörökítése világosan kimutatható az életstílus reprodukciójára vonatkozó modell révén.

A másik elemzés (Róbert 1997a) az életstílus inkonzisztens jellegére irányult, s azon a feltételezésen alapult, hogy a „stilisztikai egység” Sobel által használt fogalma – a nagyfokú státuszinkonzisztencia következtében – nem alkalmazható az életstílusra a szocialista társadalmakban. Ennek az elemzésnek, amely ugyanazon a fentebb említett adatbázison készült, Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Oroszország és Szlovákia adatait felhasználva, egy olyan tipológia jelentette a függő változóját, amely a konzisztensen magas szintű, a kultúra által uralt, az anyagilag meghatározott és a konzisztensen alacsony szintű életkörülmények típusait tartalmazta. Statisztikailag becslve annak valószínűségét, hogy kik kerülnek ennek a tipológiának az egyes kategóriába, a jövedelem magyarázó ereje viszonylag gyenge volt (más magyarázó változókkal is kontrollálva). Az iskolázottság viszont az életstílus jobb előrejelzőjének bizonyult. Még erősebb hatása volt az osztály hovatartozásnak, amennyiben a szolgáltató osztályhoz való tartozás (Erikson–Goldthorpe [1992] sémája alapján) erősen növelte annak valószínűségét, hogy valaki a kultúra által uralt vagy a konzisztensen magas szintű életkörülmények típusaiba került, míg az önálló foglalkozásúak esetében az anyagilag meghatározott életstílusú típusba kerülés esélye volt jelentősen nagyobb (szemben a referencia kategóriaként szereplő fizikai munkásokkal és a konzisztensen alacsony szintű életstílus típusával).

Ez a tanulmány az előbbi kutatásokból származó tanulságokat felhasználva az időbeli összehasonlításra irányuló modellt állít fel. A kulturális és az anyagi életstílus lesz a modell függő változója, a fő magyarázó változók pedig a demográfia helyzet, a társadalmi-gazdasági státus és az osztályhelyzet háromféle mérőszáma.¹

¹ A társadalmi származásnak, illetve más szülői jellemzők közvetett hatásának időbeli változásai nagyon lényegesek lennének, de a jelen elemzéshez felhasznált adatbázisok nem mindegyikében állnak rendelkezésre az ehhez szükséges változók.

1 ábra. A kulturális és a materiális életstílus meghatározottságának modellje

Három demográfiai sajátosságot veszünk figyelembe, a nemet, az életkort és a lakóhelyet. A nemek szerinti különbség csak a kulturális életstílusra vonatkozó modellben szerepel. Azt várjuk, hogy a nők kulturális fogyasztása nagyobb, összefüggésben a kulturális tőke korábban kimutatott nemek szerinti különbségeivel (DiMaggio 1982). Ez a jelenség feltehetőleg nem változik időben. Az életkor valójában az egymástól nehezen elválasztható kohorsz, illetve életciklus szerinti különbségeket tükrözi. Miként Sobel (1981) kimutatta, ezek szintén hatást gyakorolnak az életstílusra. Azt várjuk, hogy fiatalabb korban magasabb szintű a kulturális és az anyagi fogyasztás. Magyarországon az idős népesség növekvő relatív deprivációjának következtében, ez a hatás időben fokozódhat. A lakóhely, amely legalább annyira demográfiai, mint amennyire társadalmi-gazdasági mutató, szintén erősen befolyásolja az életeményeket. A korábbi kutatások szerint a nagyobb és városiasabb településeken jobb az esély a kedvezőbb életkörülményekre (Róbert 1997a). Ezt a hatást is időben állandónak feltételezzük.

Társadalmi-gazdasági hatások

A státusz mérésére három klasszikus indikátort használunk, az iskolázottságot, a presztízt és a jövedelmet. A korábbi vizsgálatok azt jelezték, hogy ezek az egyéni erőforrások szignifikáns előrejelzői az életstílusnak mind Kelet-Európában (Machonin 1970; Kolosi 1990; Ganzeboom–Graaf–Róbert 1990; Róbert 1997a; Kraaykamp–Nieuwebeerta 1998) mind Nyugat-Európa piacgazdaságaiban (Bourdieu 1984; DiMaggio–Usteem 1978, 1980; De Graaf 1989). A kulturális életstílus esetében leginkább az iskolázottságnak, az anyagi életstílus esetében viszont a jövedelemnek lehet nagyobb magyarázó ereje. Noha a presztízs fontos mutatója az értékek, az ízlés és a fogyasztás különbségeinek (Weber 1966; Treiman 1977), a foglalkozási presztízs hatása az életstílusra általában kisebb, ha az iskolázottsággal és a jövedelemmel van kontrollálva. Mivel egy státuskikristályosodási folyamatra számítunk, azt feltételezzük, hogy a társadalmi-gazdasági változók hatása – különösen az iskolázottság és a jövedelemé – időben növekvő a kulturális és az anyagi életstílusra.

Osztályhatások

A szocialista társadalmak osztályszerkezetének ortodox marxista megközelítése a két osztály (munkásság és parasztság) és egy réteg (értelmiség) modellen alapult. Különböző munkák és szerzők hosszú sorát (köztük Ossowskit, Hegedüst, Fergét, Kolosit, Szelényit stb.) említhetnénk itt, akik bírálattal illették ezt a leegyszerűsített és ideologikus modellt, s adekvátabb valamint szociológiai szempontból relevánsabb osztály- és rétegződés modellt igyekeztek kidolgozni e társadalmakra. A kilencvenes évek gazdasági és társadalmi átalakulása következtében az egykori szocialista országok ezeknek a rétegmodelleknek, illetve munkajelleg csoportoknak a szempontjából is jelentős változásokon mentek keresztül. A folyamat egyik fontos sajátossága, hogy bizonyos osztályhelyzetek szerepe megnövekedett a társadalmi differenciálódásban, miáltal egyre relevánsabb osztályviszonyokról beszélni (Róbert 1997b; Bukodi 1999; Lengyel–Róbert 2000). Két ilyen osztályhatást vonunk be az elemzésbe: a szolgáltató és a vállalkozó osztályhoz tartozás hatását. A szolgáltató osztály egyik szegmensére vonatkozóan Szelényi és munkatársai (1996) egy menedzseri osztály kialakulását emelték ki. A szolgáltató osztály egy másik szegmensének, a professzionális csoportoknak a pozíciójában bekövetkezett változások már sokkal vitatottabbak. Ugyancsak vita folyik egy új nagyvállalkozói tőkéosztály megjelenéséről (Kolosi–Sági 1997; Kovách–Csíte 1999). Kétségtelen viszont, hogy a kisvállalkozói osztály kiemelkedése kulcsszerepet játszott a rendszerváltozás után az egykori szocialista társadalmakban (Róna–Tas–Lengyel 1997; Róbert 1996, 1998; Wallace–Haerpfér 1998), még akkor is, ha az önfoglalkoztatók egy részének esetében kényszervállalkozókról van szó. Mint említettük, a korábbi tanulmányok kimutatták, hogy ezek az osztályhelyzetek növelik a kulturális és az anyagi fogyasztást (Róbert 1997a; Wallace–Haerpfér 1998). Következésképpen, ös. zhangban a státuskikristályosodás hipotézisével, az osztálypozíciók növekvő szerepére számítunk a kulturális és az anyagi életstílus meghatározásában.

Mindezt összefoglalva, a magyarázó változókra vonatkozó konkrét hipotéziseket az 1. táblázat tartalmazza.

Adatok, mérések és módszerek

Adatok

Négy adatbázist használtunk az elemzés során. A Rétegződés-modell vizsgálat (N=11722) 1982-es (kutatásvezető: Kolosi Tamás), a TÁRKI-I. Vizsgálat (N=5999) 1986-os (kutatásvezető: Kolosi Tamás), a TÁRKI Mobilitás Vizsgálat (N=2998) 1992-es (kutatásvezető: Róbert Péter), a TÁRKI Monitor Vizsgálat (N=3792) pedig 1998-as (kutatásvezetők: Tóth István György és Szívós Péter) felvételek voltak. Mindegyik kutatás országos véletlen mintán folyt, s többlépcsős mintavételen alapult. Az 1982-es és az 1998-as kutatás háztartás-, míg az 1986-os és az 1992-es egyéni mintán készült. Az elemzés céljára a 18 éves és idősebb válaszadókat választottuk ki. Az adatbázisok felhasználásával egy összemásolt adatfile készült,

amelyben mind a négy eredeti filet egyenlően súlyozva (N=3000/file) szerepeltettük. Az elemzés ezen a közös adatbázison történt (N=12000).

Változók

A kulturális fogyasztásra vonatkozó függő változó négy kétértékű (0 vagy 1) mutatón alapul (színházba járás, koncert- és múzeumlátogatás, valamint az átlagosnál több könyv).² A másik függő változó, amelyik az anyagi fogyasztásra vonatkozik, a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságának négy kétértékű (0 vagy 1) mérőszámán alapul (színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép, személyautó).³ Mindkét esetben z-score módszerrel történt a kulturális és az anyagi életstílus skála konstrukciója. Ez azt jelenti, hogy a kulturális és az anyagi fogyasztás standardizált értékeit adtuk össze, az egyes elemek társadalmi eloszlásán alapuló súlyozással. Mivel az alapeloszlások is változtak a vizsgált időszakban, ezt az eljárást külön-külön megismételtük mind a négy adatbázison.

További öt tartós fogyasztási cikk (mélyhűtő, videó, mikrohullámú sütő, CD-lejátszó és személyi számítógép) elérhetősége révén lehetővé vált, hogy az elmúlt tíz évre (1992, 1998) vonatkozóan egy második anyagi életstílus változó is készüljön ugyanezzel a módszerrel, külön-külön kiszámolva a két időpontra a vonatkozó skála-értékeket. A magyar háztartásoknak csak egy kisebb részében fellelhető, drágább tartós fogyasztási cikkek alapján az anyagi fogyasztásnak így egy érzékenyebb mutatóját is létrehoztuk. (Az eredeti változókról a Függelék F1 és F2 táblázatai adnak áttekintést.)

Az elemzés magyarázó változói:

- nem, ahol a férfi=1 és a nő=0;
- kor, években mérve;
- lakóhely, a település lélekszámán alapuló ordinális skálán mérve;
- iskolázottság, az oktatásban eltöltött évek számával mérve;
- foglalkozási presztízs, Treiman SIOPS-pontjaival mérve (Ganzeboom–Treiman 1996);
- jövedelem, az egy főre jutó családi jövedelem deciliseivel mérve (annak érdekében, hogy a másfél évtized óriási inflációja kezelhető legyen);
- szolgáltató osztályhoz tartozás, ahol az EGP osztályozás (Erikson–Goldthorpe 1992) I. vagy II. kategóriája 1-nek felelt meg (gyakorlatilag a vezetők és értelmiségiek tartoznak ide), minden más eset 0-nak;
- vállalkozó osztályhoz tartozás, ahol az EGP osztályozás IVa. és IVb kategóriája 1-nek felelt meg (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók tartoznak ide), minden más eset 0-nak.

(A magyarázó változók áttekintése a Függelék A3 táblájában szerepel.)

² A megfelelő kérdések szövegezése hozzávetőleg azonos volt, de a válaszkategóriák száma különbözött az egyes adatbázisokban. Ezért készültek dichotóm változók.

³ Csak ez a négy item volt egyaránt elérhető mind a négy adatbázisban.

Módszerek

A kulturális és az anyagi életstílus, valamint a független változók közötti korrelációkat minden egyes időpontra külön kiszámítottuk. A kapcsolatok ilyen kétváltozós áttekintése után az életstílus meghatározottságának többváltozós elemzése következett, ahol OLS regressziós modelleket illesztettünk külön-külön a kulturális és az anyagi életstílusra. Először a négy időpontra külön-külön megbecsültük a modelleket, majd – annak érdekében, hogy az időbeli változások szignifikanciaszintje statisztikailag ellenőrizhető legyen – a modelleket újra megbecsültük a közös adatbázison. Ebben a modellben szerepeltek további kétértékű változók 1986-ra, 1992-re és 1997-re vonatkozóan (1982 volt a referencia kategória), amelyek az időbeli változások közvetlen hatását képviselték, továbbá a független változók és az időpontokra vonatkozó változók közötti interakciós hatásokat is figyelembe vettük.

Eredmények

A korrelációs együtthatók erős kapcsolatot jeleznek az életstílus és a demográfiai, valamint a státus- és az osztálymutatók között (Lásd a 2–3. táblázatokat). Az együtthatók előjele, vagyis a kapcsolat iránya negatív összefüggést mutat az életstílus és a nem, illetve az életkor között. Ahogy vártuk, a nők kulturális fogyasztásának szintje magasabb, de az anyagi fogyasztással való kapcsolat statisztikailag nem jelentős. A fiatalabbakat magasabb szintű fogyasztás jellemzi mind kulturális, mind anyagi téren. Gyakrabban járnak színházba, múzeumba vagy koncertekre, több könyvük van, mint az idősebb válaszadóknak, illetve nagyobb arányban találunk színes tv-t, hűtőszekrényt, automata mosógépet és személyautót is a fiatalabbak háztartásában. Minden más esetben az adatok pozitív összefüggést jeleznek, azaz a nagyobb (városiasabb) lakóhely, a magasabb iskolázottság, a magasabb presztízsű foglalkozás, a magasabb fizetés egyaránt növeli a kulturális és az anyagi életstílus szintjét. A szolgáltató osztályhoz tartozás, úgy tűnik, szorosabban kapcsolódik az életstílushoz, mint a vállalkozói osztályhoz tartozás.

Ugyanakkor az önállóak esetében a korrelációs együtthatók világosan növekvő tendenciát mutatnak. Hasonló növekedés figyelhető meg az iskolázottság és a kulturális életstílus közti kapcsolat terén is. Az életkor és a kulturális életstílus közötti korreláció viszont úgy tűnik, gyengül. Más, a korrelációs együtthatók időbeli alakulását tükröző trendek viszont nem lineárisak. A lakóhely, a foglalkozási presztízs vagy az egy főre jutó családi jövedelmi decilisek esetében először növekedés, majd csökkenés figyelhető meg.

Ugyanezen változók alapján készített többváltozós regressziós becslések eredményeit mutatja a 4. és 5. táblázat. A modellekből adódó ún. determinációs együttható (kiigazított R^2 érték) nem mutat növekvő tendenciát a teljes vizsgált időszak során, ahogy azt a státuskikristályosodás hipotézise alapján vártuk. Valójában a megmagyarázott variancia hányad növekszik mind a kulturális, mind az anyagi életstílus esetében 1982 és 1992 között (az előbbinél 36, 38, 44 százalék, az utóbbinál 22, 27, 32 százalék), de ez a tendencia 1998-ra megfordul (az előbbinél 39, az utóbbinál 27 százalék). Ezekből az értékekből az is látszik, hogy a magyarázó erő alapján, amely

persze csak egy lehetséges minősítő szempont, a modell jobban működik a kulturális, mint az anyagi életstílus esetében.

Az érdemi összefüggésekre térve, majd minden magyarázó változó hatása szignifikáns a többváltozós modellekben, noha erősségük – a köztük is fennálló korreláció következtében – természetesen csökkent. Különösen a foglalkozási presztízs, illetve az életkor szerepe tűnik kisebbnek az életstílus meghatározásában, ha más kontrollváltozókat vezetünk be. Összhangban a hipotézisekkel az iskolázottság jobban hat a kulturális életstílusra, miközben az egy főre jutó családi jövedelem jobban hat az anyagi életstílusra. Az urbanizációs szintnek, úgy látszik, nagyobb a hatása a kulturális életstílusban mutatkozó különbségekre, mint az anyagi életstílus szempontjából mértekre. Az anyagi életstílus esetében a szolgáltató osztályhoz való tartozás hatása, más változókkal kontrollálva, nem bizonyult szignifikánsnak, miközben ez a hatás erős maradt a kulturális életstílus esetében. Ahogy vártuk, a vállalkozó osztályhelyzet jelentősen hat az anyagi életstílusra, de a kilencvenes években szerepe van a kulturális életstílus meghatározásában is.

A kulturális életstílus esetében, a becslések növekvő meghatározottságot jeleznek a vizsgált időszakban az iskolázottság és a vállalkozói osztályhelyzet vonatkozásában. Az életkor esetében a fiatalabbak előnye növekedést mutat az anyagi életstílus terén. Ezzel szemben csökkenő tendencia figyelhető meg a lakóhely hatásánál, különösen a kulturális fogyasztás esetében. A többi magyarázó változó esetében, a becslések nem mutatnak egyértelmű trendet.

A kikristályosodás hipotézisével összhangban, időben erősödő kapcsolatot várunk a kulturális és az anyagi életstílus között. A 6. táblázatban közölt korrelációs együtthatók szerint valóban van egy növekvő tendencia 1982, 1986 és 1992 között, de a determinációs együtthatóhoz hasonlóan ez a tendencia is megfordul 1998-ra.

Miután évenként külön-külön megvizsgáltuk a kulturális és az anyagi életstílusra vonatkozó modellünket, elvégeztük az elemzést az összevont adatbázison is. Ez a modell a 7. táblázatban szerepel. Itt a magyarázó változók közvetlen hatásán túlmenően ezen változók és az idő közti interakciós hatások is szerepeltek, annak érdekében, hogy megtudjuk, vajon az egyes évekre becsült modellek alapján kirajzolódó időbeli változások statisztikailag jelentősek vagy sem. A kulturális és az anyagi életstílusra vonatkozó modellek becslése két lépésben történt, először az idő és más magyarázó változók fő hatásait, másodsor az interakciós tagokat adtuk a modellhez.

Noha az összevont életstílus mutatók egyes elemei abszolút értelemben mutatnak növekedést, legalábbis 1982 és 1992 között (lásd a Függelék F1 és F2 táblázatait), az évekre vonatkozó kétértékű változók alapján az időbeli főhatások negatívak 1982-höz, a referencia kategóriához viszonyítva. Ennek magyarázata az lehet, hogy az indexeket időpontonként külön-külön megkonstruáltuk. A többi magyarázó változó főhatásai hasonlóan tűnnek az évenkénti becslésekből adódó eredményhez. Eszerint a lakóhely, az iskolázottság és a szolgáltató osztályhoz való tartozás a kulturális életstílusra hat erősebben; míg az életkor, a jövedelem és a vállalkozó osztályhoz való tartozás pedig az anyagi életstílusra. A modell a főhatások alapján a kulturális életstílus teljes szórásának 39 százalékát, az anyagi életstílus teljes szórásának pedig 26 százalékát magyarázza.

Hozzáadva az egyenlethez az interakciós tagokat a modellek magyarázó ereje alig, 1 százaléknak kisebb mértékben javul. Nagyon kevés interakciós hatás bizo-

nyult szignifikánsnak. A fiatalabbak előnye az idő folyamán növekedett az anyagi életstílusra vonatkozóan. A kisebb és kevésbé városias településeken élő emberek hátránya a kilencvenes években szignifikánsan csökkent mind a kulturális, mind az anyagi életstílus esetében. Az iskolázottság hatása nőtt mind a kulturális, mind az anyagi életstílusra vonatkozóan. Ellentétben a hipotézisekkel, a jövedelem hatásának változása statisztikailag nem jelentős. Ugyanez a helyzet a vállalkozói osztály hatásával is. Még inkább meglepő, hogy a szolgáltató osztály hatásának időbeli változása vagy nem szignifikáns, vagy éppenséggel negatív előjelű.

Ezek az eredmények több ponton is ellentmondanak várakozásainknak. Az anyagi életstílus esetében van lehetőségünk arra, hogy vizsgálatunkat pontosítsuk. Az anyagi életstílus alternatív mérését felhasználva, a tanulmányunk ebben részében csak az 1992 és 1998 közötti, azaz a rendszerváltozás utáni időszakban végbement változásokkal foglalkoztunk. Az elemzés menete ugyanaz volt, először a korrelációs együttműködőket vizsgáltuk, majd regressziós becsléseket végeztünk a két időpontra vonatkozóan, végül az időbeli változások erősségét ellenőriztük. A korrelációs és regressziós együttműködők a 8. táblázatban szerepelnek.

Az anyagi életstílus nincs szignifikáns kapcsolatban a nemmel, negatív a kapcsolatot irányba az életkor esetében, s pozitív az összefüggés a társadalmi státusz, illetve az osztályhelyzet további, itt figyelembe vett mutatóival. A korrelációk alapján növekvő kapcsolat van az anyagi életstílus és az életkor, az iskolázottság, a foglalkozási presztízs, valamint a szolgáltató és a vállalkozói osztálypozíció között.

A többváltozós elemzés nem mutat lényeges változást a hatások „mintázatában”, túl azon, hogy a regressziós becslések – a magyarázó változók közti kapcsolat miatt – alacsonyabbak, például a település, illetve a szolgáltató osztályhoz tartozás elveszti szignifikáns jellegét. Ugyanakkor az életkor, az iskolázottság, az egy főre jutó családi jövedelem decilisei és különösen a vállalkozói osztályhelyzet hatása viszont erősebbnek tűnik 1998-ban, mint 1992-ben. Hasonlóan nő a modell magyarázó ereje, a determinációs együttható (kiigazított R^2 érték), amely durván 18 százalékkal 1992-ben és közel 27 százalékkal 1998-ban.⁴

Végül a modellt az összevont adatbázison vizsgáltuk meg az 1992 és 1998 közötti időszakra, ismét két lépésben, figyelembe véve a főhatásokat, s az idővel való interakciós hatásokat is. Az eredmények a 9. táblázatban szerepelnek. Első lépésben a modell pozitív időbeli változást jelez, a magyarázó változók közül pedig a vállalkozói osztályba tartozás, az iskolázottság és az egy főre jutó családi jövedelem hatása a legerősebb az anyagi életstílusra. A modell magyarázó ereje 21 százalékkal. Második lépésben, az interakciós tényezők hozzáadásával 1,5 százalékkal nőtt a determinációs együttható. Ez nem sok, de a korábbiaknál több esetben mutatkozik a magyarázó változók hatásában szignifikáns változás. A rendszerváltozást követő évtized során megnőtt a fiatalok előnye, jobban számít az iskolázottság, a jövedelmi helyzet az anyagi életstílus esetében, s a vállalkozói osztályhelyzet hatása is növekvő mértékben valószínűsíti kedvezőbb anyagi életstílust. Az anyagi életstílus alternatív mérése

⁴ Valójában a megmagyarázott szórásnak ez a növekedése 1992 és 1998 között, összehasonlítva a megmagyarázott szórás ugyanezen időszak alatt bekövetkezett csökkenésével, amikor az anyagi életstílus mérés eredeti változatát vizsgáltuk (lásd 5. táblázat), abból következik, hogy az 1992-re vonatkozó becslés esetében térnek el jelentősen az R^2 értékek.

alapján a feltételezett kikristályosodási folyamat ebben az egyenlőtlenségi szférában 1992 és 1998 között tehát kimutathatóan jelen van.

Az eredmények értékelése

A tanulmány célja a kulturális és az anyagi életstílus meghatározottságában Magyarországon, az 1982 és 1998 közötti másfél évtized során történt változások vizsgálata volt. Az elemzés során abból indultunk ki, hogy Magyarország ebben az időszakban jelentős gazdasági és társadalmi átalakuláson ment keresztül, ami összességében a társadalmi rétegződés erősebb kikristályosodását hozta magával. Következésképpen, az a státusinkonzisztencia, amelyet a nyolcvanas évek során a hazai kutatások (elsősorban Kolosi 1987b) kimutattak, csökkenő tendenciájú, a korábnál kisebb mértékű a kilencvenes években. Ugyanakkor az 1989–90-es rendszerváltozást nem tekintettük egy erős cezúrának, sokkal inkább egy fokozatos átmenetet tételeztünk fel a vizsgált másfél évtizedes időszakban a kristályosodás irányába. Konkrétan, az életstílus kutatás kérdéseire vetítve, a státusinkonzisztencia csökkenésének hipotézise alapján azt feltételeztük, hogy a kulturális és az anyagi életstílus közötti korreláció időben növekedett, vagyis az életstílus inkonzisztenciája általában csökkent, s az életstílus és a társadalmi-demográfiai jellemzők (státusismérvek, osztálypozíció) közötti oksági kapcsolat erősödött.

Négy adatbázist használtunk fel e feltevések ellenőrzésére 1982-ből, 1986-ból, 1992-ből és 1998-ból. Ugyanazokat az indexeket állítottuk elő a kulturális és az anyagi életstílus mérésére, továbbá ugyanazokat a magyarázó változókat használtuk fel a demográfiai helyzet, a társadalmi státus, valamint az osztályhelyzet mérésére. Az életstílus és meghatározói közti statisztikai kapcsolatot két- és többváltozós elemzési módszerekkel vizsgáltuk.

Összefoglalva az elemzés eredményeit, azt találtuk, hogy azok nem minden vonatkozásban támasztják alá a kutatás fő hipotézisét. A kulturális és az anyagi életstílus közti kapcsolat erősségét vizsgálva, megjelent ugyan egy tendencia a kikristályosodás irányába 1982 és 1992 között, de ez a trend megtört 1992 és 1998 között. A kulturális és az anyagi életstílus közötti korreláció 1982 és 1992 között növekedett, de 1998-ra ez a korrelációs együttható ismét kisebb lett. Amikor az életstílus meghatározottságát minden időpontra külön vizsgáltuk, az ún. determinációs együtthatók (kiigazított R^2 értékek) a megmagyarázott szórás növekedését jelezték mind a kulturális, mind az anyagi életstílus esetében 1982 és 1992 között, de ez a tendencia is megtört 1998-ra. A magyarázó változóknak az életstílusra gyakorolt hatásában várt növekedés minden kétséget kizáróan csak az életkor és az iskolázottság terén figyelhető meg. Az életstílus valójában szignifikánsan kevésbé jelezhető előre a lakóhely segítségével 1998-ban, mint korábban. Miközben akár a kedvező jövedelmi helyzet, akár a szolgáltatói vagy vállalkozói osztálypozíció egyértelműen kapcsolatban van a magasabb szintű kulturális – és még inkább – anyagi életstílussal, a modellekből származó becslések az összefüggés feltételezett időbeli erősödését nem bizonyították egyértelműen. Különösen a szolgáltató osztály esetében nem igazolódtak a várakozások.

Az eredmények értelmezéséhez néhány dolgot figyelembe kell venni. Először is meg kell vizsgálnunk mind az életstílusra, mind a társadalmi-demográfiai helyzetre vonatkozó kiinduló adatainkat. A kulturális életstílus mérésére használt fogyasztási változók szerint a – függelékben közreadott – megoszlások abszolút növekedést mutatnak a színház-, múzeum- vagy koncertlátogatás terén 1982 és 1992 között, de ez a tendencia 1998-ban nem folytatódott. Egy másik, 1998 őszi adatsor alapján úgy tűnik, hogy az 1998 tavaszán készült, ebben a tanulmányban felhasznált adatokban a kulturális fogyasztás alábecsült. Másrészt viszont más adatok – beleértve a témára vonatkozó makro-statisztikai információkat is – alátámasztják a kulturális fogyasztás szintjében, a kilencvenes években megfigyelt csökkenést.

Az anyagi életstílus mérésére használt egyedi változók abszolút növekedést jeleztek a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban a vizsgált időszak folyamán. Kétségtelen, hogy a méréshez felhasznált tartós fogyasztási cikkek különböző anyagi és szimbolikus értékeket fejeznek ki a magyar társadalomban. A színes televízió és a hűtőszekrény rendkívül általánossá vált Magyarországon, de ez kevésbé áll fenn az automata mosógép és a személyautó esetében. Sajnos azok a cikkek, amelyek a teljes másfél évtizedes időszakban valamilyen arányban megtalálhatók voltak a magyar háztartásokban, az anyagi helyzetnek csak egy durva mérését tették lehetővé. Ezt a hibát próbáltuk meg kiküszöbölni, amikor modernebb és drágább árucikkek felhasználásával az anyagi életstílus mérésére egy másik indexet is konstruáltunk a kilencvenes évek időszakára. Ez a mutató érzékenyebbnek bizonyult és erősebb összefüggést mutatott a legújabb társadalmi differenciálódással. Az így operacionalizált anyagi életstílusra 1992 és 1998 között növekvő hatást gyakorolt a fiatalabb életkor, a magasabb képzettség, a jobb jövedelem helyzet és a vállalkozói osztálypozíció. Sőt, ezen alternatív anyagi életstílus modell esetében a regionális különbségek hatása sem csökkent 1992 és 1998 között.

A magyarázó változókat a függő változókhoz hasonlóan körültekintően kell megítélni. Az egyik kritikus pont a jövedelem mérése. Magyarországon 1982-ben és 1986-ban nem volt személyi jövedelemadó, de 1992-ben és 1998-ban már igen. Feltehetőleg, hogy a válaszadók által közölt jövedelmi adatok ez utóbbi felmérésekben kevésbé megbízhatók, mint a nyolcvanas évek első feléből származó adatok esetében. Következésképpen a jövedelem növekvő hatása feltehetőleg alábecsült. Egy másik kritikus pont a vállalkozói osztály, ami nem ugyanaz a strukturális pozíció a nyolcvanas és a kilencvenes években. Egyfelől az önálló foglalkozásúak csoportja számszerűen megnőtt, másfelől ezek az emberek iskolázottabbak, magasabb presztízsű foglalkozásokban dolgoznak a kilencvenes években, mint egy évtizeddel korábban. Ezeket a változásokat nem vette figyelembe az elemzés. A szolgáltató osztály itt alkalmazott mérése is talán túlságosan széles. Közép-Kelet-Európában esetleg csak a felső szolgáltató (EGP I.) osztály, vagyis a felső vezetők, felső értelmiség esetében számíthatnánk a hipotézissel jobban összefüggő eredményekre.

Az elemzés kiinduló adatainak kritikai áttekintésén túl a státuskikristályosodás egész folyamatát érdemes szélesebb összefüggésbe helyezni. A státusinkonzisztencia csökkenése – ha valóban van ilyen – annak következménye, hogy a központi elosztáson alapuló szocialista társadalmi rend a nyolcvanas években meggyengült, illetve hogy a rendszerváltozás a kilencvenes években új piaci viszonyok kiépülését és növekvő társadalmi differenciálódást hozott magával. Ez a komplex folyamat az élet-

stílus itt vizsgált meghatározóin túl más elemeket is tartalmaz. Az iskolai befektetések növekvő megtérülése magasabb jövedelmek formájában szintén része a folyamatnak (Rutkowski 1999). Ezt az összefüggést ez az elemzés nem vizsgálta. Az itt közölt eredmények azt jelzik, hogy a státuskikristályosodás a nyolcvanas években elkezdődött Magyarországon és – bizonyos értelemben – folytatódott a kilencvenes években is, legalábbis az anyagi életstílus vonatkozásában. Ugyanakkor úgy tűnik, a kulturális és az anyagi életstílus közötti inkonzisztencia nem csökkent a kilencvenes években. A szocializmus formális összeomlása után az új társadalmi és gazdasági fejlődés nem minden tekintetben segítette elő a státuskikristályosodást Magyarországon. Egy, a középosztály kialakulásáról végzett, korábbi kutatás ugyanazokat az 1992-es adatokat használva, amelyek ebben a tanulmányban is szerepeltek jelentős státusinkonzisztenciát talált Magyarországon a középosztályi helyzet olyan különböző kritériumai, mint a tulajdonlás, a vezetői pozíció, a szellemi munka, a magas kulturális és anyagi fogyasztás között (Kovách–Róbert–Utasi 1995). A középosztály kulturális fogyasztás–anyagi fogyasztás szerinti szegmentáltságát mutatták a fogyasztási csoportokra vonatkozó legfrissebb vizsgálatok is (Fábián–Kolosi–Róbert 2000).

A szocialista társadalmi berendezkedésből a piaci viszonyokba való átmenet során bekövetkező státuskikristályosodásra vonatkozó itt bemutatott eredmények nem egyértelműek. Mind az életstílus, mind a társadalmi státus- és osztályhelyzet mérésére vonatkozóan finomítanunk kell jelenlegi adatainkat. Az életstílus társadalmi meghatározottságára, illetve a státusmegszerzésre vonatkozó további vizsgálatoknak más, újabb adatbázisokat is figyelembe kell majd venniük, illetve más országok példáit is fel kell használniuk annak érdekében, hogy ezek a kutatások hozzájárulnak majd az átalakuló kelet-európai társadalmak rétegződési rendszerének jobb megértéséhez.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf 1982. A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest: Gondolat
- Andorka Rudolf–Albert Simkus 1983. Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*, 6.
- Beck, Ulrich 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Bolte, Karl Martin–Stefan Hradil 1984. *Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: Leske+Budrich
- Bourdieu, Pierre 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul
- Böhm Antal–Pál László 1985. *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest: Kossuth
- Böröcz József–Caleb Southworth 1996. Decomposing the Intellectuals Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. *Social Forces*, 74, 797–821.

- Bukodi Erzsébet 1999. Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 2, 28–57.
- Collins, Randall 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press
- De Graaf, Nan Dirk 1991. Distinctions by Consumption in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands. *European Sociological Review*, 3, 267–290.
- De Graaf, Paul M. 1989. Cultural reproduction and educational stratification. In: B. F. M. Bakker–J. Dronkers–G. W. Meijnen (eds.) *Educational Opportunities in the Welfare State*. Nijmegen: ITS. 39–57.
- DiMaggio, Paul 1982. Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Cultural Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47, 189–201.
- 1994. Life-style and Social Cognition. In: David B. Grusky (ed.) *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview, 458–465.
- DiMaggio, Paul–Michael Usteem 1978. Social Class and Arts Consumption: The Origins and Consequences of Class Differences in Exposure to Arts in America. *Theory and Society*, 5, 41–161.
- – 1980. The Arts in Education and Cultural Participation. The Social Role of Aesthetic Education and the Arts. *Journal of Aesthetic Education*, 14, 55–72.
- Erikson, Robert–John Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press
- Fábián Zoltán–Kolosi Tamás–Róbert Péter 2000. *Fogyasztási csoportok*. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 20. Budapest: TÁRKI
- Ganzeboom, Harry B. G.–Paul M. De Graaf–Péter Róbert 1990. Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary. In: A. L. Kalleberg (ed.) *Research in Social Stratification and Social Mobility 9*. Greenwich: JAI Press
- Ganzeboom, Harry B. G.–Donald J. Treiman 1996. Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25, 201–239.
- Hradil, Stefan 1983. Die Ungleichheit der „Sozialen Lage“. In: Reinhard Kreckel (ed.) *Soziale Ungleichheiten*. *Soziale Welt*. Sonderband 2. Göttingen: Otto Schwarz und Co. Verlag, 101–118
- 1987. *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. *Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske+Budrich
- 1992. Alte Begriffe und neue Strukturen. Die Milieu-, Subkultur- und Lebensstilforschung der 80-er Jahre. In: Stefan Hradil (ed.) *Zwischen Bewusstsein und Sein*. Opladen: Leske+Budrich
- Kolosi Tamás 1982. Struktúra, rétegződés, metodológia. In: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- 1987a. *Latent Dimensions of Status Inheritance*. Előadás az ISA RC28 Social Stratification konferenciáján (Berkeley)
- 1987b. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat

- Kolosi Tamás 1990. *The Reproduction of Life Style. Comparison of Czechoslovakian, Hungarian and Dutch Data.* Előadás az ISA RC28 „Social Stratification and Differentiation of Life Styles” szekciójában a XII. Szociológiai Világkongresszuson (Madrid)
- Kolosi Tamás–Sági Matild 1997. Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése. In: Hankiss Elemér–Matkó István (szerk.) *A tulajdon kötelez.* Budapest: Figyelő
- Kovách Imre–Róbert Péter–Utasi Ágnes (szerk.) 1995. *A középosztályok nyomában.* Budapest: MTA PTI
- Kovách Imre–Csité András 1999. A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezet és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle, 2.*
- Kraaykamp, Gerbert–Paul Nieuwebeerta 1998. Cultural and Material Life Style Differentiation in Eastern Europe. A Study on the Intergenerational Transmission of Inequalities in Five Former Socialist Societies. In: P. Nieuwebeerta–H. B. G. Ganzeboom (eds.) *Transformation Processes in Eastern Europe.* Part II. Social Stratification. The Hague: ESR/NWO 121–153.
- Lengyel György–Róbert Péter. 2000 A középosztály Közép- és Kelet-Európában: Elméleti és történelmi megfontolások (Megjelenés alatt.)
- Lenski, Gerhard 1954. Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review, 19,* 405–413.
- Machonin, Pavel 1970. Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia. *American Journal of Sociology, 75,* 725–741.
- Mateju, Petr 1990. Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary. In: Jules L. Peschar (ed.) *Social Reproduction in Eastern and Western Europe.* Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences, 187–210.
- Örkény Antal 1989. A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság, 4.*
- Róbert Péter 1986. *Származás és mobilitás.* Rétegződés-modell vizsgálat VII. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- 1991a. The Role of Cultural and Material Resources in the Status Attainment Process: The Case of Hungary. In: Tóth A.–Gábor L. (szerk.) *Beyond The Great Transformation.* Budapest: Research Review on the Hungarian Social Sciences Granted by the Government. 145–171. old.
- 1991b. Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. *Szociológiai Szemle, 1.*
- 1996. Vállalkozók és vállalkozások. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1996.* Budapest: TÁRKI
- 1997a. Social Determination of Living Conditions in Post-Communist Societies. *Czech Sociological Review, 2,* 197–216.
- 1997b. Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle, 2,* 5–48.
- 1998. Transformation Processes in Eastern Europe: Social Stratification. In: P. Nieuwebeerta–H. B. G. Ganzeboom (eds.) *Transformation Processes in Eastern Europe.* Part II. Social Stratification. The Hague: ESR/NWO. 211–226.

- Róna-Tas Ákos–Lengyel György (szerk.) 1997. Entrepreneurship in Eastern Europe I-II. *International Journal of Sociology*, 3–4.
- Rutkowski, Jan 1999. *Kereseti mobilitás a kilencvenes évek Magyarorszáján.* (Adatok a Magyar Háztartás Panelből.) TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 15. Budapest: TÁRKI
- Sobel, Michael E 1981. *Lifestyle and Social Structure: Concepts, Definitions, and Analyses.* New York: Academic Press
- 1983. Lifestyle Differentiation and Stratification in Contemporary U.S. Society. In: Donald J. Treiman–Robert V. Robinson (eds.) *Research in Social Stratification and Social Mobility* 2. Greenwich: JAI Press, 115–144.
- Szelényi Iván, Gil Eyal–Eleanor Townsley 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 2–3.
- Treiman, Donald J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective.* New York: Academic Press
- Utasi Ágnes 1984. *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák.* Rétegződésmódel vizsgálat V. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Veblen, Thorstein 1931. *The Theory of the Leisure Class.* New York: The Viking Press
- Wallace, Claire–Christopher Haerpfer 1998. Some characteristics of the new middle class in Central and Eastern Europe: A 10 Nation Study. In: Nikolai Tilkidjev (ed.) *The Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society.* Sofia: AMCD. 158–168.
- Weber, Max 1966. Class, status and party. In: Bendix, R.–S. M. Lipset (eds.) *Class, Status and Power.* New York: The Free Press
- Wesolowski, Włodzimierz–Kazimierz Słonczyński 1978. Reduction of Inequalities and Status Inconsistency. In: *Social Structure.* Polish Sociology 1977. Warsaw

I. táblázat

A kulturális és az anyagi életstílus meghatározottságára vonatkozó hipotézisek összefoglalása

Magyarázó változók	Kulturális életstílus		Anyagi életstílus	
	Hatás	Változás	Hatás	Változás
Nem	nők	stabil	–	–
Életkor	fiatalabb	növekvő	fiatalabb	növekvő
Régió	városiasabb	stabil	városiasabb	stabil
Iskolázottság	erősebb +	növekvő	erősebb	növekvő
Foglalkozási presztízs	erősebb	növekvő	erősebb	növekvő
Jövedelem	erősebb	növekvő	erősebb +	növekvő
Szolgáltató osztályba tartozás	erősebb +	növekvő	erősebb	növekvő
Vállalkozó osztályba tartozás	erősebb	növekvő	erősebb +	növekvő

Megjegyzés: az „erősebb” pozitív hatást jelent, a „erősebb +” pedig azt, hogy ez a hatás különösen erős lesz.

2. táblázat**Korrelációs kapcsolatok a kulturális életstílus és a társadalmi-gazdasági változók között, 1982–1998**

	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	-.011	-.062***	-.080***	-.041*
Kor (Évek)	-.237***	-.184***	-.168***	-.158***
Lakóhely (Lélekszám)	.336***	.354***	.353***	.291***
Iskola (Évek)	.516***	.540***	.582***	.580***
Foglalkozás (Presztízs)	.429***	.456***	.511***	.455***
Jövedelmi decilis	.325***	.354***	.422***	.311***
Szolgáltató osztály (=1)+	.393***	.387***	.450***	.442***
Vállalkozói osztály (=1)++	.002	.012	.036*	.077***
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

3. táblázat**Korrelációs kapcsolatok az anyagi életstílus és a társadalmi-gazdasági változók között, 1982–1998**

	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	.039*	-.024	-.008	.009
Kor (Évek)	-.178***	-.188***	-.245***	-.219***
Lakóhely (Lélekszám)	.263***	.274***	.282***	.213***
Iskola (Évek)	.381***	.457***	.511***	.451***
Foglalkozás (Presztízs)	.319***	.374***	.403***	.340***
Jövedelmi decilis	.328***	.296***	.360***	.322***
Szolgáltató osztály (=1)+	.262***	.285***	.285***	.263***
Vállalkozói osztály (=1)++	.053**	.099***	.082***	.124***
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

Szignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: kulturális életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színházba járás, múzeum, koncert és a könyvek átlag feletti száma; anyagi életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép és személygépkocsi.

4. táblázat

A kulturális életstílus társadalmi meghatározottsága, 1982–1998

(Standardizálatlan OLS regressziós becslések évenként)

Magyarázó változók	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	-.382***	-.341***	-.573***	-.419***
Kor (Évek)	-.006*	.002	-.002	-.009***
Lakóhely (Lélekszám)	.210***	.235***	.196***	.129***
Iskola (Évek)	.286***	.258***	.316***	.405***
Foglalkozás (Presztízs)	.015**	.022***	.019***	.014**
Jövedelmi decilis	.136***	.176***	.180***	.106***
Szolgáltató osztály (=1)+	.964***	.487***	.882***	.894***
Vállalkozói osztály (=1)++	-.148	.225	.480*	.747**
Konstans	-4.439***	-5.628***	-5.793***	-5.302***
Kiigazított R ²	.355	.383	.440	.385
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

5. táblázat

Az anyagi életstílus társadalmi meghatározottsága, 1982–1998

(Standardizálatlan OLS regressziós becslések évenként)

Magyarázó változók	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	---	---	---	---
Kor (Évek)	-.005	-.004	-.018***	-.026***
Lakóhely (Lélekszám)	.137***	.160***	.155***	.073***
Iskola (Évek)	.163***	.198***	.241***	.246***
Foglalkozás (Presztízs)	.015**	.022***	.023***	.021***
Jövedelmi decilis	.174***	.132***	.145***	.204***
Szolgáltató osztály (=1)+	.252	.077	-.190	-.221
Vállalkozói osztály (=1)++	1.396**	1.597***	.889***	1.116***
Konstans	-3.357***	-4.252***	-4.110***	-3.457***
Kiigazított R ²	.220	.267	.319	.272
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

6. táblázat

A kulturális és az anyagi életstílus közti korrelációs kapcsolat változása, 1982–1998

	1982	1986	1992	1998
Korrelációs együtthatók	.361***	.396***	.438***	.367***
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

Zignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: kulturális életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színházbajárás, múzeum, koncert és a könyvek átlag feletti száma; anyagi életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép és személygépkocsi.

7. táblázat

Változások a kulturális és az anyagi életstílus
társadalmi meghatározottságában, 1982-1998

(Standardizálatlan OLS regressziós becslések az összevont adatbázison, N=12000)

Magyarozó változók	Kulturális életstílus		Anyagi életstílus	
	Közvetlen hatások	Interakciók az évvel	Közvetlen hatások	Interakciók az évvel
Év: 1986	-.648***	-1.190**	-.469***	-.895*
Év: 1992	-.669***	-1.354***	-.450***	-.753*
Év: 1998	-.468***	-.877*	-.329***	-.100
Nem (Férfi=1)	-.416***	-.382***	---	---
Kor (Évek)	-.005**	-.006*	-.013***	-.005
Lakóhely (Lélekszám)	.194***	.210***	.133***	.137***
Iskola (Évek)	.303***	.286***	.204***	.163***
Foglalkozás (Presztízs)	.018***	.015**	.021***	.015**
Jövedelmi decilis	.146***	.136***	.157***	.174***
Szolgáltató osztály (=1)+	.835***	.964***	.015	.252
Vállalkozói osztály (=1)++	.549***	-.148	1.267***	1.396**
Nem * 1986		.040		---
Nem * 1992		-.192		---
Nem * 1998		-.036		---
Kor * 1986		.008		.001
Kor * 1992		.003		-.012**
Kor * 1998		-.003		-.021***
Lakóhely * 1986		.025		.023
Lakóhely * 1992		-.014		.019
Lakóhely * 1998		-.081**		-.064*
Iskola * 1986		-.028		.035
Iskola * 1992		.030		.078**
Iskola * 1998		.119***		.083**
Foglalkozás * 1986		.007		.007
Foglalkozás * 1992		.004		.008
Foglalkozás * 1998		-.001		.006
Jövedelem * 1986		.039		-.042
Jövedelem * 1992		.044		-.029
Jövedelem * 1998		-.030		.030
Szolgáltató osztály * 1986		-.477*		-.175
Szolgáltató osztály * 1992		-.082		-.442
Szolgáltató osztály * 1998		-.070		-.473*
Vállalkozói osztály * 1986		.374		.202
Vállalkozói osztály * 1992		.629		-.506
Vállalkozói osztály * 1998		.895		-.279
Konstans	-4.701***	-4.439***	-3.439***	-3.357***
Kiigazított R ²	.388	.393	.264	.271

Szignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: kulturális életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színházba járás, múzeum, koncert és a könyvek átlag feletti száma; anyagi életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép és személygépkocsi.

8. táblázat**Az anyagi életstílus társadalmi meghatározottsága, 1992–1998**

(Korrelációs együtthatók és standardizálatlan OLS regressziós becslések, éveként)

Magyarázó változók	Korrelációk		Regressziós becslések	
	1992	1998	1992	1998
Nem (Férfi=1)	.020	.026	---	---
Kor (Évek)	-.208***	-.301***	-.019***	-.050***
Lakóhely (Lélekszám)	.169***	.144***	.063*	.002
Iskola (Évek)	.306***	.328***	.188***	.259***
Foglalkozás (Presztízs)	.382***	.440***	.021***	.024***
Jövedelmi decilis	.270***	.262***	.133***	.215***
Szolgáltató osztály (=1)+	.224***	.275***	-.034	.232
Vállalkozói osztály (=1)++	.038*	.113***	.350	1.308***
Konstans	---	---	-2.876***	-2.410***
Kiigazított R ²	---	---	.176	.268
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

9. táblázat**Változások az anyagi életstílus társadalmi meghatározottságában, 1992–1998**

(Standardizálatlan OLS regressziós becslések az összevont adatbázison, N=6000)

Magyarázó változók	Anyagi életstílus		
	Közvetlen hatások	Interakció az évvel	
Év: 1998	.116	.465	
Nem (Férfi=1)	---	---	
Kor (Évek)	-.035***	-.019***	
Lakóhely (Lélekszám)	.039*	.063*	
Iskola (Évek)	.202***	.188***	
Foglalkozás (Presztízs)	.022***	.021***	
Jövedelmi decilis	.166***	.133***	
Szolgáltató osztály (=1)+	.201	-.034	
Vállalkozói osztály (=1)++	.984***	.350	
Nem * 1998	---	---	
Kor * 1998	---	-.030***	
Lakóhely * 1998	---	-.061	
Iskola * 1998	---	.072*	
Foglalkozás * 1998	---	.003	
Jövedelem * 1998	---	.082**	
Szolgáltató osztály * 1998	---	.266	
Vállalkozói osztály * 1998	---	.958*	
Konstans	-2.471***	-2.876***	
Kiigazított R ²		.213	.227

Szignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: alternatív anyagi életstílus = z-score skála 5 változó alapján: mélyhűtő, videó, mikro-hullámú sütő, cd-lejátszó, személyi számítógép.

Függelék

F1. táblázat

A kulturális fogyasztás alakulása, évenként

Kulturális fogyasztás	Évek				Kontroll 1998b
	1982	1986	1992	1998	
Színházba járás (%)	23.3	33.8	42.3	16.8	23.6
Koncertre járás (%)	4.9	8.8	15.8	8.6	11.7
Múzeumba járás (%)	20.9	38.8	44.5	24.1	36.4
Az átlagnál több könyv (%)	33.1	28.8	30.2	21.3	-

F2. táblázat

Az anyagi fogyasztás alakulása (tartós fogyasztási cikkek), évenként

Anyagi fogyasztás	Évek				Kontroll 1998b
	1982	1986	1992	1998	
Színes televízió (%)	7.3	25.7	69.2	83.0	
Hűtőszekrény (%)	89.4	94.1	96.7	95.9	
Automata mosógép (%)	10.5	25.3	40.8	46.4	52.4
Autó (%)	33.2	39.6	47.5	43.7	42.6
Mélyhűtő (%)	n.a.	n.a.	56.6	67.4	
Videó (%)	n.a.	n.a.	32.7	44.0	
Mikrohullámú sütő (%)	n.a.	n.a.	11.9	35.2	36.7
CD-lejátszó (%)	n.a.	n.a.	3.4	17.3	
Személyi számítógép (%)	n.a.	n.a.	9.6	12.2	14.5

F3. táblázat

Demográfiai, státus- és osztály-jellemzők, évenként

Demográfia / Státus	Évek			
	1982	1986	1992	1998
Férfi %	47.3	44.8	45.3	44.4
Életkor (átlag)	45.4	44.0	46.6	47.2
Iskolázottság (átlagos osztály)	8.8	9.9	10.4	9.9
Presztízs pontszám (átlag)	35.1	36.9	37.2	37.2
Egy főre jutó családi jövedelem (átlag)	2608	5297	9010	23912
Szolgáltató osztály %	16.3	18.7	20.3	18.4
Vállalkozói osztály %	.6	2.1	3.1	4.3

Jegyzet: 1982 = Rétegződés-modell vizsgálat (eredeti N = 11722)

1988 = TÁRKI - I. kutatás (eredeti N = 5999)

1992 = TÁRKI Mobilitás kutatás (eredeti N = 2998)

1998 = TÁRKI Monitor kutatás (eredeti N = 3792)

1998b = TÁRKI Omnibusz kutatás (eredeti N = 1500)

BIBÓ ISTVÁN ÉS MAX WEBER

A jelen tanulmány apropójául Bibó István egy viszonylag meglepő kijelentését választottam, amely egy eddig fel nem tárt, lehetséges ihlető forrására hívhatja fel a figyelmet. Szerzőnk ugyanis 1976 októberében azt nyilatkozta Huszár Tibornak, hogy Max Weber „igen nagy hatással volt... és van... rám” (Litván–S. Varga 1995: 216). Mennyire vehetjük komolyan ezt a megjegyzést? A kérdés eldöntése azért lényeges, mert az „igen” felelet cáfolná, a „nem” pedig megerősítené azt a képet, amely a nyilatkozóról az utóbbi 20 évben kialakult, és amely tudományos teljesítményének rovására inkább a politikusit vagy a közíróit domborítja ki, nem is beszélve a változatlanul élénk Bibó-hagiográfiáról. Ami a választ illeti, Bibó itt is néhez helyzetbe hozza az utókort, mert kijelentését egész életművét tekintve is csak igen kevés – igaz, lényeges – Weber-idézet támasztja alá. Bibó műveiben azonban több olyan tanulságos fejtegetést találunk, amely *közvetetten*, más szerzők közvetítésével a nagy német szociológus szellemi befolyását tükrözi, vagy polemikusan gondolataira reflektál, és egyúttal a bibói életmű kulcskérdéseit érinti. Mint majd látni fogjuk, Bibó jórészt azért tartotta nagyra Webert, mert Horváth Barnát és Hajnal Istvánt is nagyra tartotta. Nekünk viszont itt azért kell Weber, mert rajta keresztül Bibót szeretnénk jobban megérteni.

A fentiekből következően a hatás elemzése helyett gyakran meg kell elégednünk az összehasonlítással. Az alábbiakban három témakörben vizsgálom majd meg, hogy mi lehetett Bibó Weber iránti vonzódásának hátterében. Ez a három probléma: a protestáns etika, a legitimáció és a racionalitás.¹

I.

Max Webernek a protestáns etikáról írt műve (1982) két szempontból is meghatározó Bibó pályáján. Egyfelől ez ihlette első publikációját (1928), másfelől pedig a fiatal Bibó kultúrkritikai színezetű írásainak alapkoncepciójához szolgált kiindulópontként.

Szerzői debütálására Bibó interjújában így emlékszik vissza: „...nyolcadikos korbán mint református ifjúnak, reformáció-émlékbeszédet kellett tartanom, s ezt én az apám által kezembe adott Max Weber-féle cikk alapján tartottam meg. Ez volt az első találkozásom Max Weberrel...” (Litván–S. Varga 1995: 216). Érdemes közelebbről szemügyre venni a nyolcadikos gimnazista beszédét, mert a későbbi Bibóból sok minden már e „zsengében” is készen áll.

¹ Erdei Ferencnek a tanyás mezővárosról és a kettős társadalomról vallott felfogása egyrészt weberi ihletésű, másrészt Bibóra is termékenyítőleg hatott, de az összefüggés itt túl áttételes ahhoz, hogy részleteibe bocsátkozzam.

A 17 éves Bibó szerint a reformáció legnagyobb társadalomátalakító hatású gondolatai: „az evangéliumi alapra való visszatérés, a dogmák kötöttsége helyett az igazság szabad keresése, rendek, tömegek helyett az egyén értékelése, az üdvösségre segítő külsőségek helyett az isteni kegyelem középpontba helyezése, a szemlélődő vallásosság helyett a cselekvő hit” (1928: 2) .Itt visszatérő motívumként ki kell emelnünk a mágia alóli felszabadulást: „Amint Luther a keresztyén igazságot egyedül a Szentírásban kereste, úgy keresték később a természettudományt magában a természetben, a filozófiát magában az emberi szellemben...” (1928: 2) Bibó egész életművén (különösen a politikai histériákról szóló felfogásán [1986a: 373–380]) végigvonul az a követelmény, hogy a „dolgokat a saját okaikra vezessék vissza” (1986c: 123)².

A következő okfejtés szintén rányomja a bélyegét szerzőnk oeuvre-jének egészére, különösen zsidókérdés-tanulmányának (1986b) a zsidók és nem zsidók közti dehumanizált viszonyokra vonatkozó részeire: „Új szellemet hozott a reformáció az ember értékelésében is. A középkor embere kollektív ember volt. Úgy a vallás, mint a társadalom szempontjából nem a saját énje volt a döntő, hanem az a rend, amelybe beletartozott. Az adta meg értékét, vajjon egyházi vagy világi volt-e, lovag-e vagy polgár, hűbérúr-e vagy vazallus?” (1928: 2)

A *Protestáns etika* a hivatásról szóló gondolatmeneteivel tette Bibóra a legmélyebb benyomást, de ezúttal már nem 1928-as írásában. Mint láthattuk, Bibó az Egyházi Híradóba írt cikkében még a reformációt, mint a XX. század alapvető problémáira válaszolni képes áramlatot méltatja, csaknem másfél évtizeddel később már az általa többedmagával okozott értékválságot is látja. A *Pérez* című tanulmányában mindenekelőtt azt emeli ki, hogy az újkor úgy váltotta le a középkori eliteket, hogy nem tudott a helyükbe megfelelő új eliteket állítani: „...az egyházi rend megszűnt az emberek kizárólagos szellemi vezetője lenni, a királyság és a nemesség születési kiváltságai pedig mindenütt vesztek hitelükből... A középkor egyházas és születésrendi társadalmi értékvilágát az európai civilizáció egy részében... egy ideig némi sikerrel pótolta a kapitalista polgárság társadalmi értékvilága, mely a pénz eloszlásának kérdésére is igyekezett feleletet adni. Ez a felelet a városi polgárságnak eredetileg egyszerű s a keresztyén hittel erősen átítatott értékvilágából nőtt ki, s különösen – mint azt Max Weber kimutatta – a protestantizmus hatására nyerte azt a különleges erkölcsi színezetet, mellyel a kapitalizmus erkölcsi megalapozásában részt vett. A polgári értékrend szerint a vagyon a munka jutalma, s tulajdonosának feladata a talentumok krisztusi példázata alapján a reá bízott javakkal való sáfárkodás. A pénz felhalmozódása, a tőke tehát, mint a talentumok gyarapítása, erkölcsi értékelést kapott, a pénzgazdálkodás legfeltűnőbb jelensége pedig, a tőkeamat, mellyel a középkor erkölcsi értékelése nem tudott mit kezdeni, úgy jelentkezett, mint a sáfárkodás, a munka gyümölcse és jutalma... Az egész polgári értékrend azonban csakis a közép- és kispolgárság életformájára nézve adott útmutatást, s erre is csakis olyan szerencsés társadalomgazdasági helyzetben, ahol a társadalom túlságos gazdagsága végleges ellentéteket nem teremtett, viszont a tőkegyűjtés minden dolgozni akaró átlagember számára, még ha semmivel kezdi is, nyitva áll. Utóbb

² Érdekes, hogy az idézett bekezdésben Bibó ezt a posztulátumot éppen a keresztyénységgel szembeni kritikaként érvényesíti.

azonban kialakult a kapitalista nagy vagyon és tömegnyomor ellentéte, s ebben a helyzetben a nagy vagyon többé... nem javította, hanem rontotta erkölcsi mérlegét. Ez a mérleg csak akkor javulhatott volna meg, ha a kapitalizmus olyan emberfajtat tudott volna kiválasztani, amely a nagy vagyoni lehetőségek birtokában éppen olyan szabályozott értékrend és életrend szerint él, mint a feudális világ urai. Ennek kialakulásához azonban idő sem volt, s a polgárság egyszerű erkölcsi kategóriái nem is ilyen helyzetekhez voltak méretezve. Emiatt azután a kapitalista nagy vagyonnal kapcsolatban gát nélkül érvényesült a pénz egydimenziós jellegének értékromboló hatása” (1986a: 215–216).

Ez a szövegrész azért fontos, mert jól illusztrálja: milyen koncepcionális alapon állva volt Bibó antikapitalista és válságfilozófus. Ugyanezt a felfogást követi a *Korunk diagnózisa* című recenziójában, Mannheim Weber-interpretációjával szemben, amikor rámutat: a szabadverseny korszakban domináló érzelmi etikáról a felelősségetikára való áttérést, vagyis „a tudatosságot elsősorban nem a modern tömegtársadalmi fejlődés követeli, hanem az ezzel járó válság. Ezt viszont a tömegtársadalmi fejlődés nem annyira okozta, mint inkább súlyosbítja azzal, hogy olyankor jelent meg, amikor a társadalmi értékelés már válságba kezdett jutni...” (1986a: 269). Ezt a – mint láthattuk, eredetileg weberi kiindulópontú, de attól eltérő irányban továbbfejlesztett – gondolatmenetet még 1971-ben, *Az európai társadalomfejlődés értelmében* sem vetette el (1986c: 65–66), csak hangsúlyt váltott: tanítómestere, Ferrero főművének (1942) elolvasása, valamint a második világháború fordulópontja után „krizeológiájában” már az európai válság politikai jellegét domborítja ki, és a félelmet látja antropológiai értelemben fő okozójának.

II.

Bibó legitimitásfelfogása nyilvánvalóan jelentős részben ferrerói ihletésű. Van azonban egy olyan szála is, amely Horváth Barna közvetítésével Weberhez vezet. Ez az összefüggés nem triviális: Weber legitimitásteóriája nem hatott Bibóra. Bibónál a legitimitás szinoptikus jellegű, a szinopszis pedig Horváth Barna szellemi leleménye, amely viszont félig weberi alapokon nyugszik. Először ezt vesszük szemügyre.

A fiatal Bibó a magyar jogfilozófia szegedi iskolájának tagjaként és Horváth Barna tanítványaként a szinoptikus módszer híve volt.³ Mi volt a mester, Horváth Barna viszonya a weberi szociológiához? Egyik főművében, a Jogszociológiában a szinopszis legközelebbi szellemi rokonaként a weberianizmust említi: „A hozzáértők figyelmét valószínűleg nem kerüli el a szinoptikus módszernek Max Weber ideáltipikus konstrukciójával való hasonlósága. Ugyanis mindkettő lényege abban rejlik, hogy létezik egy bizonyos valószínűség arra vonatkozólag, hogy a »kellésre irányuló lét« funkciója abban az értelemben rögzül, hogy a kelléskövetkezmény »okozatosan adekvát«-tá válik. Ezt a valószínűséget azonban minden történeti időpont esetén újra és újra meg kell vizsgálni, hiszen a létokozat is »normaadekvát«-tá válhat” (Horváth 1995: 146).

³ Bibó nem egészen ugyanabban az értelemben volt a szinopszis híve, mint Horváth Barna (Bibó István 1986a: 5–149; 1937: 623–638; H. Szilágyi 1995: 267–310).

Van egy mélyebb egyezés is Horváth és Weber szemlélete között, amely részben Bibóra is kihatással volt. Ez pedig egyúttal a színopszis egyik alapeszméje is: a következetes őrizkedés a tények és értékek azonosításától, a könnyebb megoldást jelentő „wishful thinking”-től (Weber 1998; Horváth 1939). Bibónál ez a törekvés egész munkásságának egyik legfőbb célkitűzése. Itt is megfigyelhető azonban az a különbség, hogy önála a Sein és a Sollen szétszakítottóságának élménye kevésbé erőteljes, ő sokkal kisebb jelentőséget tulajdonított a Van és a Kell összeegyeztetlenségét alátámasztó elméleti megfontolásoknak, és – politikai gondolkodóként – nagyobb prioritást adott összekapcsolásuknak. Ennek szellemében Webertől eltérően (MTA KK Ms 51166/12: 5–6)⁴ a szociológiát sem értékmentes tudománynak tartotta, hanem olyan diszciplínának, amely egyszer ténytudomány, másszor értékelő tudomány, de – és ez a lényeg – soha nem mind a kettő egyszerre.

Térjünk vissza a fenti idézethez, illetve annak folytatásához: „A módszerek ezen hasonlósága sejtetni engedi, hogy a szinoptikus jogszociológia számára a – különösen Dobretsberger által vizsgált – történeti és szociológiai törvények típusai közül mindenekelőtt az általa értelemlogikainak nevezett törvények bírnak jelentőséggel” (Horváth 1995: 146; Dobretsberger 1931: 211–221). Nos, Dobretsberger „értelemlogikai törvények” címszó alatt éppen a weberi megértő szociológiára céloz, Horváth pedig ezt a mondatot idézi tőle: „Csak akkor lehet sejtésünk egy bizonyos cselekvésről, ha ismerjük a célokat” (1995: 168). Horváth azonban bírálja is Webert: „Ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy a szinoptikus jogszociológia más törvénytípusokat – mint például fejlődési, összeférhetőségi és lényegtörvényeket, statisztikai vagy természettörvényeket – alkalmazzon. Ez annál inkább fontosnak tűnik, mivel az ideáltipikus konstrukció voltaképpen csak a kellésértelem felől engedi meg az előrejelzést. A szinoptikus módszer számára azonban ez nem maradhat ennyiben, hiszen még a szubjektív értelem értelemellenes változása is állhat törvények alatt” (1995: 145).

Mindebből látható: Horváth ambíciója az volt, hogy legfőbb és legeredetibb teoretikus újításában, a színopszisban egyik leglényegesebb komponensként integrálja, de egyúttal meg is haladja Webert. Elsősorban azért tartja féloldalasnak Webert, mert a megértő szociológia (amely a célracionális cselekvés ideáltípusával operál) az emberi cselekvések okának azt tartja, ha valaki érvényesnek tart valamit. Horváth azonban ugyancsak részgigazságnak tartja azokat a megközelítéseket is, amelyek inkább arra kíváncsiak, mi az oka annak, hogy XY érvényesnek tart van valamit: „Értelemzésünkben a jogszociológia... nem tartozik a materialista történetfilozófiához..., mivel a lét és a kellés közti funkcionalitást nem egyoldalúan a lét javára, hanem kölcsönösen fogja fel... A tudásszociológiától azért vár sokat, mert a tudás számára is léthezkötött, a léthelyzetben perspektivikusan lehorgonyzott valami. Maga a szociológiai léthelyzet azonban csak »érvényességi vonatkozásokban« kel »életre«. Amennyiben a számunkra megpillantható kellés a lét funkciója, úgy a lét is csak a kellésérvényesség funkciója. S ahogyan az általunk elérhető tudás a szociológiai léthelyzet funkciója, úgy ez utóbbi sem pusztán magánvalóan áll fenn, hanem az az igazság, valamint az ezen igazságot számunkra megragadó tudás funkciója”

⁴ Webernél az értékmentességet, mint a Van és a Legyen szétválasztásának deklarálását lásd: 1998: 9.

(1995: 144). A *szinopszis* ezek szerint nem egyéb, mint két, egymásra inverz paradigma: a mannheimi és a weberi – nem *szintézise*, hanem – szüntelen, egymást korrigáló váltogatása.

Hogyan gondolja tovább Bibó egykori tanára fél-weberianizmusát: a szinopszist? Egyik legszínvonalasabb 1945 előtti jogfilozófiai munkájában (1937) a jogerő problematikájához kapcsolódva még tudományos (és nem publicisztikai) igényrel foglalkozik későbbi pályafutása, egyúttal mindenféle „tranzitológia” egyik legfontosabb teoretikus problémájával, a prelegitimációval, illetve a legitimáció keletkezésével (Radnóti 1991): „A norma és a tényállás közti szüntelen ingamozgás következtében a jogerőt és a semmisséget bármikor felül lehet vizsgálni. Mivel sem a norma és az aktus megfelelése, sem pedig egymástól való eltérésük nem fejez ki semmilyen lényeges összefüggést, mindig megkérdőjelezhetőek és átértékelhetőek. A »végleg« lezárt és teljesen »visszavonhatatlan« semmisségi és jogerőhelyzetek átértékelése a jogi határesetek egész tárházát állítja figyelmünk középpontjába: a *forradalmat* egyfelől, pandantját, az *újáteremtett legitimitást* másfelől... Így tehát az, hogy az ilyen eljárások egymásra következése során akár a második, akár a tizedik alkalommal fellép a csalhatatlanság (megfellebbezhetetlenség) érzése, nem más, mint tapasztalattól függő, pszichológiai tényállás... A fiktív jelleg nem azt jelenti, hogy ezt a csalhatatlanságot logikai eredetűnek kellene felfognunk; éppen ellenkezőleg, irracionális eredetű (és mint ilyen, jogszociológiailag erősebb, mint az egész joglogikai építmény!). Csak jogdogmatikai és joglogikai szempontból fikció, mert éppen a jogi norma és a jogi aktus közti erős feszültség miatt csak fikcióként magyarázható” (1937: 633–634).

Mindezek alapján részint indokoltnak tűnik Bibó egyik kutatójának meglátása: „Bibó a különböző szociális jelenségek leírásánál és értelmezésénél mindig igyekszik »visszanyúlni« a társadalom tagjainak alapvető élményeihez és spontán állásfoglalásaihoz. Ez a momentum kétségtelenül a weberi megértő szociológiához közelíti a szerző kutatási módszerét” (H. Szilágyi 1995: 295). Az észrevétel azért nem teljesen helytálló, mert Bibó a *Kényszer, jog, szabadság* című jogfilozófiai disszertációjában kifejtett társadalomelméleti előfeltevéseiben igazából nem a cselekvésből, hanem az élményből indul ki (1986a: 5–149), ez viszont Weberre nem jellemző.

Az idézet egy másik tartalmi kulcsmomentuma viszont csakugyan rokonságot mutat Bibó és Weber (1987: 63–64) között, és ez pedig a legitimitás hitszerű, hiedelemszerű, közmeggyőződéses jellege. Bibó több esetben is utal erre (Litván–S. Varga 1995: 181–183; Bibó 1986c: 65), most azonban egy olyan szövegvel illusztráljuk ezt, ahol a kontextust weberi gondolatok adják. Bibó nagy öregkori nemzetközi jogi munkájának elméleti bevezető részéről van szó, ahol Bibó a gondolatmenet kezdetén explicit módon Weberre hivatkozik: „Amint arra Max Weber rámutatott, elsősorban két nagy kultúrában, a görög-római-európaiban és a kínai-kelet-ázsiaiban alakult ki egy olyan társadalmi fejlemény, melynek keretében a hatalom igazoltságának, legitimitásának sikerült beékelődnie a közösségi hatalomképződés feltételei, technikai és eljárási közé, s oly kérdéssé válnia, melyben a hatalomgyakorlók kénytelenek, a hatalmat elviselő, követő vagy kétségbe vonó tömegek pedig képesek állást foglalni. Ezen keresztül vált a hatalom igazolásának, legitimitásának eszmeköre e kultúrákban döntő történelmi tényezővé, a társadalmat átható, tömeg-

mozgalmakat provokáló, a fennálló hatalmat hol igazoló, hol forradalmasító valóságos társadalmi erővé” (Bibó 1990: 301).⁵

Bibónál a legitimitás – amely egy kritikusa szerint munkásságának legfontosabb kérdése (Szentpéteri 1993) – szinoptikus módon a Van és a Kell közti dinamikus egyensúlyt fejezi ki, ami a politika legfontosabb feladata is (MTA KK MS 5116/16: 1–2; 1986a: 339–340). A *Bénutságban* a csálhatatlanságról szóló német cikkéhez hasonló szellemben, de nem a szuverenitás témájára koncentrálnva fejti ki, hogyan működik a politikai közösségekben a „kétségbevonhatatlanság”, ahogyan egyik egyetemi kurzusán a legitimitást meghatározta (MTA KK MS 5116/16: 40–41). A kérdéses szövegben ez „közmegegyződésenként” van definiálva, amely úgynevezett alapvető rendező elvekben testesül meg. Legitimitás akkor van, ha ezek és a Sein megfelelnek egymásnak. Az erről adott meghatározás nem Ferrero, hanem Weber hatását tükrözi: „A hatalom és hatalomgyakorlás igazolt volta, legitimitása végsőleg azon a közmegegyződésen nyugszik, hogy a hatalmat birtokló személyek egészükben erre hivatottak, a hatalom nevében jelentkező emberi magatartások, helyzetek, és parancsok egészükben kötelezőek és ésszerűek, s a hatalmat megtestesítő szabályrendszerek egészükben helyesek és célszerűek, illetve szükség esetén ilyenekké alakíthatók. Ez a közmegegyződés a maga zsinórmértékeit néhány általános *alapvető rendező elvben* szokta kifejezni...” (1990: 301–302) E rendező elvek szinoptikus jellege abban mutatkozik meg, hogy egymásnak meg nem felelő normák, hitek, magatartások és eljárások összevetésének és ezt követő elvetéséhez vagy összeegyeztetéséhez adnak archimédészi pontot: „...Amíg eleven a közmegegyződés, addig a jogrend végső alapelveinek és alapintézményeinek megszentelt legitimitásából kiindulva ítélünk az ezzel ellenkező „felforgató” magatartások felett, mikor pedig a közvéleményben általánossá válik a jogrend alapjainak kétségbe vonása, akkor e kétség nevében ítélkezünk az egész jogrend igazságossága és mélyebb legitimitása felett. Ebben jut kifejezésre e végső rendező elvek *igazoló és forradalmasító*, »konszolidáló« és »felforgató« funkciója” (1990: 307). Ez a kicsit „ha fej, akkor én nyerek, ha írás, te vesztesz” logikájú részlet, amely Horváth Barna: *Természetjog és pozitívizmus*” (1928) című tanulmányát adaptálja, jól mutatja: Bibó Horváth szemüvegén keresztül olvasta Weber legitimitástanát.

III.

Weber – a közvetlen hatás mellett – nemcsak Horváthon, hanem Hajnalon keresztül is hatott Bibóra. Az alábbiakban ezt a szellemi kapcsolatot előbb Bibó zsidókérdéstanulmányának, majd egyetemi előadásainak példáján szemléltetjük. Mindkét esetben a racionalitás kérdéséről lesz szó.

Bibó egész munkásságán belül a *Zsidókérdés* második fejezete a leginkább szociológiai vonatkozású. Ebben a *Zsidók és antiszemiták* című részben, amely nem kon-

⁵ Itt felvetődik a kérdés: hol ír Weber (nem Hajnal!) ilyesmiről Kínában és Kelet-Ázsiában? Nos, a lelőhely, és egyúttal a bizonyíték, hogy Bibó nem a levegőbe beszél, bár itt sem adja meg forrásait: Max Weber: *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Konfuzianismus und Taoismus*. In: Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1934. 237–573., különösen a 303. és a 311–313. oldalak.

centrál külön a magyarországi sajátosságokra, Bibó a weberi megértő szociológiához hasonló szellemben elemzi a zsidók és a nem zsidók egymással való interakcióit, vagyis azt vizsgálja, hogy ők maguk milyen szubjektív értelmet tulajdonítanak a saját, illetve a másik csoport cselekvéseinek (Weber 1987: 38–51). Ezeket az interakciókat (Bibó egymásról szerzett tapasztalatoknak nevezi őket) három területen veszi górcső alá: a társadalmi lehetőségek igénybevétele, a társadalmi értékrendszerhez való viszony, valamint a bántalmak és elégtétel-keresés terén. Ami az interakciók első területét illeti, Bibó szerint a zsidókat és a nem zsidókat döntően az különbözteti meg egymástól, hogy a zsidók ezzel kapcsolatos beállítottsága a középkorban racionális volt, a nem zsidóké pedig tradicionális. Ezt akár a weberi terminológia szerint (csak némileg átfogalmazva) úgy is mondhatnánk, hogy a zsidók az ilyen helyzetekben célracionálisan, a nem zsidók pedig tradicionálisan cselekedtek (1987: 53–54). A párhuzamot tovább erősíti, hogy Bibó itt tudatosan az ideáltípus fogalomalkotás eszközével él: „Így alakult ki és vált aránylag tipikussá a zsidóságban egy magatartás, mely minden megnyíló, ki nem aknázott és észre nem vett gazdasági és emberi lehetőséggel szemben állandó beidegződéssé, szinte társadalomerkölcsi kötelességgé tette az állandó készenlétet, a lehetőségekhez való gyors, racionális alkalmazkodást, a megnyílt vagy felismert lehetőségek »ki nem hagyását« s az emberi lehetőségek racionális formáinak, különösen a legracionalizáltabb lehetőségeknek, a pénznek a tudatos értékelését és a vele való tudatos bánást. Ez természetesen nem valami zsidó találmány, hanem az emberi lehetőségek kezelésének egyik lehetséges és széles területen elterjedt módja, mellyel szemben áll a másik lehetséges mód, a lehetőségek hagyományos szokásszerű kezelése: az, hogy az emberek egzisztenciájukat bizonyos megszokott forrásokra, eljárásokra és formákra alapozzák, s ezen kívül álló lehetőségekkel, ha egyáltalában észreveszik őket, általában nem szívesen foglalkoznak. A valóság mindig e két határeset között helyezkedik el, mert sem teljesen értelem nélküli hagyománytisztelést, sem teljesen kitapasztalás nélküli racionalizmus nem képzelhető, s az egyes magatartásformák abban különböznek, hogy mennyire közelítik meg vagy milyen elvek szerint kombinálják a két határesetet” (1986b: 689).

Szintén weberi ihletésűnek (bár nem igazán pontos Weber-interpretációnak) tűnik annak magyarázata is, hogy miért vált ez a racionális mentalitás éppen a zsidók specialitásává, hiszen Bibó itt voltaképpen a zsidók párianép státusával érvel (Weber 1982: 33), vagyis a zsidókat a környezet részéről a középkor óta erő erkölcsi leértékeléssel, és az ebből eredő kirekesztettséggel: „Ebből az a helyzet adódott, hogy a zsidók a gazdasági, egzisztenciális, emberi lehetőségek szélére, a margójára szorultak: számukra az egzisztenciának, a megélésnek csupán olyanfajta lehetőségei voltak nyitva, amelyeket a környező társadalom vagy átengedett nekik, vagy valami okból elhárított magától vagy valami okból nem vett észre” (1986b: 688).

Idáig követi Bibó Webert. Őt azonban nem a kapitalizmus szelleme érdekli, hanem az antiszemitizmus, s emiatt a racionális szellem dominanciájával kapcsolatban is bölcs szkepszist tanúsít: „...Az újkortól kezdve a kapitalizmus és a kezdődő pénzgazdálkodás egyik sajátos vonása éppen az, hogy a lehetőségek racionális kezelését mindinkább a társadalmi és gazdasági élet alapvető törvényévé teszi. Mindez a klasszikus kapitalizmus területén a zsidóktól teljesen függetlenül történik, bizonyítékául annak, hogy itt nem zsidó alkati vonásról, hanem egy teljesen más szituáció-

ban is fellépni képes társadalmi beidegződésről van szó. Nem szabad azonban elfelejtenünk, miközben a kapitalizmust a legújabb kori társadalomszervezés döntő alapelveként kezeljük, hogy a kapitalizmus az egész társadalmat átható szervezési elvvé tulajdonképpen inkább Amerikában lett; Európában a társadalom széles rétegeinek, mindenekelőtt a tisztviselőknek, közép- és kisiparosoknak, sőt részben a közép- és kiskereskedőknek is, valamint a kisbirtokos parasztságnak a termelési és életviteli módja sok tekintetben csupán a feltételek tudomásulvételében, bizonyos forgalmi lehetőségekbe való bekapcsolódásában s a modern tömegtermelés javainak az igénybevételében igazodott a kapitalizmushoz, egyébként azonban az emberi egzisztenciáknak azokat a formáit élte és fejlesztette tovább, melyek már a kapitalizmus előtt is kialakultak” (1986b: 690).

Ez már nem Weber; ez Hajnal. A mindig egyensúlykereső Bibó övele, Weber erősen polemikus hívével (Hajnal 1936; 1993) korigálja a német szociológia alapító atyját. De a tanulmány megjelenése után is volt rá példa, hogy Bibó Hajnallal igazítja ki azokat a fejtegetéseit, amelyeket – mint fentebb láthattuk – jelentős mértékben Weber ihletett. Erre azért volt szüksége, mert a Zsidókérdésnek éppen a második részét meglehetősen értetlenség kísérte (Molnár 1949; Huszár 1989: 87–88). Ez voltaképpen kudarcnak tekinthető, mert Bibó – teljes joggal – saját maga is ezt a részt tartotta az egész tanulmányában a legfontosabbnak (mint írja: „ez adja úgyszólván az antiszemitizmus húsát és véré” [1986b: 715]). A fiaszó Bibót önmaga kiigazítására indította, aminek a *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről* című cikkében adott hangot. A rövid írásban a szerző – ebből, valamint az erősen morális hangütésből is látható, hogy az érett Bibó előbbre helyezte a közéleti ambícióit a tudományosaknál – eláll attól a rendkívül heurisztikus kísérletétől, hogy a cselekvéseméleti megközelítést egyesítse saját, az élményről vallott felfogásával.⁶ Bibó ehelyett, a rá jellemző pedagógiai indíttatással, egy általa közérthetőbbnek vélt megközelítést vesz elő: „...A személyes emberi viszonylatok túlnyomó része nem egyéni, egyszeri magatartásokban áll, hanem az emberi magatartások előre kialakított formáin nyugszik, megszabott síneken jár, és leegyszerűsödött minták szerint történik. Reménytelen dolog azonban formák ellen általánosságban küzdeni. Csak azt tehetjük, hogy jobb, valóságoszerűbb, rugalmasabb és igazságosabb formákat keressünk, és a meglévőket folyton javítani igyekszünk” (1986b: 805).

Az idézet – ha társadalompolitikai tartalmától elvonatkoztatva, csak társadalomelméleti előfeltevéseit szemléljük – voltaképpen az objektiváció, illetve pontosabban: a formák fogalmát használja, és ezzel Hajnalt követi. Ez Bibónak egyébként sem esett a nehezére, hiszen Horváth Barna kötetjeként maga is az objektivációval, mint kulcsfogalommal operálva indult el a pályáján (1986a: 22–24). Ami viszont meghökkentő: a kortárs német szociológust, Freyert interpretáló Hajnal több szempontból hasonlóan jut el az élménytől az objektivációig, mint Bibó (Hajnal 1993: 161–182). A különbség: Bibó nem annyira durkheimiánus, nem annyira módszertani kollektivistá, mint Hajnal, ő ezen a téren is – ahogy a szegedi egyetemen tartott szo-

⁶ Jegyezzük meg: Bibó jócskán megelőzte korát, hiszen ezzel a szintézissel voltaképpen egy kommunikációelméleti megközelítés felé tört utat, ami tanulmányát az antiszemitizmusról szóló szekérdéreknyi irodalomban mind a mai napig a világ élmezőnyébe emeli. Az akkori Magyarországon azonban ez süket fülekre talált, és gyakran még ma is ez a helyzet.

ciológiai előadásából kiviláglik – közvetíteni igyekszik a két, szerinte rossz végét: a kollektívizmus és az individualizmus között. Ezért a Kényszer, jog, szabadság Bibója csakúgy, mint a Zsidókérdés Bibója sokkal szívesebben operál a „Sinn”-hez, a „Sinngelt”-hoz hasonló, tehát Weberhez is közelálló konstrukciókkal, mint Hajnal.

Más kérdésekben is megfigyelhető, hogy Bibó álláspontja Hajnal és Weber között helyezkedik el. A Huszár Tibornak adott interjúban rokonszenvvel beszél Hajnalról, amiért a műszaki tevékenységben, sőt a szakképzett fizikai munkában is meglátja az intellektualizmust, sőt, osztozni látszik Hajnal kritikájában is, amellyel Weber – a fiatal Bibó által még ünnepeelt – *Protestáns etikáját* illetve, de elutasítja Hajnal értelmetlen antiracionalizmusát (ami Hajnal Weber-kritikáját is motiválja):

„B⁷.: – ...Hajnalnak az inspirációja nagyon lényeges volt, mert Hajnal program-szerűen megírta, hogy az anyagot alakító ember szellemileg is értékesebb és jelentékenyebb dolgot csinál, mint a szellemet adminisztráló ember. Tehát egy művészi szintű iparos Hajnalnak többet mondott, mint egy adminisztrátor. (...) Hajnalnak volt egy elviselhetetlenül nehéz, rendkívül nehézkes terminológiája és egy csomó alapfogalmat egy kicsit fordítva használt. Például az ő számára a racionalizmus pejoratív kifejezés volt. (...) Az ő számára a racionalizmus lényege az volt, amit a hadsereg testesített meg: egy – esetleg esztelen – gonosz cél érdekében a lehetőségek racionálisan következetes, ésszerű feldolgozása. (...)

H⁸.: – Megalapozottnak tekinthető az az állítás, hogy Magyarországon a Max Weber-recepciónak Hajnal (az egyik) kulcsfigurája?

B.: – Max Weberből olyan szellemtörténetet lehet kanyarítani, amelyt csak akar az ember... Hiszen amit Max Weber a protestantizmus hatásáról kimutatott, abból rettentő könnyű egy szellemtörténeti fordulatot csinálni” (1989: 236–237).

Bibónak a hadsereg „racionalitásáról” elejtett megjegyzése elvezet minket egy másik olyan imaginárius vitához, amely a Hajnal–Weber–Bibó háromszögön belül zajlik. Bibó állásfoglalása ebben újfent jól demonstrálja, hogy milyen zseniális társadalomtudóst veszítettünk az ő személyében cserébe azért, mert nyertünk egy erkölcsi géniust. Ehhez egyrészt ismét Bibó szociológiai előadásait kell elővinnünk, másfelől a politikatudományi előadásait is, amelyek – tekintve, hogy szinte végig Hajnal István szociológiai indíttatású történelemszemléletének lenyomatát hordozzák magukon – maguk is szintén inkább a szociológia tárgyköréhez tartoznak, ráadásul (mindmáig kiadatlanul!) Bibó oeuvre-jén belül a legmagasabb tudományos nivójú darabok közé sorolhatók.

A szociológiai előadásokban Bibó az általa a társadalmi szabályok közé sorolt, úgynevezett egyszerű parancsról többek között a következőket írja: „...Nagyon nagy társadalmi jelentősége van az alkalmi parancsadási lehetőség kifejlődésének... A legprimitívebb közösségekben... az a családfő és az a törzsfő, amelyek a családtagokat, vagy a törzs tagjait megfenyítheti, szigorúan megfenyítheti, sőt esetleg meg is ölheti, csak a mi elképzelésünk szerint és a mi szemünkben tűnik fel korlátlan hatalmú parancsolónak, mert valójában nagyon szigorú szokásszerű szabályok szabják meg, hogy mikor kit és hogyan büntethet. A fejlettebb társadalmakban azonban ki-

⁷ A rövidítés Bibó Istvánt takarja.

⁸ A rövidítés Huszár Tibort takarja.

fejlődnek bizonyos parancsadási hatáskörök: egy bizonyos társadalmi munkamegosztás vagy hatalmi eloszlás bizonyos emberek számára megadja azt a hatáskört, hogy másoknak tetszés szerinti parancsokat adjanak. Ezek a tetszés szerinti parancsok azok, amelyeken keresztül megkezdődik a társadalmi szabályoknak a szokás-szerűségből az értelemszerűség felé való változása. A társadalomban nagyon sokáig eszébe sem jut senkinek, hogy bármilyen hatalmas személy vagy testület az őskőtől örökölt szokásokat egyik napról a másikra tetszés szerint egy bizonyos határozattal megváltoztathatja. Egyedül a parancsadás az a terület, ahol a parancsoló a maga által adott parancsokat természetesen, ugyanúgy, ahogy kibocsájtotta, meg is változtathatja... Csak az abszolút fejedelemség kialakulásával kezdtek a szabályokat, különösen a jogszabályokat úgy felfogni, mint amelyek a fejedelem személyes parancsai, és csak ekkor vált általánossá a társadalmi szabályoknak, elsősorban a jogszabályoknak tetszés szerinti módosítása. Ezt a lehetőséget azután a társadalom demokratizált hatalmi szervei is átvették az abszolút királyságtól, és így alakult ki az a mai közmegegyeződés és közgyakorlat, hogy a társadalmat túlnyomó részben nem ősidők óta nőtt és fejlődött szabályok, hanem erreilletékes szervek által készített, csinált szabályok, racionális ésszerű, módon készíthető, csinálható és ugyanígy visszacsinálható szabályok (irányítják)” (MTA KK MS 5116/12: II. 36–38).

A racionalitás tehát itt a pozitív oldalát mutatja számunkra: a politika weberi értelemben vett varázstalanítását. Bibó számára azonban Webertől eltérően egyértelmű, hogy – és ez nála nem pedagógiai-publicisztikai, hanem mélyen átgondolt, teoretikus megfontolás eredménye – erre csak a demokrácia alkalmas: „A demokrácia egy racionális államforma, ahol az emberek számára az államhatalom és a tekintély létrejötte nem valami értelmet és áttekinthető képességet meghaladó dolog, hanem egy világos és értelmes dolog. A demokráciában az emberek tudják, hogy a hatalom az ő közreműködésükkel és beleegyezésükkel jön létre” (MTA KK MS 5116/20: 9–10). Emellett Bibó a másik, ellentett „egyoldalúságból”, Hajnaltól megtanulta, hogy a racionalitás Janus-arcú. Ha csak a hatalmon levők célracionalitása érvényesül, olyan kommunikatív racionalitás⁹ nélkül, amelyben a politikai közösség minden tagja egyaránt részes, az eredmény össztársadalmi szinten csak az irracionalitás lehet.

Az irracionalitásba torkolló racionalitás egyik forrása az állam és a társadalom viszonya lehet: „E viszonyoknak két szélső határa van: az egyikben a társadalom egyszerűen függ az államtól, amelynek típusa a szimpla hódító hatalom (vakfegyelem, zsarnokság stb.). Ez a fajta szervezet a szó rossz értelmében racionális, ez a szó itt annyit jelent, hogy a felső elhatározásnak nem kell irracionális ellenállással számolnia, hanem parancsszerűen írhat dolgokat elő” (MTA KK MS 5116/19: 24). „...A hódító, uralkodó, racionális..., parancsadásra felépített állam ugyanakkor, amikor mindenre képes, hallatlan belső ürességtől kong. Az ember közreműködése az állam munkájában csak a parancs teljesítésére szorítkozik. Ha egy ilyen állam válságba kerül, akkor könnyen megbukik...” (MTA KK MS 27) Tanulságos megfigyelni, hogyan szemléli Bibó Hajnal és Weber között állva az európai gazdaság és bürokrá-

⁹ Bibó azzal is megelőzte korát, hogy zsidókérdés-tanulmánya egyik legfontosabb részében, ahol „beszédaktus-mintákat” (Radnóti 1991) javasol arra nézve, hogy mit mondhat egy zsidó egy nem zsidónak stb. voltaképpen a habermasi kommunikatív racionalitást elővételezi (Habermas 1981; Bibó 1986b: 720–721).

cia sikereit, amelyek mögött egyikük a kalkulatív racionalitást, másikuk pedig a szakszerű irracionalitást véli felfedezni: „Az európai államszervezet... elevenen behatol a társadalom szövedékébe és a maga hatásait pontosan ki tudja fejteni, de az egész rendszer a társadalom apró egységeinek kiművelt részletmunkájára van alapítva. Az európai állam nem azért tud pontos kimutatásokat készíteni, mert keményen megfegyelmelte a társadalmat, hanem mert olyan kis társadalmi egységeken épült fel, amelyek a maguk kis körében a pontosságnak, az üzemszerűségnek, a szakszerűségnek a módjait a maguk használatára már kiépítették. A szakszervezeti, a céh- stb. bürokráciák használatára van az államszervezet kiépítve” (MTA KK MS 5116/19: 26).

A varázstalanítás visszavétele és a korlátlan hatalmi célracionalitás közti összefüggés másik alapja a hatalommegosztás hiánya: „Hitler köztársaságban került ugyan hatalomra, de őrála azt mondani, hogy racionális államformában uralkodott, nem lehet, hisz a Führer mágikus tisztelete lényeges volt nagyon... A hitleri államszervezetnek feltűnő jellemvonása volt otromba tagolása... Az így felmerülő különbséget úgy lehetne fogalmazni, hogy ez a szembenállása a merőben célszerű és valamilyen módon szokásból elmélyülten tagolt államoknak. A hitleri állam brutálisan célszerű állam volt, amelyet semmi megfontolás (pietás, humanitás stb.) nem korlátozott. A török-tatár államokban van egy ilyen mértékben tagolatlan államszervezet és alig fejlődik ki bennük egy komoly tagoltság, mert rideg, pillanatnyi célszerűség uralkodik, és minden funkciót hozzászabnak egy aktuális hódítás, egy párt, a hatalom stb. pillanatnyi szükségleteihez...” (MTA KK MS 5116/20: 10–11)

IV.

Mennyiben alkalmas a Weberrel való összehasonlítás Bibó tudományos rangjának tesztelésére? Míg a másik nagy legitimitás-szakértővel, Ferreróval összevetve Bibó rajongása egykori genfi tanítómestere iránt inkább Petőfi Béranger-kultuszára emlékeztet (vagyis amikor az eredeti tehetségű magyar alkotó érdemtelenül bálványozza középszerűbb, de ismertebb nyugati kollégáját), addig Weberrel fordított a helyzet. Itt a Bibó-kedvelő magyar olvasónak hasonló élményben lehet része, mint annak idején Jászi Oszkárnak a Durkheimnél tett látogatása során: a „mi mindenről lekésünk” érzése¹⁰. Sajnos, Bibó aspirációi és a történelem másfelé sodorták, mint amerre kvalitásai érdemesítették volna.

Egy szempontból azonban a két szerzőre *egyidejű* lemaradás jellemző: mindkettő a XX. század gyermeke, természetesen nem a szó kronológiai (1901–2000), hanem történelmi (1914–1989) értelmében. Mind Weber, mind Bibó munkássága a modernizáció és a racionalizáció jegyében fogant, márpedig a posztmodernitás mindkét narratívát felülbírálta, és mindkét problematikát meghaladta (Somlai 1999). Ez pedig a bibói örökség őrzői számára is elgondolkodtató fejlemény lehet, mert azt mutatja, hogy a bibói gondolatkör fokozódó aktualitásvesztése természetes folyamat, és nem a múlttal szembenézni nem akarás eredménye.

¹⁰ Erről lásd Nagy J. 1993: 89–103.

Irodalom

- Bibó István 1928. *Mit jelentett a reformáció az emberiség számára?* Egyházi Híradó, november 10.
- 1937. *Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Suverenität: Zeitschrift für öffentliches Recht.* XVII. Band. 623–638.
 - 1986a. *Válogatott tanulmányok 1935–1944.* Budapest: Magvető
 - 1986b. *Válogatott tanulmányok 1945–1949.* Budapest: Magvető
 - 1986c. *Válogatott tanulmányok 1971–1979.* Budapest: Magvető
 - 1990. *Válogatott tanulmányok 1935–1979.* Budapest: Magvető
- Dobretsberger, J. 1931. Historische und soziale Gesetze. In: *Handwörterbuch der Soziologie.* Stuttgart: Ferdinand Enke
- Ferrero, Guglielmo 1942. *The Principles of Power.* New York: G. P. Putnam & Sons
- Habermas, Jürgen 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns.* Frankfurt: Suhrkamp Verlag
- Hajnal István 1936. *Az újkor története.* Budapest: Révai
- 1993. *Technika, művelődés: Tanulmányok.* Budapest: História–MTA Történettudományi Intézet
- Horváth Barna 1928. Természetjog és pozitívizmus. *Társadalomtudomány* (VIII), 212–247.
- 1939. Az utópia értelme. In: *Emlékkönyv Kolosváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Budapest: Grill
 - 1995. *Jogszociológia.* Budapest: Osiris
- Huszár Tibor 1989. *Bibó István: Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Budapest: Kolonel
- Litván György–S. Varga Katalin (szerk.) 1995. *Bibó István 1911–1979: Életút dokumentumokban.* Budapest: 1956-os Intézet, Osiris–Századvég
- Molnár Sebestyén 1949. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Husadik Század* (XXXVII), február–március 40–47.
- Nagy J. Endre 1993. *Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok.* Budapest–Szombathely, Pesti Szalon Könyvkiadó–Savaria University Press
- Radnóti Sándor 1991. A legitimáció keletkezése. In: Réz P. (szerk.) *Bibó-émlékkönyv.* Budapest–Bern, Századvég–Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem
- Somlai Péter 1999. Az ezredforduló szociológiája elfordul Max Webertől: miért és merre? In: Erdélyi Á. et al. *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása.* Budapest: Napvilág Kiadó

- Szentpéteri István 1993. Legitimitás, jog és alkotmány viszonya Bibó István nézetrendszerében. In: Bérczi Imre (szerk.) *Emlékkönyv Dr. Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára*. Szeged: JATE
- H. Szilágyi István 1995. Etika, jog, politika: Bibó István (1911–1979). In: Loss S. et al. (szerk.) *Portrészlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler, Somló, Moór, Horváth, Bibó*. Miskolc: Bíbor
- Weber, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat
- 1987. *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1998. *Tanulmányok*. Budapest: Osiris

Csabina Zoltán–Leveleki Magdolna

VÁLLALATOK KOOPERATÍV MAGATARTÁSA A HAZAI FELDOLGOZÓIPARBAN

Az elemzés célja

A tanulmány a hazai feldolgozóipari vállalatok kooperatív magatartását vizsgálja a Vállalati Panel 1998. évi kérdőíves adatfelvétele alapján. Kooperatív viselkedés alatt Karl-Dieter Opp (1996: 129) nyomán azt értjük, amikor a piaci szereplők „a piacon a csereügyleteket az uralkodó szabályoknak megfelelően hajtják végre”. A nem kooperáló fél viselkedése nem feltétlenül ütközik büntetőtvényekbe, de „ellentmond az explicit vagy hallgatóságos megegyezéseknek”. Opp hivatkozott tanulmányában azt vizsgálja, hogy milyen körülmények között követik a piaci szereplők az uralkodó szabályokat, erkölcsi normákat, a társadalomszerkezet és a piaci struktúrák milyen változói befolyásolják a normakövető magatartást, melyek a cserepartnerek közötti kooperáció feltételei. Elméleti modellje szerint a kooperáció a normaszegő, illetve a normakövető viselkedés várható haszna, a cserepartner előzetes kooperatív teljesítménye, a tranzakció megfigyelhetősége, átláthatósága és a szankcionálási lehetőségek, valamint a kooperációs normák függvénye.

Opp modellje alapján a panelvizsgálat segítségével ellenőrizni tudunk néhány – a piac szerkezetére és a hazai iparvállalatok magatartásra vonatkozó – összefüggést.

Feltételeztük, hogy a nem kooperatív viselkedés szankcionálásának lehetősége és a piac átláthatósága és kontrollálhatósága, a normaszegő viselkedés megfigyelhetősége nagyobb, ha a felek nem egyszeri, hanem ismétlődő tranzakcióra számítanak, és így azok a hazai feldolgozóipari vállalatok, amelyek hosszú távra terveznek, kevésbé normaszegők, mint azok, amelyek rövid távon gondolkodnak.

Másik hipotézisünk, hogy az a vállalat, amely sok kis vevővel áll kapcsolatban, vagyis amelynek a vevőköre szórt, a piac kisebb átláthatósága és kontrollálhatósága, a normaszegő viselkedés kisebb mértékű szankcionálási lehetőségei miatt kevésbé kényszerül a normák betartására, mint az, amelynek a vevőköre koncentrált. Vizsgálatunkban a vevőkör számosságát – mely Opp által használt változó – annak szórtságával, illetve koncentráltságával helyettesítettük, szórtnak tekintve a személyi fogyasztókból és kiskereskedőkből álló, koncentrálnak a nagykereskedelmi cégekből, közintézményekből és további feldolgozásra vásárló vállalatokból álló vevőkört. Feltételeztük, hogy a szórttság és a koncentrálttság éppúgy hat az átláthatóságra és az információáramlásra, mint a vevőkör számossága.

Végül Oppnak azt a feltevését is ellenőrizni tudtuk, mely szerint a kooperáció a cserepartner előzetes kooperatív teljesítményének is lehet a következménye, esetenként pedig a normaszegés a másik fél nem kooperáló magatartásának szankcionálá-

sára szolgál. Megnéztük, hogy mennyire gyakori a vizsgálatban szereplő vállalatok partnereinél a normaszegő magatartás előfordulása, és mondhatjuk-e azt, hogy a normaszegés rendszerint a partnervállalatok hasonló magatartására adott válasz, viszonzás.

Annak érdekében, hogy előfeltevéseink verifikálása mellett a kooperatív, illetve nem kooperatív magatartást magyarázó modellt tudjunk készíteni, bevontunk a vizsgálatba olyan változókat is, mint a vállalati méret, a tulajdonosi szerkezet, és a regionális hovatartozás. Ez utóbbi összefüggések elemzése a hazai gazdaságban zajló változások szempontjából érdekes. Általuk választ kaphatunk arra, hogy jobban érvényesülnek-e a piac működésének alapvető normái a fejlettebb, iparosodottabb régiókban, mint másutt, a privatizált vállalatok menedzserei számára fontosabb-e a piackonform, normakövető magatartás, mint az egykori állami tulajdont tovább működtető vállalati vezetők számára, és hogy a gazdasági szervezetek koncentrációja, a nagyobb vállalati méret növeli-e a kooperatív viselkedésre való hajlandóságot.

Elemzésünkben a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszéke által végzett vállalati panelvizsgálat 1998. évi adatbázisát használtuk. Az adatfelvétel alapsokaságát a gyártással foglalkozó ipari vállalatok köre képezte. A mintába került 423 vállalat területi elhelyezkedés és létszámkategóriák szerint reprezentatív. Az 1992 óta évente megismételt adatfelvétel idősorait a vállalati normakövető magatartás szempontjából Janky Béla (1999), Semjén András (1998) és Tóth István János (1998–1999) elemezte.¹ Janky Béla (1999) a „halogatónak” és „megoldónak” nevezett vállalati stratégiák (Laki 1998) és a normakövető magatartás, Semjén András és Tóth István János (1998) pedig a gazdasági növekedés és a pénzügyi és szerződéses fegyelem betartása közti összefüggéseket vizsgálta.

A másodelemzéshez használt Vállalati Panel vizsgálat kérdőívében a vállalatok kooperatív magatartására vonatkozóan egyetlen kérdéskör szerepelt, mely a vállalatok fizetési moráljára vonatkozott, vagyis arra, hogy a gazdasági szervezetek 1997-ben milyen mértékben tettek eleget fizetési kötelezettségeiknek különböző partnereikkel szemben, halasztották-e a társadalombiztosítási járulék és az adó befizetését, a bankhitelekkel kapcsolatos tartozások törlesztését, illetve más vállalatokkal szemben fennálló tartozásaik kiegyenlítését.

Tekintettel arra, hogy a fizetési kötelezettségek teljesítése a piaci szereplők között zajló tranzakciók lényegi mozzanata, feltételeztük, hogy a vállalatok kooperatív magatartását megfelelően méri a fizetési kötelezettségek teljesítése, illetve annak elmulasztása.

Vizsgálatunk nem is terjedt ki a vállalati pénzügyi fegyelemmel, a normakövető vállalati magatartással kapcsolatos minden olyan kérdésre, amely a kérdőíves felvétel alapján vizsgálható lenne. Különösen izgalmas az a kérdés, hogy kiknek tartoznak a vállalatok, kikkel szemben renitensek. Vajon az adóhatóság, a társadalombiztosítás, a bank vagy más vállalatok felé sértik-e meg leggyakrabban a szerződéses fegyelmet? Ezek a kérdések további vizsgálódás tárgyai lehetnének.

¹ Az adatok longitudinális elemzése azért is fontos, mert az iparban 1992 óta végbement strukturális átrendeződések a hazai vállalatok magatartásában bekövetkező változást is eredményezhetik, amennyiben azok a magatartást is befolyásoló faktorokat is érintik. Míg Janky Béla, Semjén András és Tóth István János elemzéseit kiterjednek az 1992 óta végzett adatfelvételek idősoraira, jelen tanulmányunk csupán az 1998. év adatait elemzi.

Az elemzés során alkalmazott módszerek, modellek és változók

Vizsgálatunk *függő változóját* az alábbi kérdésre adott válaszokból állítottuk elő. (A kérdések jelöléséhez az eredeti kérdőív jelöléseit használtuk.)

E04. Kérem, jelölje meg, hogy az alábbiak mennyire jellemezték 1997-ben az Önök vállalatát!

nagyon jellemezték (5), jellemezték (4), „is-is” (3), inkább nem jellemezték (2), egyáltalán nem jellemezték (1)

m./ a vállalat késik a tb. járulék befizetésével

n./ a vállalat késik az adók befizetésével

o./ a vállalat késik más vállalatoknak való tartozása kifizetésével

p./ a vállalat késik bankhitelek befizetésével

A vállalatok kooperatív, illetve nem kooperatív magatartását a fenti kérdésekre adott válaszokkal, vagyis a fizetési kötelezettségek teljesítésével vagy annak mulasztásával mértük. Kooperatívnak tekintettük azokat a vállalatokat, amelyek fizetési kötelezettségeiket teljesítik, nem kooperatívnak pedig azokat, amelyek fizetési kötelezettségeiknek nem pontosan tesznek eleget. Ezek alapján egy olyan dichotóm változót állítottunk elő, amelynek értéke „nem kooperatív”, ha a vállalatot legalább egyféle fizetési kötelezettség mulasztása valamilyen szinten jellemzi, míg a változó értéke minden más esetben „kooperatív”. Eszerint nem kooperatív az a vállalat, melyre igaz, hogy:

$$E04m > 2 \text{ vagy } E04n > 2 \text{ vagy } E04o > 2 \text{ vagy } E04p > 2.$$

Ennek komplementer halmazát képezik a kooperatív vállalatok.

Az így képzett dichotóm változó alapján a mintasokaság megoszlását az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A vállalat kooperatív-e?

	A vállalatok száma	A vállalatok százalékos megoszlása
Nem kooperatív	71	16,8
Kooperatív	347	82,0
Összesen	418	100,0

A továbbiakban az elemzésbe bevont más változóknak is elvégeztük a transzformációját, kategorikus – nominális és ordinális – változóvá alakítva a tulajdonosi szerkezetet, a regionális hovatartozást, a tervezés távlatát, illetve a vevőkör koncentráltóságát mutató eredeti skálákat. A vállalati méretet mutató átlagos állományi létszám esetében az eredeti kérdőív felosztáshoz igazodva magasabb szintű mérési skálát alakítottunk ki.

Az elemzés során arra is választ kerestünk, hogy a hosszú távú üzleti stratégia – amennyiben az jellemző az adott szervezetre –, milyen módon befolyásolja a vállalati magatartást. Az eredeti adatbázis több olyan változót is tartalmaz, ami a stratégiai gondolkozással hozható kapcsolatba, így megpróbáltuk az ezek mögött fellelhető latens változókat faktoranalízis segítségével feltárni.

A vállalatok magatartása és a fenti változók közötti összefüggést a megfelelő keresztábrák elemzésével végeztük, asszociációs mérőszámok, és χ^2 próba alapján vizsgálva, hogy van-e szignifikáns kapcsolat közöttük. Ezt követően – tekintettel a kooperatív magatartás változójának dichotóm voltára – logisztikus regressziós modellet készítettünk annak számszerűsítésére, hogy milyen mértékben befolyásolják az egyes változók a vállalatok magatartását.

A vállalati méret

A vállalati méret meghatározásának általánosan elfogadott módja az alkalmazotti létszám szerinti kategóriák kialakítása. A szokásos felosztás szerint mikro-, kis-, közepes- és nagyvállalkozások különülnek el. Mikrovállalkozások a legfeljebb 10 főt alkalmazó szervezetek, kisvállalkozások a 10 főnél többet, de legfeljebb 50 főt alkalmazó szervezetek, közepes vállalkozások az 51–300 fős szervezetek, nagyvállalatoknak pedig a 300 főt meghaladó létszámmal működő gazdasági szervezeteket tekintjük.

Elemzésünk során – az eredeti adatbázisban használt felosztáshoz igazodva – a fentinel finomabb felosztást tartottunk célszerűnek, így az általunk alkalmazott kategóriahatárok a következők: 1–5 fő; 6–10 fő; 11–20 fő; 21–50 fő; 51–300 fő; 301 fő fölött. Ez a szokásos esetben ordinális változó lenne, azonban itt az egyes kategóriákat jelző változóértékként az adott létszámkategória felső határát használtuk, ezért az így definiált vállalati méretet a későbbiekben magas mérési skálán mért változóként (arányiskálaként) kezeltük.

2. táblázat

A vállalati méret

	A vállalatok száma	A vállalatok százalékos megoszlása
0–5 főt alkalmaz	84	20,2
6–10 főt	61	14,7
11–20 főt	76	18,3
21–50 főt	77	18,5
51–300 főt	98	23,6
30 főnél többet	20	4,8
Összesen	416	100,0

A mintasokaságban legfeljebb 5 főt alkalmaz a vállalatok 20,2 százaléka, 6–10 főt 14,7 százaléka, 11–20 főt 18,3 százaléka, 21–50 főt 18,5 százaléka, 51–300 főt 23,6 százaléka. A 300 alkalmazottnál többet foglalkoztató cégek száma 20, arányuk a mintában 4,8 százalék (2. táblázat.)

A vállalatok tulajdonosi szerkezete

Az eredeti kérdőív a vállalatok tulajdoni megoszlásával kapcsolatos információkat olyan módon tartalmazza, hogy hét különböző tulajdoni forma százalékos arányát hét változóval méri. Ezekből megtudjuk, hogy mennyi az alapítói vagy non profit állami, az önkormányzati, a dolgozói tulajdon aránya, mennyi a dolgozói tulajdonon

kívül a magyar magánszemélyek, a magyar vállalatok, bankok tulajdoni aránya, és mennyi a külföldi tulajdon százalékos aránya.

A fenti hét változóból a vállalatok tulajdonosi összetételét mutató egyetlen változót képeztünk. Ehhez először megnéztük, hogy mely cégeknél homogén a tulajdonosi szerkezet és melyeknél összetett. Homogénnek tekintettük a tulajdonosi szerkezetet, ha egyetlen tulajdonforma aránya 100 százalék. Vizsgálatunkban az állami és az önkormányzati tulajdonban lévő cégeket összevontuk, lévén ezek sokasága kicsi, másrészt pedig feltételeztük, hogy nincs számottevő különbség a tulajdonosi szerep gyakorlása tekintetében az önkormányzatok és az állami szervek között. Hasonló indokok alapján vontuk össze a magyar vállalati, illetve banki tulajdonban lévő cégeket is. Mindezek eredményeként a homogén tulajdonosi szerkezetű cégek alábbi kategóriáival dolgoztunk:

- Állami vagy önkormányzati
- Dolgozói
- Egyéb magánszemély
- Magyar vállalat vagy bank
- Külföldi

A felmérésbe bevont vállalatok 67 százalékának (270 cég) a tulajdonosa vizsgálatunk kategóriái szerint homogén. Ezen belül a cégeknek mindössze 1 százaléka van az állam és önkormányzatok tulajdonában, 16,3 százalék tisztán a dolgozók, 39,6 százalék egyéb magánszemélyek, 3 százalék vállalatok és bankok, 7,8 százalék pedig külföldi tulajdonban van (3. táblázat).

Az inhomogén tulajdonosi szerkezetű vállalatok a mintába bevont cégek 33 százalékát adják (140 vállalat). Ezen a részsokaságon belül hierarchikus klaszterelemzéssel képeztünk az eredeti hét változó alapján viszonylag homogén csoportokat. Az eljárás során kapott dendrogramot elemezve 5 klasztert különböztetünk meg. Az első klaszterbe azok a cégek tartoznak, melyekben a dolgozói tulajdon dominál. Körükben a dolgozói tulajdon aránya átlagosan 69,13 százalékos. A második klaszter vállalataira az egyéb magánszemélyek magas – átlagosan 69,49 százalékos – tulajdonosi részesedése, kisebb részt a dolgozói tulajdon jellemző. A harmadik klaszter vállalatainál a legfőbb tulajdonos jellemzően az állam (átlagosan 65% a részesedése), de relatíve magas az egyéb magánszemélyek részesedése is (16%). A vegyes tulajdonú vállalatok negyedik csoportjára főképpen a vállalati tulajdon (66,04%) és az egyéb magánszemélyek tulajdonlása, az ötödik klaszterre pedig a külföldi tulajdon magas aránya (66,38%), és az egyéb magánszemélyek átlag 17,66 százalékos tulajdoni hányada jellemző.

A fentiek szerint definiált tulajdoni szerkezet alapján a vállalatok megoszlása a következő:

3. táblázat
Tulajdonosi szerkezet

	A vállalatok száma	A vállalatok százalékos megoszlása
Állam/önkormányzat	4	1,0
Dolgozói	65	16,3
Egyéb magánszemély	158	39,6
Vállalat/bank	12	3,0
Külföldi	31	7,8
Vegyes 1.	30	7,5
Vegyes 2.	37	9,3
Vegyes 3.	5	1,3
Vegyes 4.	25	6,3
Vegyes 5.	32	8,0
Összesen	399	100,0

Regionális hovatartozás

A vállalatokat a területi hovatartozás alapján 7 régióba soroltuk, ahol a régiók meg-
egyeznek a jelenleg használt tervezési statisztikai egységekkel.

4. táblázat
A mintasokaság megoszlása régiók szerint

	A vállalatok száma	A vállalatok százalékos aránya
Nyugat-Dunántúl	39	9,2
Közép-Dunántúl	50	11,8
Dél-Dunántúl	35	8,3
Közép-Magyarország	140	33,1
Észak-Magyarország	46	10,9
Észak-Alföld	49	11,6
Dél-Alföld	64	15,1
Összesen	423	100,0

A mintasokaságban szereplő vállalatok harmada Közép-Magyarországon található, amely magába foglalja a fővárost is. A másik hat régióban található a mintában szereplő vállalatok 66,9 százaléka. A régiókon belül megyénként 8,3 és 15,1 százalék között szóródik a vállalatok aránya.

A piaci szerkezet

A piaci szerkezet definiálásánál feltételeztük, hogy vizsgálatunk szempontjából csak annak van jelentősége, hogy az adott cég vásárlói mennyire szórtak, illetve mennyire koncentráltak. Ennek megfelelően a vevők csoportjait három kategóriába soroltuk. Szórtnak tekintettük azt a vállalati vevőkört, amely kizárólag személyi fogyasztók-
ból vagy kiskereskedőkből áll. Koncentrálnak tekintettük azt a vevőkört, amely

nagykereskedelmi cégekből, közintézményekből vagy további feldolgozásra vásároló vállalatokból áll. Azokat a vállalatokat, amelyek vevőköre vegyes, külön kategóriába soroltuk. Hipotézisünk szerint a koncentrált piac inkább kooperatív magatartáshoz vezet, ezért ezt a változót ordinális mérési skálájúnak tekintettük.

5. táblázat

A piaci szerkezet koncentráltága

	A vállalatok száma	A vállalatok százalékos megoszlása
A vevőkör szórt	22	5,2
A vevőkör vegyes	246	58,2
A vevőkör koncentrált	155	36,6
Összesen	423	100,0

Mint az 5. táblázatból látható, a vállalatok több mint felének a vevőköre vegyes, míg koncentrált vevőkörrel rendelkezik a mintasokaság mintegy harmada (36,6%). A szórt vevőkör kevésbé jellemző (5,2%).

A partnerek fizetési elmaradása

A partnerek fizetési kötelezettségére vonatkozó eredeti adatbázisban szereplő változót és annak kategóriáit változatlanul hagytuk.

6. táblázat

Jellemző-e, hogy a partnerek nem fizetnek?

	A vállalatok száma	A vállalatok százalékos megoszlása
Egyáltalán nem	106	25,4
Inkább nem	97	23,3
Is-is	102	24,5
Igen	74	17,7
Nagyon	38	9,1
Összesen	417	100,0

A mintasokaság 26,8 százalékának piaci partnereire jellemző, hogy nem teljesítik időben fizetési kötelezettségeiket. Közel ekkora azoknak a cégeknek is az aránya, akikre egyáltalán nem jellemző a fizetés elmulasztása.

A tervezés távlata

A vállalatok magatartását aszerint is vizsgáltuk, hogy a vállalat milyen távra tervez. A tervezés távlatának jellemzésére az eredeti adatbázis változóját használtuk azzal a módosítással, hogy a tíz évre és az annál hosszabb távra tervezőket összevontuk.

7. táblázat

A mintasokaság megoszlása a tervezés távlatára szerint

	A vállalatok száma	A vállalatok százalékos aránya
Nem tervez	43	10,2
Egy év alatt	44	10,4
Egy év	154	36,5
2-4 év	86	20,4
5 év	57	13,5
legalább 10 év	38	9,0
Összesen	422	100,0

A mintában szereplő vállalatok közel fele (46,9%) csupán egy évre, vagy annál rövidebb időre tervez, tizedére pedig egyáltalán nem jellemző a tervszerű működés. A vállalatok valamivel több mint ötöde (22,5%-a) tervez öt évre, vagy annál hosszabb távra.

Latens változók képzése

A hosszú távú üzleti kapcsolat és üzleti stratégia kritériumának való megfelelés feltelezésünk szerint az eredeti kérdőívben szereplő alábbi tényezőkkel is összefügg:

- Termelőkapacitásaik mennyire vannak kihasználva?
- Történt-e kapacitásbővítés 1997-ben?
- Terveznek-e kapacitásbővítést 1998-ban?
- Folyik-e a vállalatnál csődeljárás vagy felszámolás?
- Várható-e 1998-ban csődeljárás vagy felszámolás?
- Termelőkapacitásuk mennyire van kihasználva a lehetséges műszakszámhoz képest?
- Nyereséges vagy veszteséges volt 1997-ben a vállalat?
- Várhatóan nyereséges vagy veszteséges lesz 1998-ban a vállalat?
- Az éves létszám 1996-hoz képest: csökkent – nem változott – nőtt.
- Volt-e szükség Önöknél 1997-ben létszámbővítésre?
- Mennyi az üzleti forgalomhoz képest a reklám, hirdetés és a piackutatás aránya?
- Mennyi a kutatási-fejlesztési költségek aránya az összes költségen belül?
- Mi jellemezte az Önök vállalati nyereségét az elmúlt 5 évben? (nőtt – ingadozva nőtt – nem változott – ingadozva csökkent – csökkent – nem tudja)

A fenti – különböző mérési szintű skálán mért – változókat mindenekelőtt 0 és 1 értékű dichotóm változókká transzformáltuk, ahol a nemleges válaszokat 0-val, a pozitív válaszokat 1-gyel jelöltük. A dichotomizálás a változók többségénél egyértelmű, mivel az eredeti változó is dichotóm, vagy ordinális. A magasabb mérési skálájú kapacitáskihasználtság esetén a maximális vagy nem maximális kihasználtságot választottuk a besorolás alapjául. A reklám, piackutatás és K+F költségarány a vizsgált vállalatok többségénél olyan alacsony, hogy már az 1 százalékos értéket (és minden ennél magasabbat) is az 1 kategóriába soroltuk.

A változók közti összefüggést a korrelációs együtthatók értékei alapján vizsgálva úgy ítéltük meg, hogy az együttható értékei elég nagyok ahhoz, hogy a változók közötti kapcsolatról (illetve redundanciáról) beszélhessünk, így mögöttük valamilyen latens faktor létezését feltételezhessük. E feltevésünket – azaz a faktorelemzés alkalmazhatóságát – a Kaiser–Meyer–Olkin mérték (KMO) 0,708-as közepes nagyságú értéke is alátámasztja.

A faktorelemzés során négy olyan faktor adódott, amelynek sajátértéke 1-nél nagyobb, ezek összesen az eredeti változók együttes szórásának mintegy felét (50,2%-át) reprodukálják. A kommunalítások értékeiből az is látszik, hogy e négy faktor az eredeti változók többségét külön-külön is jól reprodukálja. Különösen erős a négy faktor magyarázóereje a nyereségesség és a piackutatásra fordított összeg változója tekintetében, ezek szórásának több mint 90 százalékát kapjuk a faktorok alapján. Ezzel szemben a kapacitáskihasználtságra és a már folyamatban lévő felszámolásra vonatkozó változók kommunalitása igen alacsonynak bizonyult (0,2 alatti), ezért e két változót a további eljárásból kivontuk. Ez tulajdonképpen összhangban áll az alapfeltevésünkkel, miszerint a latens változók a hosszú távú, stratégiai gondolkodás indikátorai. Ez ugyanis nem annyira a kapacitáskihasználtság tényével, mint inkább a kapacitásbővítéssel, vagy annak szándékával hozható kapcsolatba. Ugyanígy nem a felszámolás ténye, mint inkább annak veszélye lehet mérvadó a stratégia szempontjából.

A kettővel csökkentett változóhalmazon újra elvégzett faktoranalízis az előbbinél *valamivel* jobb magyarázóerővel bír, hiszen itt a négy 1-nél nagyobb sajátértékű faktor a változók együttes szórásának már 54,1 százalékát reprodukálja.

A négy latens változó a rotált faktormátrix alapján a következők szerint értelmezhető (a mellékletben lévő táblázatban csak a 0,2-nél nagyobb értékeket tüntettük fel): Az első faktor legerősebben a piackutatásra, a reklámra, illetve a K+F-re fordított összeggel függ össze, így ezt az *aktív piacbefolyásolás faktorának* neveztük el. A második faktornak egyértelműen a nyereségességre vonatkozó változókkal van szoros kapcsolata (kisebb mértékű negatív korreláció a várható felszámolással is kimutatható), ezért ezt a *nyereségesség faktorának* tekintjük. A harmadik faktor a már bekövetkezett létszámnövekedéssel és a kapacitásbővítéssel függ össze, ami alapján ezt az *extenzív növekedés faktorának* nevezhetjük. Végül a negyedik faktorról megállapítható, hogy legerősebben a kapacitásbővítésre vonatkozó változókkal függ össze. A kapcsolat szorosságát tekintve ezeket követik a nyereségesség növekedésére, majd a létszámnövekedésre vonatkozó változók. Kisebb mértékű, de számottevő összefüggés mutatkozik a K+F-re fordított költségek jelentőségét mutató változóval is. Mindezek alapján ezt a faktort a *perspektivikus vállalati gazdálkodás faktorának* neveztük.

A vállalati magatartás összefüggései

A továbbiakban azt igyekeztünk tisztázni, hogy a fenti manifeszt és latens változók, valamint a vállalatok kooperatív, illetve nem kooperatív magatartása között van-e szignifikáns kapcsolat. Ezt egyrészt a bevezetésben említett hipotézisek ellenőrzése érdekében végeztük el, másrészt annak megállapítására, hogy mely változókat lehet egy regressziós modell készítésénél számba venni.

A változók közti összefüggést – figyelembe véve az adott változó mérési szintjét – a megfelelő kontingenciatáblák alapján, esélyhányadosok és asszociációs (kontingencia) együtthatók számításával, illetve a χ^2 statisztika segítségével, továbbá szórásElemzéssel ellenőriztük.

Számításaink szerint a hat megfigyelhető változó közül csak háromnak van számottevő hatása a vállalati magatartásra, míg a másik három változótól függetlennek

tekinthető a vállalat kooperatív vagy nem kooperatív viselkedése. Ugyanígy a négy faktor közül is csak három az, amelyik a vállalati magatartást befolyásolja.

A vállalati magatartást befolyásoló tényezők

A vállalatok magatartását leginkább *a piaci partnerek fizetési hajlandósága* befolyásolja, a kontingencia-együtthatók értékei alapján e két változó között mutatható ki a legerősebb összefüggés. A kapcsolat létét a χ^2 -próba is egyértelműen megerősíti ($\chi^2 = 27,56$, míg 95 százalékos szignifikanciaszinten 4 szabadsági fok mellett $\chi^2_{p=0,95, n=4} = 9,488$). Az esélyhányadosok alapján azt mondhatjuk, hogy azon vállalatok körében, amelyeknél a partnerek fizetési kötelezettségeiknek „nagyon” nem tesznek eleget, jóval nagyobb az esélye annak, hogy maguk is normaszegő módon viselkedjenek, mint azoknál, amelyeknél a partnerek fizetési elmaradása egyáltalán nem jellemző.

8. táblázat

Jellemző-e, hogy a partnerek nem fizetnek, és a vállalat normakövető-e?

Jellemző-e, hogy a partnerek nem fizetnek	A vállalat magatartása kooperatív-e?		
	Nem kooperatív	Kooperatív	Összesen
Egyáltalán nem	13	91	104
	12,5%	87,5%	100,0%
Inkább nem	5	92	97
	5,2%	94,8%	100,0%
Is-is	23	78	101
	22,8%	77,2%	100,0%
Igen	15	57	72
	20,8%	79,2%	100,0%
Nagyon	15	23	38
	39,5%	60,5%	100,0%
Összesen	71	341	412
	17,2%	82,8%	100,0%

A *tulajdonosi szerkezet* és a vállalati magatartás megoszlását mutató kontingencia-táblából látható, hogy a kizárólag állami és külföldi tulajdonban lévő cégek körében az átlagot jóval meghaladó mértékben jellemző a kooperatív magatartás. A homogén tulajdoni szerkezetű cégek közül a nem kooperáló magatartás erősebben jellemző ott az átlagosnál, ahol a cég dolgozói tulajdonban van, a vegyes tulajdonú cégek esetében pedig azoknál, amelyeknél az állami, vagy a dolgozói, vagy egyéb magyar magánszemélyek résztulajdonosa dominál. Ezek alapján megállapíthatjuk – amit a χ^2 statisztika ($\chi^2 = 21,359$ és $\chi^2_{p=0,95, n=9} = 16,919$), illetve a kontingencia-együttható értéke egyaránt megerősít –, hogy a tulajdonosi szerkezet hatással van a kooperatív vagy nem kooperatív magatartásra.

Már itt jelezni kell azonban, hogy a regressziós modell alapján ettől eltérő következtetésre jutunk.²

9. táblázat

A tulajdonosi szerkezet, és a vállalati magatartás kooperatív-e?

Tulajdonosi szerkezet	A vállalati magatartás kooperatív-e?		
	Nem kooperatív	Kooperatív	Összesen
Állam/önk.		4	4
		100,0%	100,0%
Dolgozói	16	48	64
	25,0%	75,0%	100,0%
Magánszemély	18	139	157
	11,5%	88,5%	100,0%
Vállalat/bank	2	10	12
	16,7%	83,3%	100,0%
Külföldi	1	30	31
	3,2%	96,8%	100,0%
Vegyes1	9	21	30
	30,0%	70,0%	100,0%
Vegyes2	11	26	37
	29,7%	70,3%	100,0%
Vegyes3	2	3	5
	40,0%	60,0%	100,0%
Vegyes4	4	21	25
	16,0%	84,0%	100,0%
Vegyes5	4	26	30
	13,3%	86,7%	100,0%
Összesen	67	328	395
	17,0%	83,0%	100,0%

Szintén erős a *tervezés távlata* és a vállalati magatartás közötti összefüggés. A kontingenciatáblázat cellagyakorosságai és megoszlásai alapján is látható, hogy minél hosszabb távra tervez egy vállalat, annál inkább igyekszik betartani a normákat, annál inkább kooperatív a magatartása. Külön említést érdemel, hogy azoknál a cégek-nél a legalacsonyabb a kooperatív magatartásra való hajlandóság, amelyek egy évnél rövidebb távra terveznek. Körükben a normaszegés még azoknál is gyakoribb, mint akik semmilyen távra nem terveznek előre.

A két változó közti összefüggést a χ^2 -próba eredménye is alátámasztja ($\chi^2 = 25,187$ és $\chi^2_{p=0,95, n=5} = 11,070$), így eredeti hipotézisünk fenntartható, vagyis a vizsgált mintasokaságban igaznak tűnik a Karl-Dieter Opp által megfogalmazott

² Tóth István János és Semjén András (1998: 18) a követővizsgálat idősorait elemezve úgy látja, hogy a szerződéses és az adózási fegyelem megszegése a vizsgált időszakban inkább jellemző volt a hazai, mint a külföldi tulajdonban lévő cégek körében. Ugyanakkor a szerzők megállapítják, hogy 1998-ban a többségi tulajdonos típusának szerződéses fegyelemre gyakorolt hatása már nem jelentős. A jelenséget „utolérési effektusnak” nevezik, ami alatt azt értik, hogy a nagyobb részben magyar tulajdonban lévő vállalatok szerződéses és adózási fegyelve számottevő mértékben javult. Ugyanakkor felhívják a figyelmet az adózási fegyelem és a cégek növekedési képessége közötti kapcsolat szorosságára.

összefüggés, miszerint azokra a piaci szereplőkre, amelyek hosszú távra terveznek, inkább jellemző a kooperáció és a tisztességes piaci magatartás, mint a rövid távon gondolkodókra.

10. táblázat

A tervezés távlata, és a vállalati magatartás kooperatív-e?

A tervezés távlata	A vállalati magatartás kooperatív-e		
	Nem kooperatív	Kooperatív	Összesen
Nem tervez	11	32	43
	25,6%	74,4%	100,0%
Egy év alatt	16	28	44
	36,4%	63,6%	100,0%
Egy év	28	124	152
	18,4%	81,6%	100,0%
2-4 év	12	74	86
	14,0%	86,0%	100,0%
5 év	2	54	56
	3,6%	96,4%	100,0%
Legalább 10 év	2	34	36
	5,6%	94,4%	100,0%
Összesen	71	346	417
	17,0%	83,0%	100,0%

A faktoranalízissel kapott *latens változók* vállalati magatartásra gyakorolt hatását szórásanalízissel (varianciaanalízissel) ellenőriztük. Az F-statisztika értékei alapján megállapítható, hogy különösen a negyedik faktor, azaz a *perspektivikus vállalati gazdálkodás faktora* mutat erős összefüggést a vállalati magatartással, de emellett erősen valószínűsíthető, hogy a *nyereségesség faktora* is számottevően befolyásolja a vállalatok kooperatív magatartását. Valamivel nagyobb bizonytalansággal ugyan, de az *aktív piacbefolyásoló faktora* is hat a vállalati magatartásra.

A vállalati magatartást nem befolyásoló tényezők

A *regionális hovatartozás* és a vállalati magatartás közötti kapcsolat vizsgálata azért is érdekes, mert felveti a gazdasági fejlettségben, illetve a fejlődés dinamizmusában megmutatkozó regionális különbségek problémáját is. A keresztábrázat cellagyakoriságai, illetve azok megoszlásai szerint azt mondhatnánk, hogy az észak-magyarországi és dél-alföldi vállalatok inkább kooperatívak, mint a más régiókhöz tartozó feldolgozóipari cégek, míg a normaszegésre a legnagyobb hajlandóságot a Dél-Dunántúl és a Közép-Dunántúl vállalatai mutatják. A statisztikai számítások azonban ezt az összefüggést nem erősítik meg, így a vállalati magatartás a regionális hovatartozástól függetlennek tekinthető.

A *vállalati méretet* vizsgálva az előbbihez hasonló megállapításokra jutottunk. Bár a kontingenciátáblázat adatai szerint a 10–50 fős vállalatok esetében az átlagnál kissé valószínűbbnek tűnik a kooperatív magatartás, azonban az asszociációs mérőszámok alacsony értéke és a statisztikai próbák egyaránt azt jelzik, hogy ez az eltér-

rés csak a véletlen ingadozások eredménye. Ez alapján a vállalati magatartást a vállalati mérettől függetlennek tekinthetjük.

A *piaci szerkezet* hatásának vizsgálata kiinduló hipotézisünk ellenőrzése szempontjából különösen fontos. A bevezetésben említett egyik hipotézisünk ugyanis az volt, hogy minél koncentráltabb egy vállalat vevőköre annál inkább kooperatív a vállalati magatartás, illetve fordítva, minél több kis vevővel áll szemben a vállalat, annál valószínűbb, hogy nem kooperál. Számításaink alapján azonban vállalati magatartás és a piaci szereplők koncentrálttsága közötti összefüggés nem bizonyult erősnek: a koncentrált vevőkörrel rendelkező feldolgozóipari vállalatok kooperációs hajlandósága mindössze 1,4 százalékkal magasabb az átlagos értéknél, s a függetlenséget a statisztikai próba is megerősítette. *A minta alapján tehát eredeti hipotézisünk nem igazolódott.*

A négy faktor közül az *extenzív növekedés faktora* és a vállalati magatartás között csak igen laza és bizonytalan kapcsolat mutatható ki, ezért a továbbiakban e két változót egymástól függetlennek tekintettük.

A kooperatív vállalati magatartás regressziós modellje

A fentiek alapján megpróbáltuk felvázolni a vállalati magatartás regressziós modelljét. A modellben a függő változó értelemszerűen a vállalatok kooperatív, illetve nem kooperatív magatartása, míg független változóként azokat vontuk be a modellbe, amelyek az előbbieket szerint a vállalati magatartást befolyásoló tényezőknek bizonyultak. Így összesen hat változóval dolgoztunk: tulajdoni szerkezet, a tervezés távlata, a piaci partnerek fizetési hajlandósága, valamint az aktív piacbefolyásolás, a nyereségesség és a perspektivikus vállalati magatartás faktora.

Meg kell említeni, hogy bár az eljárásba a fentebb felsorolt hat független változót vontuk be, a matematikai modellben szereplő független változók száma ennél nagyobb, ugyanis a kategorikus változókat úgynevezett dummy vagy indikátor változókká alakítottuk. Ily módon például a tulajdonosi szerkezetet jelző változó (amelynek 10 különböző lehetséges értéke van) helyére kilenc dichotóm változó került, amelyek 1 és 0 értékei egy adott vállalat esetében azt jelzik, hogy az egyes tulajdoni szerkezet-típusok fennállnak-e vagy sem. Amennyiben mind a kilenc változó 0 értéket vesz fel, azaz a kilenc tulajdonosi szerkezet egyike sem fordul elő, az természetesen a tizedik típus fennállását jelenti, emiatt a 10 kategória kódolásához csak 9 indikátor változóra van szükség.

Tekintettel arra, hogy a függő változó is dichotóm, melynek értékei 0 és 1, *logisztikus regressziós* modell alkalmazása indokolt. Ebben a modellben annak valószínűségét, hogy a vállalat kooperatívan viselkedik, a következőképpen írjuk le:

$$P = \frac{1}{1 + e^{-Z}}, \text{ ahol } Z = B_0 + B_1 X_1 + B_2 X_2 + \dots + B_n X_n$$

A képletben X_i jelöli a független változókat, s az eljárás során a B_i együtthatók meghatározása a feladat. Mint látható az együtthatók interpretációja itt némileg eltér a szokásostól. Lineáris regresszió esetén ugyanis az együtthatók azt mutatják meg, hogy a független változó egységnyi változása a függő változó milyen mértékű változását eredményezi, itt azonban ennél közvetettebb a jelentésük. A fenti összefüggés-

ből az ellentett esemény (vagyis a vállalat normaszegése) valószínűségét $(1 - P)$ kifejezve és a két valószínűség hányadosát képezve kapjuk:

$$\log \frac{P(\text{normakövet } \delta)}{P(\text{normaszegő})} = B_0 + B_1 X_1 + B_2 X_2 + \dots + B_n X_n$$

Ha a két ellentétes vállalati magatartás valószínűségeinek arányát itt is esélyhányadosnak nevezzük el, akkor azt mondhatjuk, hogy a logisztikus regressziós modell B_i együtthatói az esélyhányados logaritmusának változását mutatják, miközben a megfelelő független változó egységnyit változik. (A mellékletben láthatjuk az $\text{Exp}(B_i)$ értékeket is, amelyek már közvetlenül az esélyhányados változásának mértékét mutatják.)

Az ily módon megkonstruált regressziós modell alapján számított vállalati magatartás az esetek 87,07 százalékában reprodukálja a változó megfigyelt értékét. Különösen jó ez a reprodukciós mérték a kooperatív magatartás esetében (95,07%-os), míg a nem kooperatív viselkedő vállalatok esetében a modell csak az esetek 51,85 százalékában adja vissza a megfigyelt értékeket. A illeszkedését mérő χ^2 próba is a modell elfogadhatóságát támasztja alá. A próba azt a nullhipotézist ellenőrzi, hogy a modell alapján becsült együtthatók mindegyike 0. A hipotézis gyakorlatilag teljes biztonsággal elvethető. A regressziószámítást különböző algoritmusok szerint lefuttatva (amelyek a független változóknak a modellbe való bevonásának, illetve esetleges kiejtésének módjában térnek el egymástól) a fenti reprodukciós aránytól csak néhány százalékos eltérést tapasztaltunk. A fent említett χ^2 próba eredményeiben sincs jelentős különbség. A különböző modellek abban is egyeznek, hogy egyértelműen megerősítették a korábban már kimutatott összefüggést a vállalati magatartás, illetve a faktorok és a partnerek fizetési hajlandósága között. Ugyanakkor a másik két változó (a tulajdonosi szerkezet és a tervezés távlata) tekintetében az egyes eljárások részben eltérő eredményt adtak. Az eltérés abban mutatkozik meg, hogy a tervezés távlata és a tulajdonosi szerkezet változói nem mindegyik modellben maradtak benn. Ez annyiban mindenképpen megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, hogy a vállalati magatartás a manifeszt változók közül a partnerek fizetési hajlandóságával van a legszorosabb kapcsolatban.

Az összefüggés szorosságára és irányára vonatkozóan a regressziós modell együtthatói alapján vonhatunk le következtetéseket. Ha a becsült együtthatók 0-tól való eltérését nem összességében vizsgáljuk – ahogy azt az előbb említett próba esetében tettük –, hanem külön-külön, azt látjuk, hogy a modellben szereplő változóknak csak kisebb része különbözik 0-tól (legalább 95%-os szignifikancia szintet megkövetelve). Ebben a tekintetben a különböző regressziós algoritmusok ugyancsak azonos, és az előbb említettel összhangban álló eredményt adtak, vagyis azt, hogy csupán a három faktor és a partner magatartását mutató változók együtthatói különböznek nullától. A többi esetben tehát a B együttható 0-nak tekinthető, ami a fentebb leírt értelmezés alapján azt jelenti, hogy miközben a tulajdoni szerkezet vagy a tervezés távlata változók különböző értékeket vesznek fel, az esélyhányados – vagyis a kooperatív és a nem kooperatív viselkedés valószínűségeinek aránya – változatlan marad. Másképpen fogalmazva, a tisztességes vállalati viselkedést egyik *tulajdoni forma* sem valószínűsíti jobban, mint a másik, és ugyanígy a nem kooperatív magatartás irányába sem mutat elmozdulást a modell. Az együtthatók vizsgálá-

lata alapján ugyanez, vagyis gyakorlatilag a vállalati viselkedésre gyakorolt szignifikáns hatás hiánya állapítható meg a *tervezés távlata* esetében is. A nagyobb távra történő tervezés vélhetően csak akkor befolyásolja a vállalati magatartást, ha annak megvannak a reális feltételei, vagyis a vállalat gyarapodik, növekszik, amely hatások a latens faktorok segítségével jól kimutathatóak.

Az *aktív piacbefolyásolás*, a *nyereségesség* és a *perspektivikus vállalati magatartás faktorai* erősen befolyásolják a vállalatok kooperatív készségét, ami azt jelenti, hogy azok a vállalatok, amelyek nyereségességek és bővülnek (kapacitásbővítés, létszámnövelés), illetve amelyek fejlesztésre is áldoznak egyértelműen a fizetési kötelezettségek teljesítésének irányába mozdulnak el, tehát nagyobb valószínűséggel kooperálnak, mint a stagnáló vagy leépülő szervezetek. A Vállalati Panel vizsgálat során Tóth István János (1999) a korábbi adatbázisokat is elemezve kimutatja, hogy van összefüggés a növekedési képesség hiánya és a pénzügyi fegyelem megsértése között, és megállapítja, hogy nem erősíthetők meg azok az aggodalmak, melyek megkérdőjelezzik „a gazdasági növekedés erőteljesebbé válása és a piaci normák szélesebb körű betartása közötti pozitív összefüggés létét.”

A normakövetést a *partnerek fizetési hajlandósága* is egyértelműen befolyásolja. A regressziós együtttható értéke ott a legmagasabb, ahol a partner kooperál, és ott a legalacsonyabb, ahol a partner sem tartja magát a normákhoz. Figyelembe véve azonban az együttthatók szignifikanciaszintjét azt az árnyaltabb következtetést vonhatjuk le, hogy a partner kooperatív magatartása nem (vagy csak sokkal nagyobb bizonytalansággal) befolyásolja a vállalat viselkedését, mint a partner fizetési elmaradásai. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kooperatív magatartás, a pozitív példa ösztönző hatása nem feltétlenül vált ki együttműködést, a szerződéseket tiszteletben tartó, a kötelezettségeket teljesítő vállalati magatartást (és természetesen a normaszegést sem), ezzel szemben a nem kooperáló magatartásra érzékenyebben reagál a vállalat. Ezek az eredmények megerősítik azt a feltevést, mely szerint a kooperáció hiánya gyakran a nem kooperáló viselkedésre adott válasz, viszonzás. Azon vállalatok esetében pedig, ahol a partner magatartása kooperatív, a normaszegés egyéb tényezőkkel magyarázható.

Ahogy a fentiekből látszik, a regressziós modell hiányossága, hogy az együttthatók szignifikanciaszintje magas, ami az eredmények bizonytalanságát mutatja. Ez azzal is összefügg, hogy adathiány miatt az eljárás az eredeti adatbázis elemeinek csak mintegy harmadával számol. Emiatt egyes kategóriák elemszáma (különösen a tulajdonformák esetében) igen alacsony. Emellett a modell sok tekintetben leegyszerűsíti az eredetileg mért változókat a matematikai modellek alkalmazhatósága miatt.

Érdekes még megjegyezni, hogy a fizetési hajlandóságot befolyásoló tényezők 1992–1998 közötti idősorai a normakövető magatartásra való hajlandóság erősödését valószínűsítik. Ilyen kedvező strukturális változás regisztrálható azoknak a változóknak az idősorai alapján, amelyekből a perspektivikus vállalati magatartás és az aktív piacbefolyásolás faktorait nyertük (Janky 1999: 3–5).

Mellékletek**1. Faktoranalízis**

Total Variance Explained

Factor	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	3,486	31,688	31,688	3,080	27,997	27,997	1,715	15,587	15,587
2	1,812	16,469	48,157	1,525	13,862	41,859	1,554	14,128	29,716
3	1,319	11,992	60,149	,982	8,926	50,785	1,517	13,788	43,504
4	1,024	9,310	69,459	,363	3,300	54,084	1,164	10,581	54,084
5	,804	7,311	76,770						
6	,667	6,060	82,830						
7	,558	5,070	87,900						
8	,480	4,364	92,265						
9	,318	2,892	95,156						
10	,290	2,634	97,790						
11	,243	2,210	100,000						

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

Rotated Factor Matrix

	Factor			
	1	2	3	4
Volt-e kapacitásbővítés			,386	,597
Tervez-e kapacitásbővítést				,529
Várható-e felszámolás		-,256		
Létszámnövekedés az előző évhez képest volt-e?			,754	,300
Létszámnövekedés az év során volt-e?			,815	,276
Nőtt-e a nyereségesség az elmúlt 5 évben?		,426		,405
Nyereséges volt-e?		,884		,301
Nyereséges lesz-e?		,651		
Reklám aránya jelentős-e?	,706			
Piackutatás aránya jelentős-e?	,941			
K+F ktsg aránya jelentős-e?	,504			,253

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

2. A regressziós modell

Number of selected cases:	423
Number rejected because of missing data:	276
Number of cases included in the analysis:	147

	Value	Freq	Parameter								
			Coding (1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
TULAJDON											
Állam/önk.	1	3	1,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Dolgozói	2	22	,000	1,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Magánszemély	3	55	,000	,000	1,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Vállalat/bank	4	2	,000	,000	,000	1,000	,000	,000	,000	,000	,000
Külföldi	5	7	,000	,000	,000	,000	1,000	,000	,000	,000	,000
Vegyes1	6	15	,000	,000	,000	,000	,000	1,000	,000	,000	,000
Vegyes2	7	17	,000	,000	,000	,000	,000	,000	1,000	,000	,000
Vegyes3	8	1	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	1,000	,000
Vegyes4	9	14	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	1,000
Vegyes5	10	11	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000

	Value	Freq	Parameter				
			Coding (1)	(2)	(3)	(4)	(5)
TÁVLAT							
Nem tervez	1	14	1,000	,000	,000	,000	,000
Egy év alatt	2	18	,000	1,000	,000	,000	,000
Egy év	3	57	,000	,000	1,000	,000	,000
2-4 év	4	26	,000	,000	,000	1,000	,000
5 év	5	17	,000	,000	,000	,000	1,000
Legalább 1 év	6	15	,000	,000	,000	,000	,000
PARTNER							
Egyáltalán nem	1	33	1,000	,000	,000	,000	
Inkább nem	2	37	,000	1,000	,000	,000	
Is-is	3	38	,000	,000	1,000	,000	
Igen	4	26	,000	,000	,000	1,000	
Nagyon	5	13	,000	,000	,000	,000	

Dependent Variable. NORMA A vállalat normakövető-e

Beginning Block Number 0. Initial Log Likelihood Function

-2 Log Likelihood 140,21397

Beginning Block Number 1. Method: Enter

Variable(s) Entered on Step Number

1.	FAC1_1	REGR factor score	1 for analysis	1
	FAC2_1	REGR factor score	2 for analysis	1
	FAC4_1	REGR factor score	4 for analysis	1
	PARTNER	Jellemző-e, hogy a partnerek nem fizetnek		
	TÁVLAT	A tervezés távlata		
	TULAJDON	Tulajdonosi szerkezet		

Estimation terminated at iteration number 9 because
Log Likelihood decreased by less than ,01 percent.

-2 Log Likelihood	88,471
Goodness of Fit	173,155
Cox & Snell - R ²	,297
Nagelkerke - R ²	,483

	Chi-Square	df	Significance
Model	51,743	21	,0002
Block	51,743	21	,0002
Step	51,743	21	,0002

Classification Table for NORMA

The Cut Value is ,50

		Predicted		Percent Correct
		Normaszegő 0	Normakövető 1	
Observed	0 Normaszegő	14	13	51,85%
	1 Normakövető	6	114	95,00%
Overall				87,07%

Variable Exp(B)	Variables in the Equation					
	B	S.E.	Wald	df	Sig	R
FAC1_1 2,1904	,7841	,3273	5,7406	1	,0166	,1633
FAC2_1 2,0863	,7354	,3136	5,4978	1	,0190	,1579
FAC4_1 2,0989	,7414	,4996	2,2027	1	,1378	,0380
PARTNER			8,3907	4	,0783	,0528
PARTNER(1) ,4792	-,7357	1,1408	,4159	1	,5190	,0000
PARTNER(2) ,6346	-,4547	1,3128	,1200	1	,7291	,0000
PARTNER(3) ,2642	-1,3311	1,1039	1,4539	1	,2279	,0000
PARTNER(4) ,0691	-2,6725	1,1897	5,0459	1	,0247	-,1474
TÁVLAT			4,4144	5	,4914	,0000
TÁVLAT(1) ,0022	-6,1078	39,2799	,0242	1	,8764	,0000
TÁVLAT(2) ,0003	-8,0281	39,2710	,0418	1	,8380	,0000
TÁVLAT(3) ,0007	-7,2780	39,2675	,0344	1	,8530	,0000
TÁVLAT(4) ,0006	-7,4785	39,2694	,0363	1	,8490	,0000
TÁVLAT(5) ,0017	-6,3712	39,2844	,0263	1	,8712	,0000
TULAJDON			4,5932	9	,8682	,0000
TULAJDON(1) ,6878	-,3743	103,0288	,0000	1	,9971	,0000
TULAJDON(2) ,0002	-8,8020	44,1193	,0398	1	,8419	,0000
TULAJDON(3) ,0003	-8,0235	44,1158	,0331	1	,8557	,0000
TULAJDON(4) 4,8501	1,5790	114,1899	,0002	1	,9890	,0000
TULAJDON(5) ,6629	-,4111	72,1902	,0000	1	,9955	,0000
TULAJDON(6) ,0001	-9,7783	44,1191	,0491	1	,8246	,0000
TULAJDON(7) ,0001	-8,9914	44,1211	,0415	1	,8385	,0000
TULAJDON(8) ,0000	-19,7829	170,0825	,0135	1	,9074	,0000
TULAJDON(9) ,0002	-8,7839	44,1211	,0396	1	,8422	,0000
Constant	18,7692	59,0663	,1010	1	,7507	

Irodalom

- Janky Béla 1999. Ipari vállalkozások Magyarországon 1992–1998: Alapvető jellemzők és a vállalati magatartás változásai. In: Lengyel Gy. (szerk.) *Siker, halasztás, pénzügyi fegyelem*. Budapest: BKE
- Laki Mihály 1998: *Kisvállalkozások a szocializmus után*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány
- Lengyel György 1999: *Iparvállalatok longitudinális panelvizsgálata 1992–98. Az adatkészlet leírása, VI. kötet*. Budapest: BKE
- Opp, Karl-Dieter, 1996. Piacszerkezetek, társadalomszerkezetek és a piaci kooperáció. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó
- Tóth István János–Semjén András 1998: *A magyar vállalkozások adózási magatartása és pénzügyi fegyelme*. Budapest: CIPE–Kopint Datorg
- Tóth István János 1999: Vállalatok pénzügyi fegyelme és növekedési képessége az átalakuló gazdaságban. In.: Lengyel Gy. (szerk.): *Siker, halasztás, pénzügyi fegyelem*. Budapest: BKE
- Füstös László–Kovács Erzsébet 1989. *A számítógépes adatelemzés statisztikai módszerei*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Kolosi Tamás–Rudas Tamás 1988. *Empirikus problémamegoldás a szociológiában*. Budapest: OMIKK, TÁRKI
- SPSS/PC+ Advanced Statistics 1990*. Chicago: SPSS Inc.

LAKÁSBÉRLET BARÁTI ÁRON

Intézmények és személyes kapcsolatok a magánbérleti piacon

Bevezetés*

A lakáskiadás bizalmi kérdés Magyarországon. A tulajdonosok szempontjából alapvetően azért, mert legnagyobb értékű vagyontárgyukat adják más személy használatába, másrészt azért, mert a bérbeadók többsége nem vallja be e tevékenységéből származó jövedelmét. A lakás bérbevétele szintén bizalmi kérdés, hiszen egy alapvető szükséglet, a biztonságos, megfelelő színvonalú lakhatás igényének kielégítése a tét. A „bizalmi ügylet” létrejöttét szolgáló „intézménynek” gyorsnak, alacsony költséggel működőnek kell lennie, valamint a lehetőségek szerint elő kell segítenie a bérbeadás, illetve bérbevétel kockázati tényezőinek csökkentését. Az említett három tényező (gyorsaság, költség, kockázatsökkentés) jelentőségét – helyzetüknél fogva – természetesen eltérően ítélik meg a bérbeadók és a bérbevevők, valamint e tényezők megítélése függ az egyéni bérbeadási/bérbevételi stratégiáktól és a személyiségtől is.

Bérlőt (vagy kiadó lakást) találni háromféleképpen lehet ma Magyarországon: ingatlanközvetítő segítségével, hirdetés útján és személyes kapcsolatokon keresztül. Az üzleti partner keresésének fenti módszerei természetesen nem zárják ki egymást, sőt a felek általában egyszerre több módszert is alkalmaznak. Dichotóm kategóriákat használva, a bérleti viszony létrejöttének formáival szemben támasztott követelményeket az alábbiak szerint jellemezhetjük.

1. táblázat

A bérleti viszony létrehozásának típusai és jellemzőik

	Ingtan- közvetítő	Hirdetés	Személyes kapcsolat a bérbeadó és a bérlő között*
Gyorsaság	gyors	lassú	lassú
Költség	magas	magas	alacsony
A kockázatsökkentés szintje	magas	alacsony	magas

* A bérleti viszony létrejöttét megelőzően közvetlen vagy közvetett kapcsolat a felek között.

* Az elemzés első változatát a „Magánbérlet-lakásszektor Magyarországon: tények és lehetőségek” című tanulmány tartalmazza (Városkutatás Kft. 1999), amely az Amerikai Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Hivatala (USAID) kelet-európai lakásszektor-támogatási projekt keretében készült. A cikk elkészítésében nyújtott segítségükért, javaslataikért és kritikái észrevételeikért Dr. Hegedüs Józsefnek, a kutatás vezetőjének és Somogyi Eszter kollégámnak tartozom köszönettel. A tanulmány tartalmával kapcsolatos minden felelősség a szerzőt terheli.

Feltételezhető, hogy a magánbérleti piac „minőségi” szegmensében (elsősorban a II., XII., III., és XI. kerület kiemelt zöld lakóterületei, illetve a Váci utca és környéke) a magas bérleti díjak – a bérbeadók szerint – megfelelő megtérülést biztosítanak a szektorba befektetőknek, s ezért a szektornak ez a szegmense egyre jobban intézményesül, azaz mind jobban alkalmazkodik a piac igényeihez és változásához (biztosítékok a bérlő és a bérbeadó számára, reagálás a kereslet növekedésére stb.). Ezért az e szegmens keresleti és kínálati oldalát kiszolgáló „média” (ingatlanközvetítők, hirdetést közlő lapok) egyre jobb szolgáltatásokat kínál ügyfelei számára. A „nem minőségi” szegmens azonban továbbra is rejtett és kevésbé intézményesült marad, mert a bérbeadók számára nincs megfelelő nagyságú – legális – megtérülés, mert az ehhez szükséges lakbérszintet nem képes megfizetni a jelenlegi és potenciális kereslet. A szegmens nem képes, illetve nem is érdeke a kínálat növelésével reagálni a kereslet élénkülésére, csupán a bérleti díjak emelésével, mely tényező valószínűleg a kínálat összetételével, eredetével magyarázható (azaz, hogyan jutott a lakáshoz a bérbeadó).

A minőségi magánbérlet-piac kedvező folyamatai ellenére a magánbérleti szektorban nem működik megfelelően az a két intézmény (ingatlanközvetítők, hirdetés), amelyeknek „formális” úton kellene elősegíteni a keresleti és kínálati oldal találkozását. E tény is hozzájárul ahhoz, hogy a magánbérleti piacon a szereplők tranzakciós költségei magasak. Ennek – és más okoknak, a keresleti és kínálati oldalon fellépő „torzításoknak”: a szektort előnytelenül érintő szabályozásoknak – következtében jelentős társadalmi költségek keletkezhetnek a lakásrendszerben (Hegedűs 1999). A tranzakciós költségek növekedését egyebek között az okozza, hogy a piaci szereplők, a tökéletlenül működő „formális” út mellett (helyett) „informális” úton, személyes kapcsolati hálójuk segítségével keresnek bérlőt, illetve kiadó lakást. A tanulmány célja, hogy a rendelkezésre álló adatbázisok és információk segítségével bemutassa a bérleti viszony létrehozásában részt vevő „formális” intézmények (ingatlanközvetítők, hirdetés) tökéletlen működését és első megközelítésben ellenőrizze a személyes kapcsolatok felértékelődésének hipotézisét.

Az empirikus adatokkal kapcsolatosan két tény fontos megjegyezni. Egyrészt, a mintaválasztás módszerei – kézenfekvő okok miatt – nem tesznek eleget a reprezentativitás kritériumainak a budapesti magánbérlet-állomány tekintetében. E tény ellenére az adatgyűjtés módszereiben törekedtünk az optimális kiválasztásra (a részletes mintaleírások a függelékben találhatóak). Másrészt az elemzett adatok alapvetően a korábban említett „nem minőségi” szegmens lakásaira vonatkoznak.

A hirdetési piac – bérbeadói oldal

A sajtóban több tízezer (legalább 30 ezer) lakásbérbeadással kapcsolatos hirdetés jelenik meg évente. Ez a módszer a bérleti viszony létrehozásának egyik legkockázatosabb módja mind a bérlő, mind a bérbeadó szempontjából, mivel a felek semmilyen előzetes információval nem rendelkeznek egymásról.

1996-ban a sajtóban megjelent lakásbérleti hirdetések körülbelül 50 százalékát az „Express” országos terjesztésű hirdetési újságban jelentették meg. Ennek a hirdetési újságnak az 1996 első félévében megjelent bérbeadási hirdetéseit elemezzük, a kö-

vetkező eredmények tehát a bérbeadók hirdetéseiben közölt információkon alapulnak. Az újság elsősorban a teljes lakást kiadók számára jelent fórumot, mivel a megjelent hirdetések 90 százaléka önálló lakás kiadására vonatkozott (9%-a kiadó szobát, 2%-a pedig kiadó lakásrészt hirdetett). A további elemzés csak az önálló lakások bérbeadását hirdető apróhirdetésekkal foglalkozik. Meg kell jegyeznünk, hogy a hirdetések információbőségét jelentősen befolyásolják a hirdetési szolgáltatás alkalmazott tarifái is. Az „Express” újság – szemben más hirdetési lapokkal – nem ingyenes és a lakáskiadással kapcsolatos hirdetéseket „üzleti tevékenységre utaló hirdetésnek” tekinti a lapkiadó, ezért közületi tarifát (a kutatás idején 80 Ft/szó, ekkor egy hét múlva jelent meg a hirdetés) kell fizetni értük.

A hirdetések tartalmát tekintve meglepő, hogy mennyire kevés információt tartalmaznak a lakásbérleti apróhirdetések. A bérbeadók megítélése szerint a legfontosabb adat a területi elhelyezkedés, majd a szobaszám megadása, ezt követi az alapterület és végül az ár közlése. A területi elhelyezkedés alapvetően meghatározza a lakás értékét (bérét) és ez fokozottan igaz a magánbérleti szektorra. Ezt támasztja alá, hogy a területi elhelyezkedésről információt szolgáltat a hirdetések 69 százaléka.

2. táblázat

Lakásbérbeadással kapcsolatos hirdetések információ tartalma az „Express” újságban 1996-ban (az adatok százalékban)

Tartalmaz-e a hirdetés információt a(z)	Ügynökség	Nem ügynökség	Teljes minta
területi elhelyezkedésről	10,5	78,5	68,7
más információ*	39,8	3,9	9,1
szobaszámáról	6,9	56,5	49,3
alapterületről	3,9	30,4	26,6
árról	4,9	25,2	22,2
árról és a lakás méretéről (alapterület vagy szobaszám)	2,6	20,4	17,8
területi elhelyezkedésről, árról és a lakás méretéről (alapterület vagy szobaszám)	0,7	17,0	14,6
Teljes esetszám	304	1792	2096

Megjegyzés: Az eltérések minden esetben szignifikánsak.

* A területi elhelyezkedésről nem tájékoztat, attól eltérő tartalmú információk: a lakás(ok) jellemzői, a közvetítő cég neve, címe, a bérlőre vonatkozó megszorítások.

A szobaszám sok esetben fontosabb információ a bérbevevők számára, mint a lakás alapterülete, például ha többen kívánnak egy lakást bérelni. (Értelemszerűen az egyik információból [alapterület] a másikra is lehet következtetni.)

Érdekes, hogy a hirdetéseknek csupán 22 százalékában szerepelt a lakás bérére vonatkozó információ. Magyarozatképpen szolgálhat, hogy a lakásbérleti díj alku tárgyát képezheti, jelentős mértékben függ a bérbevevő személyétől (személyiségétől, életvitelétől) az üzlet létrejötté, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a bérbeadásnak minél rejtettebben kell maradnia.

A hirdetések 15 százalékát adták fel azonosíthatóan ügynökségek (kiderült a hirdetés szövegéből vagy gyakran fordult elő ugyanaz a telefonszám különböző hirdetések szövegében). Az ügynökségek és a nem ügynökségek (magánszemélyek) hir-

detéseiben közölt információk összehasonlításából kiderül, hogy a cégek hirdetési stratégiája alapvetően más. Magát a céget reklámozzák és/vagy a kínált lakásosztály(oka)t jellemzik néhány szóban (példákkal illusztrálva), de kevesebb információval látják el potenciális ügyfeleiket, mint a magánszemélyek. Ennek oka egyrészt, hogy a bérbe adni kívánt lakások mennyisége jóval nagyobb, mint ami egy apróhirdetésbe belefér, másrészt az ügynökségek „üzleti vagyona” az információ, a szolgáltatásért járó díjazást be kell szedniük, tehát megpróbálnak vele minél jövedelmezőbben gazdálkodni, ezért inkább csak felkeltik a bérelni szándékozó figyelmét a szolgáltatásra. A „rosszindulatú” magyarázatban is lehet igazság, mely szerint az újságokban hirdető cégek jelentős része szélhámos, aki csak néhány, nem fiktív címmel rendelkezik, esetleg egyetleneggyel sem.

Bérbevevői szempontból megfelelő információval ellátott hirdetést (információ a területi elhelyezkedésről, az árról és a lakás méretéről (alapterület vagy szobaszám) csak a teljes minta közel hetedében találunk (15%), és a magántulajdonosoknak is csak 17 százaléka adja fel így a lakáshirdetést.

A szűkös információtartalmú bérbeadói hirdetéseknek alapvetően az a funkciójuk, hogy informálják a bérlakást keresőket, hogy az adott környéken kiadó egy lakás, s ezt az információt a kiadók többsége megtoldja a lakás méretére (szobaszám vagy alapterület) vonatkozó információval. A figyelemfelhíváson túl azonban általában nem nyújtanak további információkat, mert a bérbeadás tényét célszerű titokban tartani, és így a leendő bérlő személyét megismerve lehetőség nyílik defenzív stratégia alkalmazására is, amennyiben szükséges (például megakadályozni a bérbevételt).

Ingtatlanügynökségek

A rendelkezésre álló adatok szerint az ingatlanügynökségek szerepe nem túl jelentős a magánbérleti szektor működésében. Tudjuk, hogy a bérlők és a bérbeadók egyszerre több csatornát is igénybe vesznek a megfelelő lakás bérbevételéhez, illetve kiadásához. Az ingatlanközvetítő cégek igénybevételének nagyságáról (azaz, hogy hányan fordulnak közvetítő cégekhez) nincs információnk, viszont tevékenységük eredményéről rendelkezünk becslésekkel.

A budapesti magántelefonelőfizetők reprezentatív (telefonos) vizsgálata során nem találtunk olyan válaszadót (bérlőt, aki bevallotta, hogy bérlakásban lakik), aki ingatlanközvetítő cég segítségével jutott bérlakásához (3. táblázat). A személyes kérdés módszerével készített bérlői vizsgálatunkban a válaszadók közel 10 százaléka válaszolta azt, hogy jelenlegi lakását utazási iroda vagy más közvetítő iroda segítségével találta meg. Ez az arány vélhetően közelebb áll a realitásokhoz, bár még ezt is inkább alsó becslésnek fogadhatjuk el.

Annak ellenére, hogy az ügynökségek szolgáltatásaikkal mind a tulajdonosok, mind a bérlők számára kényelmet és biztonságot jelenthetnének, fontos tény, hogy sem a bérbeadók, sem a bérlők nem veszik szívesen igénybe szolgáltatásaikat. Itt mindkét fél részéről fontos szerepe van (1) a költségtakarékosság szempontjainak, s inkább a bérlakásszektor minőségi lakásainak bérbeadása, illetve bérbevételkor veszik igénybe a felek a közvetítők szolgáltatásait, amikor a költségek már többszörö-

sen megtérülnek (például garanciák a lakbér, rezsi megfizetésére, maximális kihasználtság, kapcsolattartás a bérbeadóval, bérlővel stb.). Fontos jelenség (2) a szektor rejtettsége, mivel ez alapvetően ellene hat bármilyen formalizált szerződésnek és adminisztrációnak. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a közvetítők „leleményessége” általában megtalálja a megfelelő megoldásokat. Végül, de nem utolsósorban (3) rengeteg a szélhámos az ingatlanközvetítők között. A szektor „rejtőzködő” jellegének nagy szerepe volt abban, hogy a közvetítő szakmát ellephették a tisztességtelen „vállalkozók”.

A Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség megállapítása szerint, a 106 ingatlanforgalmazással foglalkozó gazdasági társaság és egyéni vállalkozó vizsgálata során elsősorban a szakképesítés hiányával találtak, valamint megállapították, hogy az ingatlanközvetítők piacon végzett tevékenység ellenőrizetlen, a szakmai felügyelet senki sem gyakorolja (György 1997). A tevékenységi kör és a szervezeti struktúra teljesen áttekinthetetlen, ezért számos visszaélésre ad lehetőséget. A Fogyasztóvédelem kategorizálása szerint az ingatlanközvetítő cégeket három csoportba lehet sorolni:

1. Kizárólag társas vállalkozási formában (Kft., Rt.) működő irodák, amelyek nagy szakmai hozzáértéssel gyakorlattal és magas fokú képzéssel rendelkeznek. Ezen vállalkozások tevékenységi körében megtalálható az ingatlankezelés, -fejlesztés, vagyoneértékelés, beruházási befektetési és privatizációs tanácsadás. Ez a kör tartózkodik a hirdetési újságok szolgáltatásaitól.
2. Vegyes tevékenységi körrel rendelkező vállalkozások: a fő tevékenység mellé felvesznek adott esetben az ingatlanl nem szorosan összefüggő tevékenységeket a több lábón állás érdekében. Általában betéti társaságként vagy egyéni vállalkozóként működnek. Ebben a körben egyidejűleg van jelen a jogszerűen működő vállalkozás és a jogszerűtlenül cég.
3. A harmadik típusba az ingatlanpiac vámszedői tartoznak, amely irodák csak látzólag akarnak ingatlant közvetíteni, valójában legtöbbször fiktív címeket közvetítenek.

A felelősségbiztosítás, a kockázatvállalás teljesen ismeretlen Magyarországon az ingatlanközvetítésben. A Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség szigorúbb szabályozást és nyilvántartási rendszert javasolt említett jelentésben.

Személyes kapcsolatok – bérlői oldal

A mindennapi tapasztalatok és a rendelkezésre álló adatok is megerősítik azt a feltevést, hogy a bérlő és a bérbeadó közvetlen vagy közvetett ismeretsége igen jelentős szerepet játszik a magánbérleti szerződések létrejöttében. A rendelkezésre álló két bérlői adatbázis adatai alapján – tudomásul véve az eredmények és a következtetések külső érvényességének korlátozott voltát – úgy tűnik, hogy a bérbérlés körülbélül 40 százalékban a személyes kapcsolati háló használata tette lehetővé a bérleti megállapodás létrejöttét Budapesten.

3. táblázat

Hogyan találta a bérlő a jelenlegi lakását (az adatok százalékban)

	Telefonos vizsgálat	Személyes kérdezés
Hirdetés	41	43 *
Ismerős ajánlására	41	45 **
Ingatlanközvetítő	0	10 ***
Egyéb	12	3
Nincs adat	6	0
Összesen	100	100
Esetszám (N)	34	231

* a tulajdonos hirdetésére jelentkezett, illetve a hirdetésére a tulajdonos jelentkezett,

** rokon, ismerős adta ki, illetve rokon, ismerős ajánlotta,

*** utazási iroda közvetítésével, illetve más közvetítő iroda vagy cég.

Vizsgáljuk meg van-e különbség a formális, illetve informális úton talált bérlakások területi elhelyezkedésében, lakbérszintjében, és a bérbé vett lakások piaci értékében. Az elemzés elkészítésére a bérlők személyes megkérdezésével készített adatbázis nyújt lehetőséget, mely 231 magánlakást bérbevevő budapesti lakos adatait tartalmazza (mintaleírás a függelékben).

A korábbiaknak megfelelően nevezzük formális lakáshoz jutási útnak az utazási iroda, illetve más közvetítő iroda vagy cég segítségével történő lakáshoz jutást, valamint a hirdetés útján talált bérlakást, míg tekintsük informális útnak, ha a bérlő rokon, ismerős lakását vette ki vagy az ő ajánlata alapján vette bérbe lakását a tulajdonostól. A kiadott lakások területi elhelyezkedésének tekintetében három piaci területet különböztettünk meg Budapesten a kerületek alapján: (1) „elit” kerületek (I., II., V., XII. kerületek), (2) belső kerületek (VI.–IX. kerületek), (3) külső kerületek (III., IV., X., XI., XIII.–XXIII. kerületek).

A lakáshoz való hozzájutás formális-informális útja és a kerületcsoportok tekintetében nem találtunk szignifikáns összefüggést, azaz nem állítható, hogy valamelyik kerületcsoportban inkább a formális, míg más kerületcsoport(ok)ban az informális út volna a jellemző a magántulajdonú bérlakások megszerzése során. Valószínű azonban, hogy egy érzékenyebb, nem kerületcsoportokat definiáló területi kategóriarendszer eltérő eredményt ad, e rendszer kidolgozása, a feltételezés tesztelése a kutatás további feladata. Itt ismét fel kell hívni a figyelmet a minta „fogyatékoságaira” is, alapvetően arra a tényre, hogy eseteink döntő többsége nem minőségi bérlakás, azaz a piaci bérlakások legmagasabb kategóriája nem megfelelően reprezentált.

A területi elhelyezkedés önmagában annyiban befolyásolja a bérleti díjat, hogy ha a lakás az első kerületcsoportban található, akkor a bérleti díj jelentősen magasabb négyzetméterenként (havi 196 Ft-tal), mint a másik két kerület átlagos lakbérszintje (536 Ft/hó/m²).

A lakáshoz jutás módját is bevonva az elemzésbe a következő eredményeket találjuk (4. táblázat):

4. táblázat

A lineáris regresszió változóinak leírása és az elemzés eredménye

A változók leírása:

LAKBER	havi lakbér négyzetméterenként Ft-ban, rezszi nélkül (függő változó),
ELITKER	1. kerületcsoport (I., II., V., XII. kerületek) – dichotóm változó, azaz tag (1) vagy nem tag (0),
BELSOKER	2. kerületcsoport (VI.–IX. kerületek) – dichotóm változó, azaz tag (1) vagy nem tag (0),
LAKASHOZJUT	a lakáshoz jutás módja: 1 – formális (ügynök vagy hirdetés); 0 – informális mód (személyes kapcsolati háló),
ELITLAKASHOZ	interakciós változó – ELITKER és a LAKASHOZJUT változók szorzata,
BELSOLAKASHOZ	interakciós változó – BELSOKER és a LAKASHOZJUT változók szorzata.

A lineáris regresszió eredményei:

	Területi (kerületi) hatás ($R^2=0,096$)	A terület (kerület) és a lakáshoz jutás útjának hatása ($R^2=0,182$)
ELITKER	196,0 (0,311) *	
BELSOKER		
LAKASHOZJUT	-	89,6 (0,186) *
ELITLAKASHOZ	-	257,5 (0,332) *
BELSOLAKASHOZ	-	
KONSTANS	536,4 *	499,7 **

A zárójelben a sztenderdizált regressziós együttható értékei szerepelnek.

* A t-érték szignifikanciaszintje kisebb, mint 0,001.

** A t-érték szignifikanciaszintje kisebb, mint 0,01.

'-' A változó nem szerepelt a regresszióban.

- Ha a bérlő a lakásához formális úton jut hozzá, akkor magasabb bérleti díjat kell fizetnie (a négyzetméterenkénti bérleti díj közel 90 Ft-tal magasabb havonta, mint az informális esetben [500 Ft/hó/m²]); ha a lakás ráadásul az első kerületcsoportban van, akkor a lakás bére tovább emelkedik (a 90 Ft/hó/m²-en túl további 258 Ft-tal növekedik négyzetméterenként).
- Nem állítható, hogy az informálisan bérbevett lakások lakbéréi – szignifikáns módon – különböznenek kerületcsoportok szerint.

A lakások – bérlők által becsült – forgalmi értékét és a lakbéreket vizsgálva a következő megállapítások tehetők az említett budapesti adatbázis alapján:

- a lakások forgalmi értéke és a lakberek (mindkettő m²-ben) között gyenge a kapcsolat, a két változó közötti (Pearson) korrelációs együttható értéke 0,244 (N=166). A lakbér négyzetméterenkénti átlagos szintje a lakás négyzetméterenkénti forgalmi értékének 1 százaléka (0,9995%; N=166). (Ez az arány egybeesik a lakbér-lakásérték arányra vonatkozó nemzetközi tapasztalatokkal.)
- Az egyre magasabb forgalmi értékű lakások esetében csak akkor érvényesül a lakbér szintet növelő hatás, ha a lakást formális úton vette bérbe a bérlő a tulajdo-

nostól, informális esetben a lakás forgalmi értéke szignifikáns módon nem befolyásolja a lakbérszintet.

Összefoglalás

A fenti problémafelvető elemzés eredményei egyrészt – nem meglepő módon – megerősítették, hogy az „elit” kerületek elkülönülő piaci szegmenst alkotnak a budapesti magánbérleti piacon. Másrészt alátámasztani látszanak azt a feltételezést, hogy a „személyes kapcsolati hálónak” jelentős szerepe van a magánbérleti viszony létrejöttében, s a bérbeadó és a bérlő közvetlen vagy közvetett ismeretsége hatással van a bérleti díj szintjére is.

Utóbbi tény felveti azt a kérdést, hogy nem létezik-e két, egymástól elkülönülő piaci szegmens Budapesten, azaz lehetséges-e, hogy a formális és informális úton létrejött bérleti viszonyok alanyai (a bérbeadók és a bérlők), mint egymástól elkülönülő csoportok találjanak egymásra, s a szektor formális és informális szegmensei között csak korlátozott az átjárás. Elképzelhető, hogy vannak olyan bérbeadók, akik csak az „egocentrikus network”-jük közvetítette bérlőknek adnak ki lakást (és bérlők akik így vesznek bérbe), azonban éppen e network korlátozott kiterjedése (csoportméret, heterogenitás) akadályozhatja a folyamatos és nyereséges bérbeadást, bérbévélt. Meg kell jegyezni, hogy a kiterjedtebb kapcsolati hálózat előnyt jelent, tehát vannak, akik könnyebben találjanak informális úton bérlőt, illetve bérbeadót.

Talán fentieknél is érdekesebb kérdés, hogy a magánbérleti-piac felértékelte a személyes kapcsolatok szerepét. Mivel a lakás bérbeadásával kapcsolatosan létező kockázatok csökkentésére nem alakultak ki, illetve nem megfelelőek a rendelkezésre álló eszközök, intézmények, ezen hiányok kompenzálásá érdekében a piaci szereplők egy része személyes kapcsolatait (is) igénybe veszi piaci tranzakciói során. Melyek ezek a kockázatok?

- A nem minőségi bérlakások esetében a fizetőképes kereslet nem képes olyan lakbérszintet megfizetni, amely tartalmazza a bérbeadással kapcsolatos adóterheket is. Ebből következően a lakásbérbeadásból származó jövedelmek túlnyomó többsége az adóhatóság és más hatóságok (önkormányzatok, melyek közül néhány adóztatja a lakásbérbeadást) előtt rejtve marad, ezért bizonyos konspirációs szabályoknak a feleknek meg kell felelni.
- Az első pontból következően a bérlővel kapcsolatos problémák (kifizetetlen rezsi-számlák, bérleti díjak, a lakás tönkretétele, más tulajdonosokkal való összeférhetlenség stb.) esetén a tulajdonos érdekei hivatalos, jogi úton nehezen érvényesíthetőek, s ha mégis, ez hosszú időt vesz igénybe.

A tulajdonosok racionális válasza a bérbeadás kockázataira, hogy közvetlen vagy közvetett ismerőseiknek szívesebben adják bérbe lakásaikat alacsonyabb bérleti díj fejében. A kérdés csupán az, hogy alátámasztja-e (racionális) kalkuláció a kockázat és a bevétel csökkenésének egyenlegét. Feltételezésem szerint nem, mert a lakást bérbeadó tulajdonosok jelentős része elsődlegesen nem a profit miatt adja bérbe lakásait, hanem ez a tevékenység csupán másodlagos hasznosítása a lakásoknak, addig, amíg nem kerül az ingatlanpiacra (adás-vétel) vagy másképp nem hasznosul (beköltözik a gyerek, aki másképp nem juthatna lakáshoz).

A személyes kapcsolatok jelentőségével, lakáspiaci szerepével összefüggő első eredmények alapján úgy tűnik, hogy a további kutatásoknak, elemzéseknek érdemes volna a hálózatelemzés kiterjedt hazai és nemzetközi elméleti és módszertani eszköztárát is felhasználni a lakás piac működésének leírásában és megértésében.

Függelék

A magánbérleti szektor empirikus vizsgálati módszerei

1. Az „Express” hirdetési újság hirdetésein alapuló minta leírása

Az elemzés olyan mintán alapszik, amely az adott év (1996) első félévében, ezen belül minden hónap első hetében megjelent önálló lakást hirdető bérbeadói hirdetésekben megtalálható információkat rögzítette (N=2096).

2. A budapesti bérlakásszektor nagyságának becslése

A budapesti magánbérleti szektor nagyságrendjével kapcsolatos vizsgálatot két lépésben végeztük el.

1. Feltételeztük, hogy a bérbé adott magántulajdonú lakások esetében a telefon nyilvántartott előfizetője a lakás tulajdonosa, ezért telefonon készített interjúk során tisztázható, hogy a lakás tulajdonosa a lakásban lakik vagy sem. Ha nem, akkor a lakást nagy valószínűséggel bérbé adták. Tehát a szektor méretének becslése a budapesti telefontal rendelkező magánelőfizetők véletlen megkérdezésén alapult. A rövid, telefonon bonyolított kérdőív alapján azokat a telefonos budapesti lakásokat soroltuk a magánbérleti szektorba, amelyek a kérdésés időpontjában bérbé voltak adva és a bérlő „bevallotta”, hogy magántulajdonostól bérlő a lakást vagy ez egyértelműen kiderült az interjú során. Azoknak a bérlőknek, akik bevallották, hogy lakást bérbélnek további kérdéseket tettünk fel a lakás bérbélettel kapcsolatosan.
2. A kutatás második szakaszában (kontrollminta) az volt a célunk, hogy meghatározzuk a magánbérlakás-szektor azon részének nagyságrendjét, amelyet a kutatás első szakaszában nem látunk, azaz a „be nem vallott” bérlő szektor nagyságát. Ugyanazokat a kérdőíveket alkalmaztuk mint korábban, s a kérdésők ismeretségi köréből gyűjtött minta olyan címekeket takart, ahol nagy valószínűséggel – a kérdésők tudomása szerint – magánbérlő lakott.

A telefonon megkérdezettek 72 százalékáról egyértelműen kiderült, hogy nem magánbérlők, a minta 2 százalékában a vizsgált lakásban iroda, illetve üzlet működött, amelynek használati jogcíméről nem volt további információnk. A magánbérlők aránya a teljes mintában 2 százalék (N=71) volt. A „felderített” magántulajdonban lévő bérlakásokkal kapcsolatosan két megjegyzést kell tennünk. Egyrészt a 71 eset közül csak 34-en, azaz 48 százalék „vallotta be”, hogy magánlakás bérlője, a többi esetben a magánbérlő ténye az interjú alatt szerzett információk alapján valószínűsíthető. Másrészt a teljes minta 25 százalékának esetében a lakáshasználati jogcímről semmilyen információval nem rendelkezünk. Feltételezve, hogy ebben az utóbb említett csoportban is hasonló arányban szerepelnek magánbérlakások, a budapesti telefontal rendelkező lakások között a magánbérlakások aránya körülbelül 2 százalék lehet, amit a becslés alsó határának tekinthetünk.

A kontrollminta eredményei szerint az elemzésre alkalmas 33 esetből 15 bérlő „vallotta be”, hogy magánbérlakás lakója, azaz a megkérdezettek 46 százaléka (3 esetben egyértelműen kiderült, hogy a lakást – már – a tulajdonosa lakja, 16 esetben pedig az interjúk készítői nem tudtak információt szerezni a lakáshasználat jogcíméről). Mind a teljes körű, budapesti telefontulajdonosok körében végzett vizsgálat, mind a kontrollminta azonos következtetésre vezetett, mely szerint a lakásokat magántulajdonosoktól bérlők közel 50 százaléka (48, illetve 46%) vallja be a magánbérlői jogviszonyát egy erre vonatkozó kutatás esetén.

3. A magánlakások bérlőivel készített, személyes megkérdezésen alapuló kérdőív mintaleírása

A minta elkészítése két egymástól alapvetően különböző módszerrel készült, melynek eredményeképpen az első, a sajtóhirdetéseken alapuló al minta segítségével 89 bérlő válaszolt a kérdőívre, míg a második, a kérdezők ismeretségi körét felhasználó módszer alkalmazásával 149 kérdőív készült el. A teljes mintanagyság 231 eset.

A korábbi kutatási tapasztalatok szerint a bérlakás piac szereplőinek 70 százaléka felad (apró)hirdetést, bár lehet, hogy végül más csatornán keresztül talál bérbeadóra, illetve bérlőre. Ezért a legnépszerűbb magyarországi hirdetési újság, az „Express” újság hirdetési rovatában 1997 április és június között megjelent hirdetéseket vettük figyelembe a minta készítésekor. A teljes lakását bérlő adni szándékozó hirdetéseket hívták fel telefonon munkatársaink, s a lakás potenciális bérlőjeként jelentkeztek be, pontos címet, emeletet ajtószámot kértek, hogy a lakást meg tudják nézni. Az eredeti tervek szerint 1-2 hónapos várakozás után kerestük volna fel az addigra már a piacon elkelt lakások bérlőit, azonban az adatfelvétel kezdetének elhalasztása miatt, a címek egy jelentős hányada elavult.

Az adatfelvétel második szakasza folyamán (1998 január vége és március közepe közötti időszak) a kérdezők saját ismeretségi körükben kerestek bérlőket. A módszer nem nevezhető „hólabda módszernek”, hiszen a magánlakásokat bérlők nem alkotnak zárt közösséget, s egy bérlő megtalálása nem nyit utat újabbak felé. Minden kérdező a személyes ismeretségi körét használta fel: ismerősök, munkatársak, szomszédok, évfolyamtársak és azok ismerősei. Ez a módszer jobban működött, mint a korábbi s, változatosabb esetekkel találkoztunk, mint a vizsgálat elsőként alkalmazott módszere esetében. A kérdezők ismeretségi körükből nemcsak bérlőket, hanem tulajdonosokat is kerestek, akik segítségével – terveink szerint – eljuthattunk a magánlakások bérlőihöz. Ez az út azonban nem bizonyult járhatónak. A lakástulajdonosok nemcsak nehezebben elérhetők, de – érthető okok miatt – sokkal nagyobb bizalmatlansággal viseltettek az adatfelvétellel szemben. Ennek ellenére 4 bérlői kérdőívet sikerült ezzel a módszerrel elkészíteni.

Irodalomjegyzék

- Dr. Hegedüs József 1999. *Magánbérlakásszektor Magyarországon: tények és lehetőségek*. Városkutatás Kft.
- György Renáta 1997. Legyen egységes közvetítő nyilvántartás – A ingatlanos cégek működését vizsgálják a fogyasztóvédők. Népszabadság, november 14.

TÁJÉKOZÓDÁS

Husz Ildikó

AZ ANGOLSZÁSZ CSALÁDTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÉS HATÁSUK A MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁRA*

A család történeti vizsgálatakor már több évtizede foglalkoztatja a kutatókat az a kérdés, hogy a nukleáris, tehát a szülőkből és nem házas gyerekeiből álló családrendszer elterjedése vajon a modern nyugati társadalom kialakulásával van-e összefüggésben, vagy sem. Azt az elméletet, amely a nagycsaládból a kicszaládba vezető utat a tradicionálistól a modern társadalom felé mutató fejlődés, ezen belül pedig elsősorban az iparosodás velejárájának tekinti, tömören fogalmazza meg William Goode a családi minták változásáról szóló alapmunkájában: „Ahol a gazdasági rendszer kersztülmegy az iparosodás folyamatán, ott a családi minták megváltoznak. A kiterjedt rokon kötelékek meggyengülnek, a leszármazási rendszerek felbomlanak, és általában a konjugális rendszer bizonyos formája jelenik meg – azaz a nukleáris család egyre inkább önálló rokonsági egységgé válik” (Goode 1963: 6).

A fenti evolucionista elméletet alapvetően kérdőjelezte meg Peter Laslett a hatvanas évek közepén. A *The World We Have Lost* című nagy hatású munkájában angliai lélekösszeírások statisztikai elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy az angol társadalmat már az ipari forradalom előtt is a nukleáris család dominanciája jellemezte (Laslett 1965). Ez a felismerés követőket és bírálókat egyaránt munkára ösztönzött, ami végül is a történeti demográfián belül a családtörténeti kutatások önállósulásához vezetett.

A Laslett professzor és a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* kutatócsoport nevével fémjelzett irányvonalat a kezdetektől fogva a térben és időben értelmezett komparativitásra való törekvés jellemezte. Ehhez mindenekelőtt szükség volt az összehasonlíthatóságot biztosító módszertani alapra, amelynek kidolgozására a hetvenes évek elején került sor. Kiindulópontként a fent említett angol kutatás eredményei szolgáltak, és a további vizsgálatok annak eldöntésére irányultak, hogy vajon kiterjeszhető-e a nukleáris család iparosodás előtti dominanciájának feltételezése egész Nyugat-Európára nézve, illetve hogy milyen egyéb együttélési formák léteztek a világ más földrészein és Európa más régióiban. A vizsgálathoz Laslett kidolgozott egy klasszifikációt, amely szándéka szerint az egyes történetileg-földrajzilag-kultúrálisan eltérő családtípusok megkülönböztetését szol-

* A fenti szakirodalmi áttekintés része a szerző „Család és társadalmi reprodukció” című PhD-disszertációjának. A kutatást az FO 18291. számú OTKA pályázati program támogatta.

gálja. Mivel ez a módszertani munka alapvetően meghatározta a családtörténeti kutatások kezdeti irányultságát és egyben referenciául szolgált (helyenként szolgál ma is) az ilyen témájú vizsgálatokhoz, ezért főbb pontjait érdemes röviden ismertetni.

A klasszifikációt ismertető tanulmány a „Household and Family in Past Time” című konferenciakötet bevezető írásaként jelent meg, amelyben Laslett az általa kidolgozott módszertan felvázolása előtt a történeti kutathatóság érdekében bevezetett, és a maitól eltérő módon használt fogalmakat ismerteti (Laslett 1972 1–89, a továbbiakban: „Introduction”). Definíciójában a család hangsúlyozottan nem a néprajzi értelemben vett rokonsági csoportként szerepel, mivel a történeti együttélési formák kutatásának tömeges forrásai, a névjegyzékek ennek vizsgálatára nem alkalmasak. Az elemzés tehát a családi (háztartási) csoportokon belüli, nem pedig az azok közötti kapcsolatokra vonatkozik. Magának a családnak a definiálása Laslettnél indirekt módon, a háztartás fogalmának körülhatárolása után történik. A fogalmi apparátusban ezért kitüntetett szerepet kap a háztartás, a később ismertetett klasszifikáció is ennek típusaira vonatkozik.

Laslett felfogása meglehetősen pragmatikus és egyben történeti, amikor a vizsgálathoz felhasználandó forrástípus, a különböző névjegyzékek készítőire bízva a háztartás határainak kijelölését. E szerint azok tekintendők egy háztartás tagjainak, akik az adott összeírásban egy csoportban szerepelnek. A csoportosítás az angol történeti források vizsgálata alapján három szempont szerint történt: az együtt felsorolt személyek rendszerint egy fedél alatt laktak, együtt végeztek bizonyos tevékenységeket, és vérségi vagy házassági rokonságban álltak egymással. A szerző az első két – más néven a lokális és a funkcionális – kritériumot egyetemes érvényűnek, míg az együtt élő háztartási csoportok tagjai közötti rokonsági kapcsolatot többségi, de nem általános jelenségnek tekinti (ugyanis a családi háztartásokat nem ritkán rokonságban nem álló szolgák, szolgálók, lakók stb. egészítették ki). Az univerzalitás megfogalmazása miatt az együtt lakás és a közös tevékenység kikerül a történeti vizsgálódás mezejéből, és a továbbiakban a háztartással kapcsolatos összehasonlító elemzés a háztartáson belüli rokonsági viszonyok összetettségének és a rokonok–nem rokonok arányának eltéréseire korlátozódik.¹

Az együtt élő háztartási csoport tagjait a háztartásfő, annak felesége és gyerekei, az egyéb rokonok, továbbá a szolgák/szolgálók alkotják. A család fogalma ettől annyiban tér el, hogy ez utóbbiakat nem tartalmazza, tehát végeredményben az együtt élő, egymással vérségi vagy házassági rokonságban lévő személyek együttesét jelenti.² Az előbb felsoroltak mellett a vizsgált összeírásokban felbukkantak még bérlők, látogatók, kosztosok stb. is, akik a tanulmányban összefoglalóan bentlakóként szerepelnek. Esetükben Laslett érezhetően bizonytalan az illetően, hogy vajon a háztartás tagjai közé sorolja-e őket, vagy sem. Végül is a probléma megoldásaként

¹ Egy későbbi cikkében a szerző röviden utal olyan esetekre is, amikor kulturálisan teljesen eltérő együttélési mintákkal találkozunk, ahol a lokálitás fenti kritériuma nem érvényesül (duolokálitás, poligámia esetében a multilokálitás), lásd Hammel–Laslett (1974: 77).

² A fogalmak explicit meghatározása gyakran a tanulmányban nem szerepel, így azok pontos jelentését a szövegkörnyezet, a szemléltető példák és a klasszifikációs táblához fűzött magyarázatok adják meg. Így például a család kifejezés a tanulmányban több összefüggésben is előfordul: tágabb értelemben az együtt lakó rokonok csoportjaként, szűkebben pedig a konjugális kapcsolaton alapuló „kiscsalád” ma használatos értelmében.

bevezeti a háznép („houseful”) fogalmát, amin az egy házban élőkét érti, és amelybe immár a bentlakók is beletartoznak³.

Mivel a háztartások struktúráját a szolgák jelentősen nem befolyásolják – érvel Laslett –, ezért a család összetételének leírása elvégezhető a háztartás összetételének vizsgálatával. Ezután közli a szerző az azóta Laslett-féle háztartástípusokként ismert klasszifikációt, amelyben a következő kategóriák és osztályok szerepelnek:

1. Egyedül élők háztartásai:
 - a. özvegy
 - b. egyedülálló vagy ismeretlen családi állapotú
2. Nem-család háztartások:
 - a. együtt lakó testvérek
 - b. egyéb együtt lakó rokonok
 - c. meghatározatlan kapcsolatban álló együtt lakó személyek
3. Egyszerű családi háztartások:
 - a. házaspárok gyermek nélkül
 - b. házaspárok gyermek(ek)kel
 - c. özvegyember gyermek(ek)kel
 - d. özvegyasszony gyermek(ek)kel
4. Kiterjesztett családi háztartások:
 - a. felmenő ági kiterjesztés
 - b. lemenő ági kiterjesztés
 - c. oldalági kiterjesztés
 - d. az előbbi három altípus kombinációja
5. Többcsaládos háztartások:
 - a. felmenő másodlagos családi egység
 - b. lemenő másodlagos családi egység
 - c. oldalági másodlagos családi egység
 - d. frèrèche⁴
 - e. egyéb többcsaládos háztartások
6. Nem teljesen klasszifikálható háztartások⁵

A Laslett és Hammel által kidolgozott klasszifikáció hatékony módszernek bizonyult az iparosodás előtti korszak családtörténeti forrásainak feldolgozására, amelyet az is bizonyít, hogy annak alapján a világ számos országában indultak meg regionális és település szintű kutatások a háztartás-összetétel tanulmányozására. A vizsgálatok eredményei igen vegyes képet mutattak. Egyrészt a legtöbb európai országban kimutatható volt az egyszerű családok dominanciája vagy legalábbis jelentős elterjedtsége, ugyanakkor például Franciaország esete (ti. az északi és a déli területek szignifikánsan eltérő háztartás-összetétele) arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyes

³ A háznép („houseful”), a háztartás („household”) és a család („family”) hierarchikus fogalmi mellett Laslett használja még az együtt élő háztartási csoport („coresident domestic group”) kifejezést is, amely a felsorolt három megnevezés közül leginkább az elsóvel rokonítható.

⁴ Ez a franciából átvett kifejezés a szülők vagy egyéb felmenő generáció jelenléte nélkül együtt élő házaspárok háztartásainak jelölésére használatos.

⁵ A családi formák leírásának alternatív módja a grafikus ábrázolás, amelynek szabályait lásd Hammel–Laslett (1974: 73–103). Tulajdonképpen helyesebb lenne a háztartásklasszifikációra Laslett–Hammel módszerként hivatkozni, amikor ettől eltérnek, azt csak a rövidség kedvéért teszem.

országokon belül nagy regionális különbségek találhatók.⁶ A leginkább egységes területet az észak–nyugat-európai régió alkotta, amelyhez Anglia, Skandinávia bizonyos területei⁷, a Németalföld és Franciaország északi része tartozott, és amelyet Laslett a család nyugati tradíciójának követőjeként azonosított. Az itt regisztrált egyszerű családi háztartási rendszer ideáltípusának szabályozó elemeit Hajnal a mindkét nem esetében megfigyelhető késői házasságban, a házasságkötés utáni saját háztartás alapításában, és a még nem házas fiatalok szolgaként való elhelyezkedésében (az ún. életciklus-szolgátságban) látta⁸. (Hajnal 1983)

Ugyanakkor úgy tűnt, minél inkább távolodunk Angliától, annál inkább valószínűsíthető a nukleáristól eltérő családformák létezése. Az egyszerű család ellentétéként Peter Czap beszámolt az oroszországi nagycsaládi együttélési forma elterjedtségéről⁹ (1983), míg az észak-nyugati és a keleti területet jelentős kiterjedésű köztes régió kötötte össze. Ez utóbbiba, az eltérő családformák keveredésével jellemzett térségbe volt sorolható többek között Magyarország is (Laslett 1977: 15-17). Később Hajnal már idézett teóriáját Európa demográfiai régióiról Laslett továbbfejlesztette azzal, hogy a demográfiai ismérvek mellett a háztartás mint munkaszervezet jellemzőit is vizsgálta, és ennek alapján a tradicionális Európa négy régióját vélte megkülönböztethetőnek (Laslett 1983). Ebben a felosztásban a nyugati/észak-

⁶ Ugyanez volt a helyzet Olaszország esetében a páрмаi és a toszkanai települések háztartás összetételének összehasonlításakor.

⁷ A skandináv kutatások sajátos helyzetben vannak a kontinensen folyó családtörténeti vizsgálatokhoz képest. Az északi országokban kiemelkedően jó történeti-demográfiai források állnak rendelkezésre: megbízható, pontos anyakönyvek, névszerinti lélekösszeírás-sorozatok maradtak fenn az iparosodás előtti időszakból. Ugyanakkor a nyelvi izoláció és az eltérő kutatási hagyományok miatt a vizsgálati eredmények csak lassan és részlegesen épültek be a kontinens kutatóinak tudáshalmazába. Ennek tulajdonítható, hogy a fent idézett összefoglaló munkájában Laslett még egységesen a nyugati modell követőjeként szerepelteti Skandináviát (1977: 29), holott dán, norvég, svéd és finn kutatóktól már évekkel korábban jelentek meg tanulmányok, amelyek az említett területen megfigyelhető igen nagy regionális különbségeket hangsúlyozták. A két véglelet Dánia és Finnország képviseli – az előbbiben a többcsaládú háztartások előfordulása meglehetősen ritka volt, míg az utóbbiban igen gyakori. A skandináv történeti-demográfiai kutatások addigi összefoglalása megtalálható Orvar Löfgren (1974) tanulmányában.

⁸ A hivatkozott tanulmány Hajnal egyik korábbi írásának kiegészítése, amelyben a szerző a Szentpétervár–Trjeszt közötti demarkációs vonallal húzta meg Nyugat-Európa történeti-demográfiai határát, amelytől nyugatra eső területekre a késői, a keleti részekre pedig a korai házasságkötési kor volt jellemző (Hajnal 1965). A háztartások összetétele szempontjából azonban a két régióra bontás elégtelennek bizonyult, az egyszerű háztartások létrejöttét és fennmaradását szabályozó normák szempontjából csak Északnyugat-Európa mutatkozott homogén területnek. Az ezen kívül eső térségek esetében az egyszerű háztartásokétól eltérő rendszerként Hajnal szerint csak az úgynevezett „joint household” (két vagy több, egymással rokonságban álló házaspárral jellemezhető) együttélési rendszer jelenléte volt azonosítható, amelynek elterjedtsége azonban nem volt egy meghatározott régióhoz köthető. Hajnal ez utóbbi típus szabályozó mechanizmusának – az előbbi formáció esetében említett szabályok ellentétéként – a korai házasságkötést, a fiatal párnak a szülői háztartásban maradását és a többcsaládú háztartások kisebbékké hasadását tekintette.

⁹ Czap a nyugat-európaiétól szignifikánsan eltérő kelet-európai családtípus, illetve demográfiai viselkedés jellemzőinek a többcsaládú háztartások nagy arányát, ezen belül a két- és többgenerációs együttélések gyakoriságát, az 5 főnél nagyobb átlagos háztartásnagyságot, és a szinte általános korai házasságkötést és gyermekszülést tartja (1983: 145).

nyugati térség mellett már önálló típusként helyet kapott Közép-Európa (pontosabban Nyugat-Európa középső része), a mediterráneum és a keleti régió is (az egyes földrajzi területek jellemzőit magyarul ismerteti: Andorka 1984: 179).

A kutatások egyik érdekes, új eredményeket hozó témája a Balkán jellegzetes családformája, a zadruga vizsgálata volt. A háztartástípusok szerinti kategorizálás azt mutatta, hogy a – szülők és házas gyermekeikből álló nagycsaláddal azonosított – zadruga jelenléte jól összefér a nukleáris családok nagyobb arányú előfordulásával. Ennek magyarázatát az említett családforma fejlődési ciklusának elemzése adta, amely megmutatta, hogy abban a nukleáris fázis éppúgy megtalálható, mint a többcsaládos, és a zadrugának, mint intézménynek a fejlődése éppen ezen fázisok egymáshoz viszonyított hosszának változásával ragadható meg (Halpern 1972; Hammel 1972). Ez a dinamikus megközelítés, amely egy létező családstruktúrát nem dologként, hanem folyamatként kívánt megragadni, előrevetítette a családtörténeti kutatások második hullámának egyik vizsgálati irányát. Azonban mielőtt erre rátérnénk, szót kell ejteni a Cambridge Group és főként Peter Laslett munkáját ért kritikákról is.

Már az összehasonlító vizsgálatok első eredményeinek megjelenését követően jelentek meg bírálatok a Laslett-féle klasszifikáció, és az ezen alapuló kutatási eredmények relevanciáját illetően. A legélesebben Lutz Berkner fogalmazott, amikor az „Introduction” minden lényeges elemét: a felhasznált történeti forrásokat, a definíciókat, a komparativitást szolgáló háztartástípológiát, és a Laslett által kifejtett elméletet egyaránt alkalmatlannak tartotta a család struktúrájának történeti tanulmányozására. Az angol vizsgálatnál alkalmazott lakólisták – érvelt Berkner –, és általában a XIX. század előtt készült összeírások nem tekinthetők a szó valódi értelmében vett censusoknak, mivel azokat különböző céllal, eltérő szempontok szerint készítették, és így a bennük szereplő összeírási egységek erősen függtek az összeírás céljától. A különböző jellegű listákon alapuló elemzések összevetésekor ezért fennáll a veszély, hogy valójában nem mást hasonlítunk össze, mint az összeírások ezen eltérő céljait. A háztartás Laslett-féle definíciójának sarkalatos pontja, tudniillik az együttlakás feltételének teljesülése jelentősen függ a helyi építészeti hagyományoktól és a településrendtől, tágabb értelemben pedig a társadalmi kontextustól, ami szintén hangsúlyozza a standard statisztikán alapuló komparativitás lehetetlenségét. A lakóhelyi kritérium helyett a rokonsági kapcsolatok fontossága kell, hogy a vizsgálatok fókuszába kerüljön – javasolta a szerző. A tanulmányban hivatkozott esetek, amelyek a nukleáris családtípus széleskörű elterjedtségét igyekeznek alátámasztani, inkább kiragadott példák, sem mint az egyes országok reprezentatív mintáinak tekinthetők, ráadásul az ezen alapuló következtetések általánosíthatóságának korlátait a magyarázó változók vizsgálatának hiánya miatt nem lehet meghúzni. Végül Laslett e korai munkájának elméleti következtetése, hogy tudniillik a nukleáris család intézménye dominánsnak tekinthető a tradicionális társadalmak többségében, nem megalapozott. A kötetben szereplő tanulmányok adatai ugyanis csak azt bizonyítják, hogy egy adott időpontban egy társadalom tagjainak nagy részét nukleáris családi együttélési formában találjuk, azonban a család mint társadalomszervező intézmény lényegi sajátosságairól csak annak fejlődési folyamatát vizsgálva nyerhető reális kép. Az eltérő fejlődési ciklusok alapján pedig világosan elkülöníthető a nukleáris mellett a törzscsalád és az úgynevezett „joint family” (rokon többcsaládos

háztartás) ideáljai is, amelyeket a tradicionális Európában egymás mellett létező családformáknak tekinthetünk¹⁰ (Berkner 1975).

Amiért Berkner kritikáját hosszabban idéztem, annak oka az, hogy az általa felvetett problémacsokrok a családtörténeti vizsgálatok további kutatási irányait képviselő tanulmányokban rendre visszaköszönnék. Mint láttuk, Laslett maga is finomította elméleti következtetéseit az egyszerű család intézményének európai dominanciájáról, amelyet a négyrégió-koncepció megszületése is bizonyít. Ennek a háttérben azok az újabb kutatások álltak, amelyek addig feltáratlan területek családformáit kísérelték meg feltérképezni. Az extenzív adatgyűjtés a nyolcvanas, sőt a kilencvenes években is folytatódott, amint azt a *Journal of Family History* régiók és országok szerinti tematikus számai is jelzik¹¹. Végül is a legfontosabb kérdésekben a kutatóknak sikerült konszenzusra jutni. Általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a késői házasodással, születéskorlátozással, valamint a nukleáris családformával jellemzett „modern” család kialakulása nem kötődött közvetlenül az iparosodás folyamatához, sőt egyes területeken már az előtt is bizonyíthatóan létezett. Több kutatás eredménye pedig arról tanúskodik, hogy az iparosodás első szakaszában inkább a háztartásnagyság növekedése figyelhető meg.¹² Ugyanakkor azt is számos munka igazolta, hogy a változatlanul tünő struktúrák mögött lényeges belső módosulások zajlottak le¹³. Ezek nagy része természetesen nem volt független az iparosodás hatásától, azonban a két folyamat között inkább közvetett kapcsolatot érdemes keresni.

A fenti gondolatra építkezik a családtörténeti kutatások második hulláma, amelyben az érdeklődés a nagy tendenciák közötti összefüggések keresése helyett a vizs-

¹⁰ Lényegében hasonló érveket hoz fel Michael Mitterauer is, amikor a Laslett-tipológia használatának problematikusságát írja le saját, osztrák területen végzett kutatási tapasztalatai alapján (1979). További kritikai munkák hivatkozásai találhatók Granasztói (1982) lábjegyzeteiben. Az említett magyar nyelvű tanulmány továbbá számos bibliográfiai adattal bizonyítja, hogy a Laslettet ért kritikák ellenére a *Household and Family...* megjelenése fordulópontot hozott a családtörténeti kutatásokban, a kötet eredményei „határozott lökést adtak a modern családtörténeti koncepció kialakításához” (1982: 612).

¹¹ 1994-ben az egyik ilyen tematikus számban magyar kutatók írásai olvashatók egyes hazai népesedéstörténeti (és társadalomtörténeti) kérdéssel kapcsolatban (*Journal of Family History* 1994. Vol. 19. No.4.)

¹² Ezt a jelenséget többnyire a protoindusztrializáció hatásának szokás tulajdonítani, amely megnövelte a családok átlagos gyerekszámát azzal, hogy egyfelől az így elérhető magasabb kereset lehetővé tette a házasságkötés előrehozását, csökkentve ezzel a házasságkötési kort, másfelől felértékelte a gyermek mint munkaerőnövelő tényező szerepét. A protoindusztriális háztartásgazdaság Medick-féle koncepcióját újabban többen is megkérdőjelezzik (Pfister 1992). Más összefüggésben Anderson rámutat arra, hogy a vidékről az iparvárosokba vándorló munkáscsaládok nagyobb és komplexebb háztartásokat hoztak létre, mint a vidékiek (idézi: Wheaton 1987: 290). Ez is alátámasztja a rokonságkutatások azon megfigyelését, mely szerint a családok számára válságos időszakokban a rokonság stratégiai támogatást jelentett, elősegítve ezzel az új helyzethez való alkalmazkodásukat.

¹³ Gondolok itt elsősorban a demográfiai változások (csökkenő gyerekszám, hosszabb várható élettartam) hatására, de ide sorolható a családon belüli intimitás, a magánélet megjelenése, és ezzel összefüggésben a generációk közötti kapcsolatok átalakulása, vagy az egyes, korábban családi funkciók leválásának következményei. A morfológiai változatlanság mögötti változásokat hangsúlyozza Gaunt is az északi országok családi életének átalakulásával kapcsolatban (1987). A mentalitás történeti változásának tanulmányozásával több neves kutató is foglalkozott, itt említhetjük Ph. Aries, J. L. Flandrin, E. Shorter, vagy L. Stone nevét.

gálatok mélyebbé tételére, a szubsztantív különbségek megragadására irányul. A szemléletváltást – azon belső fejlődés mellett, amely a családtörténetet a történeti demográfián belül önálló részdiszciplínává avatta – elősegítette az európai társadalomtörténetben a hetvenes, nyolcvanas években nyomon követhető paradigmaváltás is.¹⁴ A „new social history” (vagy eredeti megfogalmazásában „nouvelle histoire”) új megközelítése a kvantitatív módszerek helyett a korábban nem, vagy alig használt, kvalitatív módon feldolgozható forrásokat helyezi előtérbe. A nagy társadalmi strukturák, fejlődési folyamatok, gazdasági ciklusok leírása helyett szerepet kap a kulturális-mentális változások, az egyéni világok „konstruálódásának” vizsgálata, az elit csoportok élete felől az érdeklődés a hétköznapi emberek világa felé fordul („reconstruction of lives as people lived them”).

Ez a szemlélet- (vagy paradigma-) váltás a családtörténeti kutatások súlypontjainak áthelyeződésében is nyomon követhető. A kiindulópontot, mint láttuk, két makrofolyamat: az iparosodás és a családformák változása közötti kapcsolat feltérképezése jelentette, azonban a hetvenes, nyolcvanas évek kutatási irányjaiban már más jellegű kérdések fogalmazódtak meg. Az egyik új irányzatot a rokonsággal kapcsolatos tanulmányok jelentik, amelyek a család mint együtt élő háztartási csoport lasletti konstrukciója helyett valóságos társadalmi egységeket keresve a rokonságot teszik meg vizsgálatuk kiindulópontjául¹⁵. A témaválasztás eleve meghatározza a kutatás léptékét: a rokonsági hálókat és azok szerepét a családi élet alakulásában csak mikroszinten, egy-egy közösségen belül lehet vizsgálni. Az irányzat alapkérdése az, hogy vajon a rokonsági rendszer milyen szerepet töltött (tölt) be a családok életében, segítette-e vagy inkább akadályozta a változó társadalmi feltételekhez való alkalmazkodást. Számos rész tanulmány született, amelyek vizsgálták a rokonság szerepét a háztartásban, a családi gazdaságban, a lokális közösség szerveződésében, a migrációs minták alakulásában.¹⁶ A felhasznált források köre és a feldolgozás módja is kibővült: a cenzusok helyett olyan, korábban kevésbé használt irattípusok is feldolgozásra kerültek, mint a végrendeletek, a bírósági perek anyagai, különféle szerződésekről szóló iratok, a migráció nyomon követését célzó különféle típusú források. Az addig szinte csak családrekonstrukció céljából alkalmazott egyházi anyakönyvek feldolgozásakor a szülők neveinek kigyűjtése mellett érdekes lett a keresztszülők kilétének tanulmányozása is, amely a családok közötti kapcsolatok feltérképezéséhez nyújt segítséget. Újra az érdeklődés középpontjába kerültek a genealógiák, de azok használata eltér az eredeti, Henry által javasolttól. Ugyanis elsősorban nem demográfiai arányszámok kiszámítására alkalmazzák azokat, hanem

¹⁴ A társadalomtörténetben végbemenő paradigmaváltás hatásáról a francia történeti demográfia megújulásában lásd Őri Péter (1998) áttekintő tanulmányát. A francia és az angol társadalomtörténet sajátos kapcsolatáról Sonkoly–Verdier (1996) rövid írásában olvashatunk.

¹⁵ Ebben az irányzatban tagadhatatlan a történeti- és a társadalom-antropológia, elsősorban Jack Goody és Martine Segalen munkáinak hatása. A rokonság helyett más kutatók a szomszédsági kapcsolatok fontosságát hangsúlyozzák.

¹⁶ A rokonságkutatások történetéről lásd Wheaton (1987) tanulmányát.

annak bemutatására, hogy a család hogyan ágyazódik be rokonsági és szomszédügyi kötelékek hálójába.¹⁷

A családtörténeten belül kialakuló másik markáns irányzatot az életútelemzés alkalmazása, és ezzel az időhasználat változása jelenti. Amíg a hagyományos társadalomtörténet csak a kronologikus időt ismerte, addig az életciklus-, majd az életútelemzés felhívja a figyelmet az egyes idősíkok (egyéni idő, háztartási idő, társadalmi idő) egymástól való eltérésére. Az új szemlélet alapjait a Berkner-kritika kapcsán már említett fejlődési ciklus megközelítés jelentette, amelynek gondolati gyökere az antropológus Fortesig nyúlik vissza (Fortes 1971).¹⁸ A család mint ciklikus folyamat, illetve ennek eltérő fázisainak leírásánál a kiinduló felismerés az volt, hogy a fontosabb családi események (házasodás, gyermekszülés, háztartásalapítás) bekövetkezésével az egyének életciklusai családi ciklusokban kapcsolódnak össze. Az egyéni sorsfordulókra analóg módon meghatározható a család „születési időpontja” is, amelyet a szülők házasságkötése jelent, és a „halálozás éve” is, amelyet a kutatók az egyik, vagy mindkét szülő halálának időpontjával azonosítanak. A kettő közötti időszakot demográfiai és egyéb (főként társadalmi normák által szabályozott) események tagolják, amelyek a családi ciklus különböző fázisait választják el egymástól. Ezen fázisok egymáshoz viszonyított hossza és egymás utáni bekövetkezésének sorrendje adja az egyes családformák megkülönböztetésének alapját. Ilyen sajátos fejlődési ciklussal írható le Berkner szerint például a törzscsalád, amely leírás egyben ezen családforma önállóságának, tehát mind a nukleáris, mind a komplex családtól való szignifikáns különbözőségének bizonyítéka¹⁹ (Berkner 1972). Más családformák esetében is találkozunk ilyen leírásokkal, például a már említett Czaptanulmány az orosz nagycsalád, Hammel pedig a szerb zadruga sajátos fejlődési ciklusait írta le²⁰.

¹⁷ Segalen kimutatta, hogy a nukleáris háztartásszerkezet mögött megtalálható volt a fiatal párok azon törekvése, hogy térben minél közelebb maradjanak a szülői háztartáshoz. Reherth idézve: „...dacára annak, hogy maguk a háztartások elkülönülnek, a családi kötelék ugyanazon család különböző háztartásai között az emberi és gazdasági kapcsolatok örökké jelenlévő meghatározó faktora volt” (1991: 77).

¹⁸ Peter Laslett az „Introduction”-t ért kritikákra válaszolva maga a múlt századfordulóig vezető vissza a családi fejlődési ciklusok gondolatának megjelenését (1987: 277-278).

¹⁹ A fejlődési ciklus felrajzolásakor komoly módszertani problémát jelent, hogy egy-egy lokális közösségről szeriális név szerinti lélekösszeírások, amelyekből az egyes fázisok azonosíthatók, csak igen kis számban maradtak fenn a tradicionális korszakból. Ezen probléma megoldására Berkner tanulmánya kiváló tanpéldát szolgáltat, amikor a családtípusoknak a háztartásfő kora szerinti bontásban szerepeltetésével egy év censzusának adatai alapján sikerül megrajzolnia a törzscsalád fejlődési ciklusát.

²⁰ Ebből a szempontból különösen Hammel kiváló tanulmánya érdemel figyelmet, amely a szerb zadruga példáján bemutatja, hogy külső kényszerek hogyan növelték meg a nem összetett háztartások előfordulásának gyakoriságát, miközben a háztartási ciklus felépítése, és a mögötte meghúzódó rokonsági ideológia lényegében nem változott (1972). További érdekes példákat találunk Franciaország esetében, ahol Agnes Fine-Souriac a törzscsaládokat, Martine Segalen pedig a nukleáris családok területén végzett hasonló alapos vizsgálatokat (Segalen 1986: 27-28).

Az életútelelemzés²¹ egy ennél dinamikusabb megközelítést javasol, amikor azt vizsgálja, hogy milyen módon történik az egyéni és a családi élet fordulópontjainak időzítése („timing”). Ebben a megközelítésben az egyén és család között interakció zajlik, amelynek lényege az egyéni és kollektív célok összehangolása. Ezen interakció ugyanakkor a változó történeti idő kontextusában zajlik, ezért a végkimenetelt, az individuális/családi eseményt az aktuális társadalmi körülmények, kulturális feltételek befolyásolják. A családi események ütemezésére ezenkívül a korábbi fordulópontok is hatással vannak, pozitív és negatív mintákat szolgáltatva a későbbi interakciók kimeneteléhez és azok következményeihez.

Az elemzésekben kitüntetett szerepet kap az idő értelmezése. Az egyéni preferenciák és a családi szükségletek egyeztetése nem más, mint az eltérő időmértékek: az egyéni, a családi és a történeti idő összehangolása. Maga az egyéni idő is társadalmi kontextussal bír, összetett jelenség. Az egyén korát ugyanis nemcsak a születése óta eltelt időszak, tehát a kronologikus idő jelzi, hanem az interakcióban való részvétele szempontjából éppúgy fontos társadalmi kora is, amely „társadalmilag konstruált jelentésekben és az életesemények és szerepek mintáiban” ölt testet²² (Hareven 1987: 181). A családi idő a családi életnek a fejlődési ciklusoknál már említett fordulópontjait, és ezzel kapcsolatban az egyéni szerepek változásait jelzi. A harmadik időszik a történeti idő, amelyben az egyént az azonos időben születettekkel, azaz születési kohorszána tagjaival a közösen megélt történelmi tapasztalat kapcsolja össze (Hareven 1977, 1987; Elder 1987; Sieder–Mitterauer 1983).

Mint az eddigiekből kitűnt, az életútelelemzés elméleti irányzata nemcsak a hagyományos időszemlélettel szakít, hanem az egyénnek a társadalmi folyamatokban játszott szerepét is újrafogalmazza. A családi események időzítése mint az egyén és a család közötti interakció végeredménye a passzív, külső kényszerekhez alkalmazkodó szereplők helyett aktív, saját életüket alakító embereket feltételez. Elvben legalábbis ezt az értelmezést nyújtja az életútelelemzés, azonban a konkrét kutatásokban inkább a társadalmi változásokhoz való adaptáción, mint a szabad cselekvésen van a hangsúly. Ezen utóbbi szemlélet csak a módszertani individualizmus társadalomtörténetben való megjelenésekor kap majd valódi jelentőséget.

A fenti két irányzat mellett a hagyományos megközelítés belső fejlődésének eredményeként lehet értékelni a családi stratégiák kutatási irányának megjelenését. Az ehhez kapcsolódó tanulmányok a család és más intézmények, társadalmi folyamatok közötti kölcsönhatásokra hívják fel a figyelmet. A vizsgálatok alapvetően két irányban indultak el: egyrészt a családnagyság- és összetétel, a házassági minták különbségeire ható demográfiai, gazdasági, jogi stb. faktorok kutatását célozzák, másrészt azt tanulmányozzák, hogy a család- és háztartásösszetétel hogyan hat a demográfiai, gazdasági és társadalmi stratégiákra (Rudolph 1992).

²¹ Az életútelelemzés történetének összefoglalását lásd Elder (1987) gazdag hivatkozással ellátott tanulmányában.

²² A kronologikus idő–társadalmi idő megkülönböztetésében kap értelmet például a gyermekkor történeti vizsgálata, azaz annak összehasonlítása, hogy az egymást követő történeti korszakokban hogyan változott, tolódtott ki a gyermekkor végének, a felnőtté válás kezdetének időpontja. Ugyanígy az öregedés folyamatának bizonyos életkorhoz kötése is társadalmilag konstruált, tehát térben és időben változó jelenség.

Az irányzat széles spektrumot átfogó témáinak új eredményei közül kettőt emelnék ki. Az egyik a családi stratégiákra ható endogén tényezőkkel kapcsolatban az ökotípus fogalmának megalkotása és használata a családnagyság különbségeinek magyarázatára. Magát a fogalmat David Gaunt dolgozta ki svédországi vizsgálatai alapján, amelyekben kimutatta, hogy a helyi humán-ökológiai különbségek hogyan hatnak a demográfiai viselkedésre. Az egyes tényezők kombinációi ökotípusokat alkotnak, amelyek alapvetően befolyásolják a háztartásnagyságot és összetételt. Ezt a gondolatot Michael Mitterauer is felhasználta, amikor magyarázó sémájában oksági viszonyt állított fel az ökotípus, az egyes gazdaságok munkaerő-szükséglete és a domináns családforma között. Tanulmányában osztrák adatok alapján kimutatta, hogy a marhatenyésztő területeken, ahol a családi gazdaságok munkaerő-szükséglete egész évben állandó, a kiterjesztett családok (vagy az állandó mezőgazdasági bér-munkások) előfordulása volt gyakori, míg a szőlőkultúra és a gabonatermelés szezonális munkaerőigénye a napszámokkal időszakosan kibővített kiscsaládi gazdasági szervezet elterjedésének kedvezett²³ (1992).

A háztartás-összetételt alakító tényezőkkel kapcsolatban fontos kutatási téma lett az örökösödési rendszer hatása.²⁴ A kutatók többnyire az osztó-osztatlan öröklés dichotómiájában vizsgálták az eltérő szokásjogú területek domináns háztartástípusait, és azt találták, hogy míg az osztatlan öröklés többnyire együtt járt a többgenerációs törzscsaládi háztartások előfordulásával, addig az osztó öröklés esetében találkozni lehet mind kiscsaládos, mind többcsaládos forma kialakulásával.²⁵ Rudolph Lengyelország három régiójának vizsgálata alapján úgy találta, hogy erős korreláció figyelhető meg az ökotípus és az öröklés között (1992). Ugyanakkor Mitterauer ezt az összefüggést saját kutatásai során csak a szőlőművelő területek osztó öröklési rendszerével tudta igazolni, és egyben felhívta a figyelmet az ökitípus-magyarázatok alkalmazhatóságának korlátaira (1992).

²³ Hasonló módon Fél Edit és Hofer Tamás is a gazdaságok eltérő munkaerő-szükségletével hozzák összefüggésbe a családok nagyságát, nemek és életkorok szerinti összetételét (Fél-Hofer 1997: 144–190).

²⁴ Ebben a témában *Family and Inheritance* címmel egy gyakran hivatkozott tanulmánykötet is megjelent, amely az örökösödési rendszer számos aspektusát tárgyalja. Sajnos a kötetben csak Nyugat- és Dél-Európával foglalkozó írásokkal találkozunk (Goody-Thirsk-Thompson 1976).

²⁵ Berkner például a németországi régiók összehasonlító vizsgálata alapján azt állítja, hogy szoros összefüggés volt az osztott öröklés és a nukleáris családok előfordulása között. Továbbá ez a rendszer együtt járt a kisebb birtoktestek kialakulásával, míg a törzsöröklés nagyobb földbirtokok művelését tette lehetővé (1976). Macfarlane viszont a 13–14. századi Angliát vizsgálva az osztott öröklésű területeken „az orosz nagycsaládszisztemhez közel álló szisztémát” talált, mivel a földosztást az örökösök az apa halála után még néhány évig ténylegesen nem hajtották végre. Bizonyos idő után az ilyen nagycsaládok felbomlottak, ami gyakran úgy következett be, hogy az egyik fiú kivásárolta a testvérei részét az addig közösen művelt földből (Macfarlane 1993: 5. fejezet). A háztartástípus és az öröklési rendszer szoros kapcsolatát hangsúlyozta Goldschmidt és Kunkel tanulmánya is, amelyet az osztatlan öröklés–törzscsalád, a fiági osztott öröklés–testvérházaspárok együttállása, egyenlő osztott öröklés–nukleáris család megfeleltetésekkel tartottak leírhatónak (idézi Andorka 1975). Az előbbi tanulmányokon és a *Family and Inheritance* említett kötetén kívül további hivatkozások találhatók Sabeau kötetében (1990: 13–15. o. lábjegyzetek).

Szót kell ejtenünk még a családtörténet, és a társadalomtörténetben az utóbbi évtizedben felbukkanó új irányzat, a mikrotörténelem²⁶ kapcsolatáról. Amíg a húszas, harmincas években induló Annales-iskola a durkheimi szociológiától vette alap gondolatát, mely szerint a társadalmi tények nem vezethetők vissza maradéktalanul egyének jellemzőire, addig a mikrotörténetírás metodológiai alapját a módszertani individualizmus jelenti. Az addig passzív, különböző külső kényszerekhez alkalmazkodó egyének a mikrotörténeti vizsgálatokban aktív szereplőkként tűnnek fel, állandóan változó kapcsolatrendszereikbe ágyazva, amelyekben választásaikat, döntéseiket meghozzák. A történész feladata a történetírás „intézménytelenítése”, tehát nem az intézményesült folyamatok előre meghatározott fogalmakkal való „konstruált valóságának” leírása (lásd iparosodás, modernizáció stb.), hanem annak vizsgálata, hogy hogyan válhatnak lehetségessé ezek a folyamatok, hogyan hozzák létre maguk a társadalmak azt, amit társadalmi kényszernek nevezünk. Ebből a szempontból lényeges a kutatás helyes léptékének megválasztása, amely kiindulópontként a mikroszintet preferálja, hiszen csak ezen a szinten tárható fel az egyéni döntési situációk, a választási lehetőségek sokfélesége. Ugyanakkor a kutatás nem ragadhat le a mikroszintű elemzésnél, végső célként általánosítható következtetések levonására törekszik.²⁷

²⁶ Jacques Revel, a mikrotörténetírás ismert személyisége az elmúlt évben az ELTE-n működő Atelier Intézet meghívásából járt Magyarországon, amelynek során előadást tartott az irányzat kialakulásának tudománytörténeti kontextusáról, intézményi háttéréről, bizonyos elméleti és módszertani vonatkozásairól. (Az irányzat kifejtésénél a továbbiakban az előadáson elhangzottakra támaszkodom.) Mint ahogy Revel előadásából kitűnt, a mikrotörténelem (még?) nem új paradigma, hanem több módszer együttesét jelentő történetírói gyakorlat, amelynek ismertsége és elismertsége országonként változó.

²⁷ Ez az a pont, ahol a mikrotörténetírás kiforratlansága megmutatkozik, ugyanis eddig nem tudta meggyőző módon megoldani a léptékváltás, tehát a mikro–makroszint összekapcsolásának problémáját.

A mikrotörténelem érdeklődése a család és a rokonság iránt elsősorban annak köszönhető, hogy ezek alkotják az egyének természetes kapcsolatrendszerét. Több nagy hatású munkában is központi szerepet játszanak a családi és rokonsági kapcsolatok²⁸. Ezekben a tanulmányokban azonban a család gyakran magyarázó tényezőként tűnik fel valamely más folyamat értelmezésében, míg a családtörténeti kutatásokban éppen fordítva: annak egyes jellemzője (nagyság, összetétel) a magyarázandó változó. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy éles határvonal húzható a mikrotörténelem családtörténeti irányultsága és a családtörténet mint kutatási irányvonal között. Jól szemlélteti ezt David W. Sabean nagyszabású Neckarhausen-monográfiája,²⁹ vagy Jürgen Schlumbohm belmi egyházközségről írt dolgozata. Mindkét kutatás hagyományos családtörténeti kérdéseket helyez vizsgálódása fókuszába. Sabean tanulmánya arról szól, hogy a piacosodás, a tőke benyomulása hogyan hatott a család belső dinamikájára, hogyan változtatta meg a munka nemek szerinti elosztását, a családon belüli szerepeket, a generációk közötti vagyonátruházás módját, és a hatalomgyakorlás mintáit (Sabean 1990). Míg a vizsgált település, Neckarhausen esetében az osztó öröklési rendnek köszönhetően a népességnövekedés nem okozott lényeges változást a tulajdoneloszlásban, addig Schlumbohm példájában az osztatlan örökösödés következményeként a népességszaporulat egy földtulajdon nélküli réteg kialakulásában jelentkezett. A szerző bemutatja, hogy hogyan formálódott egyre inkább osztályá ez a réteg, amely folyamatban a demográfiai és a rokonsági stratégiák alakítása éppúgy szerepet játszott, mint az agrárágazat és a protoindusziális keretek között működő helyi textilipar fejlődése (Schlumbohm 1992, 1996).

²⁸ Vegyük például Maurizio Gribaudi munkáját, aki a torinói munkásnegyedben a fasizmus behatolását kívánta megmagyarázni. Az oral history és a terepmunka módszereit felhasználva végül is arra a következtetésre jutott, hogy a negyedben kezdetben megfigyelhető szocialista diskurzus a családok közötti, kölcsönös szívességeken alapuló funkcionális kapcsolatok létrejöttét segítette elő, illetve fennmaradását szolgálta, majd amikor ezen kapcsolatok funkcióját átvette más intézmény (a társadalombiztosítás), akkor a családok eltérő társadalmi háttérét és aspirációit elfedő szocialista diskurzus jelentősége is elhalványult, teret engedve olyan megkülönböztetésen alapuló szélsőséges ideológiának, mint a fasizmus (Gribaudi tanulmányát ismerteti Bódy 1999). Egy másik példa Simona Cerutti szintén Torinó életével foglalkozó könyve, amely a városi lakosság céhes tömörülését kívánja megmagyarázni a 18. század elején. A szerző alapos vizsgálattal térképezi fel a városban fellelhető különböző házassági stratégiákat. Leírja, hogy a pestisjárvány hogyan változtatja meg ezeket, a változás hogyan járul hozzá ahhoz, hogy a helyi és a központi hatalom konfliktusából végül is az utóbbi kerül ki győztesen, és ez hogyan vezet el addig, hogy a helyi hatalomból kiszoruló társadalmi csoportok érdekeik és politikai szándékaik kifejezésére hogyan találják meg a céhekbe szerveződés formáját. Cerutti dolgozatában hangsúlyozza a mikrotörténeti megközelítés és a helytörténet közötti különbséget, amikor rámutat arra, hogy a torinói eset nemcsak helyi sajátosságokat mutat, hanem az egyben „az egyének, az intézmények, az ideológiák közötti kapcsolatok története, amelyek egy adott pillanatban kialakulnak személyek és intézmények, viselkedések és ideológiák között” (idézi Czoch 1999)

²⁹ Sabean monográfiájának tavaly megjelent második kötetében az előszóban azt vallja, hogy anélkül írt „mikrotörténetet”, hogy ismerte volna ezt a kifejezést. Ez is arra utal, hogy a mikrotörténelemnek nincs elméleti ortodoxiája, csak közös módszerei. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lennének bizonyos elméleti előfeltevései, mint például az egyéni cselekvésekre visszavezethető társadalmi jelenségek tételezése.

A magyar család- és háztartástörténeti kutatásokat nem jellemezte, jellemzi a témák és irányzatok fenti sokszínűsége, ami elsősorban intézményi és tudománytörténeti okokra vezethető vissza. A családdal foglalkozó kutatások kezdeti irányultságát a néprajzi irodalom inspirálta, amely elsősorban a századelőn is még megtalálható többgenerációs nagycsaládot, mint archaikusnak tartott formát tette vizsgálatá fókuszába³⁰. A történeti kutatások megindulásakor ezért a fő kérdés az volt, hogy a néprajzi munkákban leírt nagycsalád mennyire jelenthette a domináns családformát az elmúlt évszázadokban. A főként adóösszeírások alapján készült történeti vizsgálatok több település és uradalom esetében is kis átlagos háztartásnagyságot mutattak ki,³¹ amiből arra lehetett következtetni, hogy a szülőkből és több házasságból álló nagycsalád elterjedése legalábbis korlátozott lehetett. A korai munkák közül kiemelkedő figyelmet érdemel Tamásy Józsefnek az első magyarországi népszámlálás adataiból kigyűjtött háztartásstatisztikája, amely az első kísérlet volt az egész országra vonatkozó adatok közzétételére. Amint a tanulmányban szerepel, a József-korabeli Magyarországon a háztartások átlagos nagysága 5,28 fő volt, amely az átlagos gyerekszám tekintetében háztartásonként alig 3 gyermeket jelentett. A házasságok és a háztartások számának egybevetése alapján legfeljebb 12-13 százaléka volt tehető a többcsaládú háztartások előfordulásának aránya. Mint arra Tamásy is felhívta a figyelmet, a korszak ismert rossz halandósági viszonyai nem is igen tették volna lehetővé a háromgenerációs nagycsaládi forma nagyobb elterjedését.³² A háztartásnagyságra kapott kiugróan magas horvátországi értékek valószínűleg együtt élő testvérháztartások gyakoribb előfordulását jelentették (Tamásy 1963). Tamásy tanulmányának a makrosztatisztikai megközelítés mellett az volt a másik jelentősége, hogy ezzel a néprajz és a történelem mellett a nálunk akkoriban kialakuló történeti demográfia is képviseltette magát a család- és háztartástörténeti kutatásokban.³³

Az első vizsgálatoknak, úttörő jellegük és vitaindító eredményeik ellenére megvolt az a hátrányuk, hogy nem egységes kategóriarendszerrel dolgoztak, ezért a kapott eredmények egymással és a külföldi hasonló adatokkal nehezen voltak összevethetők. Ez a komparativitásra való törekvés motiválta Andorka Rudolfot abban, hogy a hetvenes években egységes módszertan alapján szisztematikus mikroszintű kutatásokba kezdjen, viszonylag rövid időbeli késéssel nálunk is meghonosítva a Laslett-féle háztartástípológiát. Az első ezzel a módszerrel történt településszintű vizsgálat két református falu, Alsónyék és Kölked háztartásait dolgozta fel. Az eredmények azt mutatták, hogy nemzetközi összehasonlításban a két település adatai

³⁰ A néprajzi munkákra hivatkozók főként Morvay Judit, Gunda Béla írásait említik. Ugyanakkor más néprajzkutatók (pl. Fél Edit) már korábban is a nagycsalád korlátozott elterjedését valószínűsítették (Andorka 1975; Faragó 1977; Andorka–Faragó 1983, 1984; Faragó 1997a).

³¹ Lásd Szabó István, Zimányi Vera, Veress Éva, Kosáry Domokos munkáit (idézi Andorka 1975: 341).

³² Ugyanígy a demográfiai tényezőknek az átlagos háztartásnagyságot korlátozó voltát mutatta be – Coale modelljét felhasználva – Thomas Burch stabil népességre kidolgozott demográfiai modelljében (1972).

³³ Itt kell megemlítenünk Dányi Dezsőnek a győri háztartásokról szóló szintén korai munkáját, amely az első népszámlálás fennmaradt családi összesítései alapján a háztartások típusokba sorolásával is foglalkozik (1965). Nagyobb területről, a veszprémi püspökség településeinek családjairól közöl részletes statisztikai táblázatokat Dávid Zoltán (1973).

erősen eltérnek a nyugat-európai hasonló adatoktól, így például a nukleáris családípus előfordulásának gyakorisága mindkét esetben 50 százalék alatt maradt. Andorka megkísérelte hipotetikus állításokkal egy lehetséges magyarázatát adni a kapott eredményeknek, amikor feltette, hogy a bonyolult háztartások megfigyelt relatív gyakoriságát három tényező befolyásolta. Egyfelől valószínűsítette, hogy a XVIII–XIX. század fordulójára a vizsgált dél-dunántúli területen a gazdasági terjeszkedési lehetőségek már kimerültek, így nem volt mód új jobbágygazdaságok létrehozására. További feltevése szerint a kölkedi és alsónyéki magyarok az osztott öröklési rendet követték, amely az előbb említett gazdasági tényező mellett szükségszerűen a telkek elaprózódásához, végeredményben az elszegényedéshez vezetett volna. Ez ellen a jobbágyok nem a Hajnal által leírt nyugat-európai modellel, azaz a késői házasodással, illetve a cölibátussal, hanem a születéskorlátozással védekeztek, amelynek jeleire szociográfusok és történészek már régóta felhívták a figyelmet. Erre a jelenségre, tudniillik a bonyolult összetételű háztartások és a születéskorlátozás egyidejű előfordulására a külföldi szakirodalom addig nemigen ismert példát, ami ismételten felhívta a figyelmet a családi stratégiák rendkívüli sokszínűségére (Andorka 1975).

Andorka tanulmányának megjelenése után nem sokkal két országos/szintű háztartásstatistikai vizsgálat is született, az egyik Dányi Dezső, a másik Faragó Tamás nevéhez fűződik. Dányi többszintű elemzése 1777 és 1828 közötti különböző célú országos összeírásokat, 210 település esetében pedig XVII–XVIII. századi urbáriumokat használt fel a háztartások, családok nagyságának és összetételének elemzésére. A korszerű statisztikai apparátust felhasználó tanulmány főbb megállapításai a következők voltak: Az 1784–1787. évi népszámlálás és az 1828. évi összeírás időpontjában a háztartások nagysága és struktúrája szignifikáns eltérést nem mutatott. A családok nagyságát elsősorban a házas termékenység szintje befolyásolta, amely mutató értékében jelentős területi eltérések voltak megfigyelhetők. Így a dél-magyarországi vármegyék relatíve alacsony gyermekszáma már a XVIII. század utolsó harmadától kimutatható volt³⁴. Ezek közül néhányban az alacsony termékenység együtt járt a többcsaládos háztartások gyakoribb előfordulásával, azonban más megyéknél ez a kapcsolat nem állt fenn. Andorka kölkedi és alsónyéki adatai tehát inkább kivételesnek, mintsem általánosnak mondhatók a fenti összefüggés tekintetében. A háztartástípusokkal kapcsolatban az urbáriumokból az a következtetés szűrhető le, hogy Magyarországot már a XVII–XVIII. század fordulóján a nukleáris családok dominanciája jellemezte (Dányi 1977)

Faragó Tamás részben más források – a József-kori népszámlálás és az 1804-től készített nem nemesi összeírások – feldolgozása alapján az előbbtől lényegesen eltérő következtetésre jutott. Eredményei azt mutatták, hogy amíg 1787-ben a nagycsaládos (többcsaládos) háztartások nagyobb aránya csak bizonyos megyékben volt kimutatható, addig ezen régiók kiterjedése 1828-ra megnőtt, tehát a háztartásstruktúra lényegesen átalakult. A háztartások bonyolultabbá válásának tendenciája ugyanakkor hipotézise szerint csak a XVIII. század végéhez köthető, korábbi időszakokra nézve a nukleáris család dominanciáját feltételezhetjük. A fenti folyamatot a szerző a XVIII. század végétől bekövetkező túlnépesedési válsággal magyarázta, amelyre a

³⁴ Hasonló módon felrajzolhatók a nagycsaládos települések régiói is, amelyek főként a mai Magyarország déli–délnyugati és északi részén voltak találhatóak.

birtokos parasztság – további művelésbe vehető földterületek hiányában – részben a gyermekszám, részben pedig az új háztartások alapításának korlátozásával reagált. Ugyan a szerző összegzésében ezt az adaptációs stratégiát hangsúlyozza (ami egyébként Andorka korábban már említett hipotézisével egybevág), azonban a tanulmányban szerepel még legalább két másik, kevésbé kifejtett alkalmazkodási mód is, amelyek azonban a mellékletek segítségével jól kibonthatók. Az egyik az ország középső részére (Alföld, Duna-Tisza köze) jellemző: itt a földbőség ellenére jelentős számú zsellérség is kialakult, erősen differenciált helyi társadalmakat hozva létre, ugyanakkor ez a térség egyike a vizsgált időszak során újonnan kialakult nagycsaládos régióknak. A Nyugat-Dunántúlon és az északnyugati országrészben viszont a zselléresedés nem járt együtt a háztartásszerkezet számottevő változásával, itt továbbra is az egyszerű családforma dominált. Faragó magyarázata a relatív túlnépesedés és a háztartások bonyolultabbá válásának összefüggéséről tehát elsősorban a földművelés szempontjából kedvezőtlen adottságú, az áruterelésbe bekapcsolódni nem tudó, a kereskedelmi központoktól távolabb eső hegyvidékek és peremvidékek falvaira vonatkozik, míg – amint a szerző is elismeri – más régiók a társadalomfejlődés más-más útjait követték (1977: 134–141). További, a fentiekől eltérő fejlődést mutató típus a Délvidék, ahol úgy tűnik, a vizsgált időszakban semmi sem változott: a nagycsaládok elterjedése továbbra is együtt járt a földbőséggel.

Faragó egy nemrégiben megjelent tanulmányában a háztartások bonyolultabbá válásának tézisént kiterjesztette egészen a századfordulóra, és amellett érvelt, hogy „...A szűkebb értelemben vett Magyarország legnagyobb részén csak a századfordulón állt meg a XVIII. század végétől megfigyelt háztartás-növekedési tendencia, s a nyugat-európai típusú nukleáris családos háztartássá való átalakulás felé a struktúrában egészen a századfordulóra nem következett be egyértelmű áttörés” (1997: 224). Mivel a fenti tézis – tudniillik a háztartások bonyolultabbá válása, és ezzel Magyarországnak a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodása – meglehetősen nagy horderejű értelmezést és értékelést jelent, ezért érdemes röviden megemlíteni néhány, az állítás mögött rejlő módszertani feltevést:

1. Az első és legfontosabb feltevés az, hogy a József-kori népszámlálástól a századfordulóra terjedő időszak eltérő célú és szerkezetű makrostatistikai összeírásai összevethetőek egymással, nem elsősorban a háztartásnagyság, hanem a háztartásszerkezet változásait illetően. A történészek ugyanis mind ez ideig inkább a komparativitással kapcsolatos aggályokat hangsúlyozták (gondolok itt például a család fogalmának az összeírás utasításokban is tetten érhető történeti fogalomváltozására), amelyek közül néhány forráskritikai problémára Faragó is kitér fent említett tanulmányaiban.

2. A felhasznált összeírásokban közölt adatok jellege miatt a háztartásszerkezet jellemzésére a szerző az „egy háztartásra eső 18 éven felüli fiú és nő” mutatót használja, amely feltevése szerint annál nagyobb, minél több a bonyolultabb, ez esetben a többcsaládos háztartások aránya. A fenti mutató azonban egyrészt csak a lefelé kiterjesztett többcsaládos családtypust jelzi (alulbecslés), másrészt csak akkor jó indikátor, ha a férfiak esetében az átlagos házasságkötési kor 18 év körüli, időben változatlan és térben homogén³⁵. Csak ekkor feltételezhetjük ugyanis, hogy a ház-

³⁵ További feltétel a teljeskörű, tehát közel 100 százalékos házasodási arány.

tartásban élő 18 éven felüli férfiak mindegyike egy-egy családot is reprezentál. Egy példával szemléltetve: ha minden gyermek házasságkötése után rögtön új háztartást alapít (nyugat-európai modell), viszont házasságkötésére csak 25 éves korába kerül sor, akkor a családban, születéskorlátozást nem feltételezve, 3-4 felnőtt (18 éven felüli) gyermek is élhet a családban egyszerre anélkül, hogy a szülőkkel együtt több-családos háztartást alkotnának. Az átlagos házasságkötési korról kapcsolatban pedig országos szinten annyit valószínűsíthetünk, hogy az időben növekedő tendenciát, térben pedig jelentős variabilitást mutatott.³⁶

3. A hosszú távú háztartásszerkezeti változások leírása elsősorban a háztartás-nagyság makroadatokból megfigyelhető növekedésén alapul, ami mögött az a további feltevés húzódik, hogy a háztartásnagyságból következtethetünk a háztartás-szerkezet bonyolultsági fokára.³⁷ Ezt a feltevést mind a fentiekben már többször idézett külföldi, mind a magyar munkák megkérdőjelezzik³⁸ (Wall–Robin–Laslett 1983; Tamásy 1963; Dányi 1977).

Ha a fenti háztartásszerkezeti változás valóban hosszú távú (XX. század elejéig tartó), és az ország nagyobb részére kiterjedő folyamat volt, akkor igen érdekes kérdés annak vizsgálata, hogy vajon ez a tendencia milyen okokkal magyarázható. Ugyanis a történészek által leírt folyamatok a XIX. század második felében, mint

³⁶ Az átlagos házasságkötési kor kiszámítása általában csak egy-egy település esetében megoldható. Faragó saját számításai szerint, valamint Dányi Dezső munkájára hivatkozva közöl egy táblázatot, amely alapján a vidéki Magyarországon 1777-ben a férfiak esetében ez a mutató 22,5 év, 1876-ban pedig 24,4 év volt. Ha ehhez hozzávesszük a városok minden bizonnyal magasabb adatait, akkor az előbbinél magasabb értékeket kapunk, ami valószínűleg még így is alatta marad a Hajnal által észak-nyugat-európainak nevezett házasodási modell 26 éves minimumának (Faragó 1997: 234; vö. Hajnal '983: 69).

³⁷ Lehetséges, hogy egy pontatlan megfogalmazás miatt félreértettem Faragó mondanivalóját, amely így szólt: „Ami a *hosszú távú háztartásszerkezet-változásokat* illeti, ott Magyarországon két korábbi vizsgálatom (13,14) alapján azt mondhatom, hogy az adatokkal ellenőrizhető időszakban két trend érzékelhető. A háztartások mérete (az átlagos háztartásnagyság) a 18. század végétől fokozatosan növekszik körülbelül a századfordulóig, majd attól kezdve gyors ütemben és folyamatosan esik. A háztartás-növekedési tendenciát igazolja a háztartásnagyságon kívül egyéb mutató is: az egy famíliára eső felnőtt fiúk és nők arányának növekedése a 19. század első évtizedeiben (7. tábla). Úgy vélem, ezek alapján bizonyítottan vehető, hogy a háztartásnagyság méretének növekedése nem kizárólag a gyermekek halandóságának javulása által előidézett létszámgyarapodásra vezethető vissza, hanem az együtt élő családok számának és arányának valós növekedését, a háztartásszerkezet tényleges átalakulását jelenti. A trend a századforduló körül változik meg Magyarországon – ez az az időszak (a 19. század vége–20. század első évtizede), amikor a néprajzi gyűjtések is egyre inkább a régi nagy együtt élő csoportok bomlásáról, a hagyományos háztartásszerkezet átalakulásáról adnak hírt” (Faragó 1997: 223). Az idézetben a szerző – az én olvasatomban – azt állítja, hogy a háztartásnagyság növekedéséből, amelyet adatai a XVIII. század vége és a XIX–XX. század fordulója közötti időszakra mutatnak, következtethetünk a háztartásstruktúra átalakulására, amelyre viszont adatok csak az 1787–1828 közötti évekből állnak rendelkezésre. Az extrapoláció magyarázatának kulcsa lehetséges, hogy az idézetben is feltüntetett egyik hivatkozásban rejlik, amely a szerzőnek egy 1979-es, eddig nem publikált kézírata.

³⁸ Elég csak arra utalnunk, hogy hogyan szorult háttérbe a korábban előszeretettel alkalmazott MHS (mean household size) mutató a külföldi publikációkban a lényegi háztartásszerkezeti eltéréseket elfedő volta miatt.

például a paraszti agrotechnika fejlődése³⁹, a városi migráció, a demográfiai változások, majd végül a kivándorlás elméletben mind a háztartások egyszerűsödése irányába hatottak.

A fenti makrostatisztikai elemzések részben eltérő konklúziójuk ellenére abban megegyeztek, hogy a megyei adatokból egyértelműen kiderült: az alapvetően etnikai–felekezeti–kulturális és gazdasági tényezőkre visszavezethető különbségek a család (háztartás) mint társadalomszervező intézmény regionálisan eltérő mintáit eredményezték a XVIII–XIX. századi Magyarországon. Ezeket az eltéréseket plasztikusabbá tették a nyolcvanas évek mikroszintű kutatásai, amelyek egy-egy település, kistrégyó összeírásainak adatait dolgozták fel. A Cambridge Group ajánlását követve ezek a vizsgálatok már a Laslett-módszer segítségével készültek, az átlagos háztartásnagyságnál finomabb mutatók felhasználását is lehetővé téve.

Faragó Tamás előbb Nagykovácsi, majd később még további hét Buda környéki település háztartásainak név szerinti feldolgozását végezte el. A kutatás célja – azon túl, hogy a regionális kutatások számára sztenderd módszert kívánt kidolgozni – az volt, hogy a különböző etnikumú és felekezeti települések kiválasztásával reprezentatív mintán lehessen vizsgálni a háztartás szerkezeti eltéréseket⁴⁰. A házassági minta, a házasságkötést követő lakóhelyválasztás, az együtt élő csoporton belüli rokon kapcsolatokat, és a háztartási ciklusok milyensége alapján a szerző három együttélési típust – ideáltípust – vélt megkülönböztethetőnek: a törzscsaládot, a zadrugát és a nagycsaládot. Az elsőt a késői és egalitárius házasságkötési kor, a neolokális lakóhelyválasztás, a családmaghoz kapcsolódó rokonok kis száma és közeli rokonsági foka, továbbá a háztartási ciklus domináns nukleáris fázisa jellemzi, míg a második típus ennek éppen ellenkezője: az igen korai (és férfisenioritást mutató) házasságkötés az együtt élő rokonok nagy számával és távolabbi rokonsági fokával, a háztartás vezetésének patriarchális voltával, és az összetett háztartásciklus-fázis dominanciájával kapcsolódik össze. A harmadik szinte minden jellemzőjében leírható a két előbb említett szélső típus köztes eseteként. Faragó szerint a fenti három családtípust „úgy kell tekintenünk, mint sajátos etnokulturális hatásokat tükröző, de a környezethez ugyanakkor dinamikusan alkalmazkodó mikro-rendszereket” (Faragó 1985: 93), így a törzscsalád a német, a zadruha a délszláv, a nagycsalád pedig a nyugati szláv és a magyar falvak etnokulturális sajátosságaihoz kapcsolható.

³⁹ Mint arra a néprajzi kutatások felhívták a figyelmet, a vaseke és az új szántási mód elterjedése már nem igényelt annyi férfi munkaerőt a föld megműveléséhez. Ugyanakkor például a minőségi állattenyésztés, főképp az igényesebb lótenyésztés olyan speciális gondoskodást igényelt, amit a parasztnak szívesebben bíztak családtagokra, mint fizetett munkesre. Az előbbihez hasonlóan a konyhakerti növényekre specializált árutermelés is megnövelhette a gazdaság munkaerőigényét.

⁴⁰ A szerző hangsúlyozza, hogy a reprezentativitás nem statisztikai értelemben értendő, hiszen valódi reprezentatív mintavételre megfelelő levéltári források hiányában nincs mód. Általánosabb következtetések levonásához az ad alapot, hogy mint a vizsgált pilisi járásról megállapítja, az „kicsiben szinte az egész ország 18. századi falusi társadalmát tükrözi” (Faragó 1985: 10–11; 33). A vizsgált települések mind etnikum, mind vallás tekintetében valóban vegyes képet mutatnak: a magyar református Tótfalu és Tök mellett feldolgozásra került három katolikus német, illetve német többségű falu (Nagykovácsi, Perbál, Dunabogdány), az ortodox szerbek által lakott Kalász, a horvát római katolikus Tököl és a szlovákok lakta, szintén katolikus Pilisszántó.

(Valójában a kép ennél sokszínűbb, minthogy az egyes „tiszta” esetek mellett előfordultak nem egyértelműen besorolható települések is.)

Már az előbb említett tanulmányban is megjelent a családciklusok szerinti megközelítés, amelyet Andorka sárpilisi vizsgálata kapcsán példákkal is tudott illusztrálni. Az említett település esetében ugyanis fennmaradt két, egymáshoz közeli időpontban – 1792 és 1804 – készült név szerinti összeírás, továbbá a születéskorlátozás kérdését kutatva a szerző már korábban elvégezte a falu családrekonstrukcióját. A vizsgálatból kiderült, hogy egy korai „demográfiai átmenetnek” köszönhetően a népesség szaporodásával nem tudott lépést tartani a háztartások számának növekedése, amelyre átmeneti megoldásként a házas fiúknak (többnyire azonban csak a legidősebbnek) a szülői háztartásban maradása kínálkozott.⁴¹ A tanulmány másik megállapítása szerint a többcsaládos háztartásban élés a családok nagy részét jellemezte fejlődési ciklusuk bizonyos fázisában, azonban a szegényebbek esetén ezen családtípus előfordulása csak kivételes lehetett (Andorka–Balázs–Kovács 1984, 1986).⁴²

A Cambridge Group ajánlásai által megújuló családtörténeti részdiszciplína a magyar történész-kutatókat is meghívta, akik közül többen is erőteljes érdeklődést mutattak a család történetisége iránt. Ez abban nyilvánult meg, hogy a Történelmi Szemle egyes számaiban a nyolcvanas évek elején több, a Laslett-klasszifikációt alkalmazó tanulmány is megjelent egy-egy lokális közösség családformájának vizsgálatával kapcsolatban. Granasztói György Kassa 1549-es összeírását dolgozta fel, és ez alapján mutatta be a nukleáris típus erős dominanciáján nyugvó késő-középkori polgári család rendszerét. A tanulmány a morfológiai ismérvek helyett/mellett nagy súlyt fektetett a demográfiai viszonyok, a társadalmi-vagyonirétegződés, az örökösödési-reprodukciós rendszer kereteibe beágyazott család működésének leírására. Granasztói néhány általánosabb, a demográfiai mentalitással kapcsolatos kérdés felvetése után a következőképpen fogalmaz:

„Az igazi, a fő kérdés azonban még általánosabb. Mint bevezetésül már utaltam rá, ezt a kérdést nem szabad úgy feltenni, mi a család. Azt kell néznünk, hogy működik. A látszólag szerényebb fogalmazás gyökeresen eltérő megközelítést fejez ki. A feudális kori polgári társadalom reprodukciós folyamata jól kivehetően arra irányul, hogy intézményeit, jog- és szokásrendjét többé-kevésbé változatlanul tartsa fenn, így hagyományozódik nemzedékről nemzedékre a hatalmi politikai egyensúllyal biztosított »jólét«. A megértés útja tehát az, hogy vizsgáljuk, mihez és mennyire alkalmazkodik, hatékony-e, hogyan szerveződik társadalmi egésszé a sok egyed (család)” (1982. 647).

Az idézetben megjelenő, európai viszonylatban is korszerű szemlélet bár nem maradt visszhang nélkül, mégsem tudott gyökeret verni a magyar társadalomtudományos történetírásban, a történeti demográfiára gyakorolt hatása pedig még jelen-

⁴¹ Hosszabb távon a falu családjaiból egyre többen választották a születéskorlátozást, amely stratégia a kortárs és a mai irodalomban „egykezés” néven vált ismertté.

⁴² A magyar háztartásszerkezeti kutatások szintézisét jelentette Andorka Rudolf és Faragó Tamás közös tanulmánya, amely a rangos „Family forms in historic Europe” című kötetben jelent meg, és amelyben a szerzőpáros az addigi lokális és makroszintű vizsgálatok főbb eredményeit foglalta össze (Andorka–Faragó 1983., magyarul kisebb kiegészítéssel lásd a szerzők 1984-es írását).

téktelenebbnek mondható. Granasztói írásának megjelenését egy vita követte, amelyből három hozzászólást a Történeti Szemle is közölt (1983/1. szám Műhely rovata). A vitához kapcsolódó két empirikus vizsgálatból a történeti demográfiai indíttatású, lényegében Andorka Rudolf és Faragó Tamás nevével fémjelzett család- és háztartás-kutatások átvették a Balázs Magdolna–Katus László szerzőpáros tanulmányának eredményeit, amely a leginkább tükrözte a hagyományos morfológiai megközelítést. Az említett történészek egy Somogy megyei településcsoport XVIII. századi család- és háztartásrekonstrukcióját végezték el, és eredményeiket összevetették más magyar, illetve európai települések hasonló adataival.

Andorka, Faragó és a Balázs–Katus szerzőpáros mikrovizsgálatainak eredményei a következő táblázatban foglalhatók össze:⁴³

Falu	Felekezet	Év	1-2.	3.	4.	5.	6.	N
------	-----------	----	------	----	----	----	----	---

Magyar falvak

Alsónyék	ref.	1792	2,4	44,3	14,8	38,5	–	122
Kölked	ref.	1816	-	47,3	13,4	35,7	3,6	112
Sárpilis	ref.	1792	5,9	62,4	8,2	23,5	–	85
		1804	9	47	10	34	–	100
Tiszacsege	ref.	1808	1,5	65,5	10	18,4	4,6	261
Endréd	róm.kat.	1763	7,6	65,7	11,2	15,5	–	251
Fajsz	róm.kat.	1762	2,8	60,8	8,8	27,1	–	181

Német falvak

Dunabogdány	róm.kat	1747	0,8	77,2	7,9	9,4	4,7	127
Nagykovács	róm.kat	1747	5,7	79,3	7,1	7,9	–	140
		1769	2,6	77,4	5,8	13,7	0,5	190
Perbál	róm.kat.	1747	1,9	85,7	5,7	4,8	1,9	105

Szlovák falvak

Pereg	róm.kat	1777	4,5	72	4,5	12,9	6,1	132
Pilisszántó	róm.kat.	1747	4,1	70,4	8,2	17,3	–	98

Horvát falu

Tököl	róm.kat.	1747	3,7	45,5	6	44,8	–	136
-------	----------	------	-----	------	---	------	---	-----

* A táblázatban csak azokat a településeket szerepeltettem, amelyeknél a 3., 4., 5. kategóriák megoszlása egyértelmű volt.

A magyar mikroszintű háztartásmorfológiai vizsgálatok eredményei a Laslett–Hammel tipológia alapján. *Forrás:* Faragó (1997)

⁴³ A Laslett–Hammel-féle klasszifikáció ismertsége és használata nem korlátozódott a fent említett lokális vizsgálatok készítőire. Így például ezzel a módszerrel dolgozta fel Cegléd 1773-as katolikus összeírását Kocsis Gyula és Magyar Antal is (Kocsis 1992; Magyar 1987). Más kutatók azt a jobb használhatóság végett a saját céljaiknak megfelelően kisebb-nagyobb mértékig átalakítva használták.

Nagyjából Andorka és Faragó közös szintézisének megjelenése idején (Andorka–Faragó 1983) vált egyre inkább érezhetővé a hagyományos morfológiai megközelítés válsága. Az újabb és újabb (de azért nem olyan nagy számú) lokális vizsgálatok már csak ismételni tudták a korábbi állításokat, mely szerint Magyarország a háztartásszerkezeti sajátosságok tekintetében is köztes helyet foglal el Európa nyugati és keleti fele között, és hogy az ország régóta közismert regionális megosztottsága ezen a területen is jelentős eltérésekben jelentkezik. A vizsgálatok „csökkenő hozadékának” jelensége részben más témák irányába terelte a kutatókat, így főként a demográfiai átmenet, a termékenységszűkülés-születéskorlátozás kérdése kapott ismét figyelmet (lásd többek között Andorka egyke-kutatásait, Dányi Magyarországra számított princetoni indexeit). Ugyanakkor a további magyar családtörténeti kutatásokban csak elszórta jelentkeztek azok a témák, amelyek a már bemutatott nyugat-európai (elsősorban angolszász) hasonló vizsgálatok második hullámát jelentették. Mint ahogyan arra Faragó a rokonsági rendszerrel kapcsolatos tanulmányában rávilágított, Magyarországon a néprajz nem tudta azt a termékenyítő szerepet betölteni, amit Európa nyugati felén és Észak-Amerikában a társadalom-antropológia jelentett a családtörténet megújulását jelző rokonsággutatások megindulásában⁴⁴ (Faragó 1983). Emellett a magyar társadalomtörténet sem tudta az új irányzatokat közvetíteni, mivel itt is késett, késik a paradigmaváltás, a „new social history” új megközelítésének áttörése.⁴⁵ Ezért ha az elmúlt 10–15 év hazai, családtörténettel foglalkozó kutatásait áttekintjük, inkább egyéni teljesítményekről, mintsem a diskurzus közös nyelvéről beszélhetünk. A háztartásmorfológiai elemzésektől való elmozdulást jelzi Faragó Tamás nemrégiben megjelent tanulmánya, amelyben azt vizsgálja, hogy a már több szempontból elemzett Buda környéki falvaiban a rokonság inennyiben tölt be elsődleges társadalomszervező funkciót (1996). Itt kell megemlíteni a fiatalabb generációból Melegh Attila kutatását, amely két mezőváros (Tapolca és Halas) eltérő fejlődési útjait kívánja feltárni, többek között például egyéni életutak összehasonlításával (1997), vagy Pozsgai Péter Torna vármegyei vizsgálatát (1997), amelyben külön figyelmet szentel az örökléssel kapcsolatos paraszti családi stratégiáknak.

A nyugat-európai és a magyarországi társadalomtörténet helyzetének összehasonlításánál gyakori érv, hogy nálunk nincsenek olyan minőségű történeti források, mint egyes tőlünk nyugatabbra (vagy éppen északabbra/délebbre) fekvő országokban, mert részben nem is készültek ilyenek (az írásbeliség fejletlensége okán), részben pedig az idők során megsemmisültek (háborúk, selejtezések miatt). A saját vé-

⁴⁴ A néprajz (vagy inkább antropológia) hatása a háztartásszerkezeti kutatásokra leginkább Fél Edit és Hofer Tamás Átányról írt kötetei kapcsán mutatható ki. Különösen a háztartás és a munkaszervezet viszonyának sokféleségéről szóló részeket szokás idézni (lásd Fél–Hofer 1969). A *Proper peasants* kivételesen gazdag gondolatiságát jelzi, hogy ebben a kérdésben számos ismert külföldi kutató hivatkozik a kötetre (lásd többek között Richard Wall-nak a *Family Forms...* elé írt bevezetését).

⁴⁵ Nem azt akarom ezzel mondani, hogy az új társadalom-történetírás nincs jelen egyes, az írásbeliséggel, a mentalitásváltozással, a paraszti fogyasztás módosulásával stb. foglalkozó írásban, hanem azt, hogy megjelenése nem hozott olyan áttörést, mint amilyen Nyugat-Európában megfigyelhető volt. Lehetséges, hogy ezen fázis helyett az új történészgenerációval együtt felnövő mikrotörténeti megközelítés fogja jelenteni az új paradigmát?

leményem az, hogy a családtörténeti kutatás, mint ami a társadalomtörténeten belül működő történeti demográfia egy részterülete, Magyarországon ez idáig nemigen használta ki a fellelhető forrásokban meglévő lehetőséget sem. A tömegesen fennmaradt anyakönyvek feldolgozása nem elég intenzív, általában csak bizonyos adatok kerülnek kiírásra, az úriszéki, bírósági peres iratok felhasználásával is ritkán találkozunk, a plébániákon, helyi levéltárakban őrzött iratok (pl. *Historia Domus*) pedig még katalógusszinten sem feltártak. Pedig ezen a területen a forrásközpontú helyett a problémaközpontú megközelítés, és ehhez kapcsolódva az interdiszciplinaritás hozhat egyedül további eredményeket.

Hivatkozott irodalom

- Andorka R. 1975. Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században: Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia*, LXXXVI. 2–3, 340–365.
- Andorka, R.–Farágó, T. 1983. Pre-industrial household structure in Hungary. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 281–307.
- – 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4, 402–437.
- Andorka R.–Balázs-Kovács S. 1984. A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia*, 2, 177–199.
- – 1986. The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries (with special attention to Sárpilis, 1792–1804). *Journal of Family History* (Vol. 11), 2, 169–192.
- Berkner, L. 1972. The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review* (Vol. 77), November, 398–418.
- 1975. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. *Journal of Interdisciplinary History* (Vol. 4), Spring, 721–738.
- Bódy Zs. 1999. Mikrotörténeti módszerek makrotársadalmi csoportok kutatásában. In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület miskolci konferenciája* (Megjelenés alatt.)
- Burch, T. K. 1972. Some demographic determinants of average household size: An analytic approach. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press, 91–102.
- Czap, P. 1983. A large family: the peasant's greatest wealth: serf households in Mishino, Russia, 1814–1858. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 105–151.
- Czoch G. 1999. A társadalmi rétegződés vizsgálata mikrotörténelmi szempontból. In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület miskolci konferenciája*. (Megjelenés alatt.)

- Dányi D. 1965. Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–64.* Budapest: KSH, 73–109.
- 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok, 3.* Budapest: KSH, 5–104.
- Dávid Z. 1973. A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748. *Történeti Statisztikai Kötetek.* Budapest: KSH
- Elder, G. H., Jr. 1987. Families and Lives: Some Developments in Life-Course Studies. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, 179–199.
- Faragó T. 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok, 3.* Budapest: KSH, 105–214.
- 1983. Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatósi eredmények alapján. *Ethnographia, 2,* 216–255.
- 1985. Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki háztartások 1745–1770 között. *Történeti Statisztikai Füzetek, 7.* Budapest: KSH
- 1996. Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia, 39.* 4, 241–262.
- 1997a. Az egykorú néprajzi leírások mint a magyar család- és háztartástörténet forrásai. In: *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában.* Budapest: BKE, XIX. 2, 206–216.
- 1997b. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In: Kovacsics J. (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995).* 217–239.
- Fél, E.–Hofer, T. 1969. *Proper Peasants: Traditional life in a Hungarian village.* New York: Wenner–Gren Foundation, Part Two: The Family, 79–147.
- 1997. *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest: Balassi Kiadó
- Fortes, M. 1971. Introduction. In: J. Goody (ed.) *The developmental cycle in domestic groups.* Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.
- Gaunt, D. 1983. The property and kin relations of retired farmers. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 249–280.
- Goode, W. J. 1963. *World Revolution and Family Patterns.* New York: The Free Press of Glencoe
- Goody, J. (ed.) 1971. *The Developmental cycle in domestic groups.* Cambridge: Cambridge University Press
- 1972. The evolution of the family. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time.* Cambridge: Cambridge University Press, 103–124.
- Goody, J.–J. Thirsk–E. P. Thompson (eds.) 1976. *Family and Inheritance.* Bristol: Cambridge University Press
- Granasztói Gy. 1982. A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle, 4,* 605–663.

- Hajnal, J. 1965. European marriage patterns in perspective. In: D. V. Glass–D. E. C. Eversley (eds.) *Population in history: essays in historical demography*. London: Cambridge University Press
- 1983. Two kinds of pre-industrial household formation system. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 65–104.
- Hammel, E. A. 1972. The zadruga as process. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press, 335–373.
- Hammel, E. A.–P. Laslett 1974. Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures. *Comparative Studies in Society and History* (Vol. 16), 73–103.
- Hareven, T. K. 1977. Family Time and Historical Time. *Daedalus*, 106, 57–70.
- 1987. Family History at the Crossroads. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, ix–xxiii.
- Kocsis Gy. 1992. Ceglédi katolikusok többcsaládós háztartásai a XVIII. század második felében. In: Mohay T. (szerk.) *Közelítések. Tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen. *Ethnica*, 187–198.
- Laslett, P. 1965. *The World We Have Lost*. London: Arnold
- 1972. Introduction: The history of the family. In: P. Laslett–R. Wall (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–89.
- 1977. *Family life and illicite love in earlier generations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–49.
- 1983. Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 513–563.
- 1987. The Character of Familial History, Its Limitations and the Conditions for Its Proper Pursuit. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, 263–284.
- Laslett, P.–R. Wall (eds.) 1972. *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press
- Löfgren, O. 1974. Family and Household among Scandinavian Peasants: An Exploratory Essay. In: *Ethnologia Scandinavica*. 17–52.
- Magyar A. 1987. A ceglédi katolikusok háztartásszerkezete a XVIII. században. Szentendre: *Studia Comitatus*, 18, 123–142.
- Melegh A. 1997. Női és férfi életpályák két 18. századi mezővárosban. In: Nagy B.–S. Sárdi M. (szerk.) *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 157–163.
- Mitterauer, M. 1979. Családnagyság–családtípusok–családciklus. *Világtörténet*, (Új folyam) 4, 38–70.
- 1992. Peasant and Non-Peasant Family Forms in Relation to the Physical Environment and Local Economy. *Journal of Family History* (Vol. 17) 2, 139–159.
- Őri P. 1998. Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, XLI. 4, 414–455.

- Pfister, U. 1992. The protoindustrial household economy: Toward a formal analysis. *Journal of Family History* (Vol. 17), 2, 201–232.
- Pozsgai P. 1997. Family strategies and adjustment to the external opportunities in a rural region in Hungary in the second half of the 19th century. (Manuscript.)
- Rudolph, R. L. 1992. The European Peasant Family and Economy: Central Themes and Issues. *Journal of Family History* (Vol. 17), 2, 119–138.
- Sabean, D. W. 1990. *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700-1870*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schlumbohm, J. 1992. From Peasant Society to Class Society: Aspects of Family and Class in a Northwest Protoindustrial Parish, 17th–18th Centuries. *Journal of Family History* (Vol. 17), 2, 183–199.
- 1996. Micro-History and the Macro-Models of the European Demographic System: Life Course Patterns in the Parish of Belm, Germany – Seventeenth to the Nineteenth Centuries. *The History of the Family* (Vol. 1), 1, 81–95.
- Segalen, M. 1986. Historical Anthropology of the Family. New York: Cambridge University Press, 1–42.; 257–308.
- Sieder, R.–M. Mitterauer 1983. The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In: R. Wall–J. Robin–P. Laslett (eds.) *Family forms in historic Europe*, 309–345.
- Sonkoly G.–N. Verdier 1996. Hogyan gyúrjuk össze a morzsákat? Az angol és a francia társadalomtörténet múltja és új útjai. *Regio*, 7, 4, 105–119.
- Wall, R.–J. Robin–P. Laslett (eds.) 1983. *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wheaton, R. 1987. Observations on the Development of Kinship History, 1942–1985. *Journal of Family History* (Vol. 12), 1–3, 275–301.

KI, MIKOR ÉS KIVEL HÁZASODIK? A HÁZASSÁG HELYE AZ EGYÉNI ÉLETÚTBAN ÉS A TÖRTÉNETI IDŐBEN

(Elméletek és megközelítések)*

Bevezetés

A rétegződési szakirodalomban régi vita tárgya, hogy mi tekinthető a modern társadalmak alapegységének, az egyén vagy a család (Goldthorpe 1983; Marshall–Newby–Rose–Vogler 1988). Akárhogyan is dőljön el ez a vita, az kétségtelen tény, hogy a család és a házasság a civilizált társadalmak két olyan intézménye, amely ezidáig átélte minden megrázkódtatást. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy e két intézmény elmúlt évtizedekbeli fejlődése olyan irányokba mutat, ami joggal kelt aggodalmat a gazdasági-politikai döntéshozókban, és joggal irányítja a társadalomkutatók figyelmét ezen változások lehetséges okaira. Olyan jelenségekről van itt szó, mint a házassági hajlandóság visszaesése, a házasságkötési kor emelkedése, a házasságok tartósságának csökkenése, a válások számának megugrása, az újránházasságok megritkulása (Cseh-Szombathy 1978; Csernákné 1992; Klínger 1992). Mindez különösképpen indokolja a házassági viszonyok jellemzőinek – a demográfiai ténymegállapításokon túlmenő – vizsgálatát.

A házasságot elemezve az első lényeges kérdésfeltevés arra irányul, vajon mi vezet a férfiakat és nőket arra, hogy házasságot kössenek; mik az elképzeléseik a párroknak a tartós párkapcsolatról; ezek az elképzelések milyen partnerszelektív mintákat implicálnak és hogyan hatnak a házasság jövőbeni sikerére, illetve sikertelenségére. Cseh-Szombathy (1979) szerint az ezen kérdéscsoportra választ adó munkák alapvetően négy csoportba sorolhatók. Az első csoportba tartozók szerint a partnerválasztást az ideális házastársról alkotott elképzelés vezeti. A második és harmadik csoportba sorolható elméletek az egyének szükségleteivel és alapvető jellegzetességeivel magyarázzák a párválasztási mintákat; amíg azonban az egyik megközelítés a tulajdonságok azonosságában látja a házastárs megválasztásának okát, addig a másik a két fél közötti különbségeket tartja fontosnak ahhoz, hogy egy egymást jól kiegészítő pár szülessen. A negyedik csoportba azok az elméletek tartoznak, amelyek az esetlegesen létrejött párkapcsolatok belső fejlődésével, az egymáshoz csiszolódás folyamatával magyarázzák a házasságkötést. Ebben a tanulmányban csak a második, illetve a harmadik csoportba sorolható elméleti megközelítésekkel foglalkozom, amelyek a potenciális partnerek jellemzőinek és szükségleteinek egymással való összehasonlítására épülnek.

* A tanulmány a szerző hasonló című PhD-disszertációja tézisjavaslatainak a rövidített változata.

A különböző társadalmi csoportok tagjai közötti házasságot – hasonlóan a nemzedékek közötti mobilitási mintákhoz – a rétegződéssel foglalkozó kutatók a társadalom nyitottsága, illetve zártága egyik indikátorának tartják. Nyilvánvaló, hogy ha a házastársak kiválasztása véletlenszerű lenne, az gyakorlatilag a rétegek/osztályok közötti távolságok megszűnését jelentené. Vagyis, a házassági minták vizsgálata a rétegződési folyamatok integráns részét alkotja. A társadalmi tagozódással foglalkozó szakirodalom homlokerében annak a kérdésnek a megválaszolása áll, vajon hogyan formálódnak, alakulnak a különböző csoportok közötti határok. A témával foglalkozók érvelése szerint a házaspárok társadalmi pozíciója közötti korreláció ugyanúgy értelmezhető, mint a szülők és a gyermekek társadalmi jellemzői közötti asszociáció (Sorokin 1927; Lipset–Bendix 1959; Hout 1982). *Berent* (1954: 321) szavaival élve: „A társadalom nyitottságának egyik tesztje a különböző származású egyének közötti házasság gyakorisága.”

A házassági *homogámia* és *heterogámia* (a hasonló, illetve a különböző társadalmi jellemzőkkel bírók közötti házasság) vizsgálatának hagyománya a második világháború előttre nyúlik vissza. Már ezek a korai elemzések is azt mutatták, hogy meglehetősen erős a házaspárok társadalmi jellemzői – vallása, származása, iskolázottsága, foglalkozása – közötti kapcsolat szorossága (Hunt 1940; Burgess–Wallin 1943). Az ötvenes évektől a nemzedékek közötti mobilitás vizsgálatával párhuzamosan tovább folytatódott a házassági minták tanulmányozása. Az eredmények a háború előttiékkal egybecsengőek voltak. Például, Angliában az iskolázottságot tekintve a párok 72 százaléka élt homogám házasságban az ötvenes évek első felében (*Berent* 1954), húsz évvel később ugyanez az arányszám 60 százalékos volt (Ultee–Luijckx, 1990).

A magyar statisztika a házastársakkal kapcsolatos adatok közlésében messze megelőzte az országok nagy részét. Az első ilyen típusú információk a partnerek foglalkozási helyzetére vonatkozóan állnak rendelkezésre, és az 1896. évi népszámlálás budapesti kötetében található (Thirring 1898). A múlt század végi fővárosi házaspárok között meglehetősen magas volt a foglalkozási szempontból homogámok aránya, és ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy ez a vizsgálat csak a budapesti párokra terjedt ki, akik közül hiányoztak a mezőgazdasági foglalkozásúak, akkor a homogám házasságok hányada minden valószínűség szerint egy országos minta esetén még magasabb lett volna. (Magyarország ebben az időben mezőgazdasági jellegű ország volt, így a népesség nagy részét a mezőgazdasági foglalkozásúak alkották.) A házassági homogámia vallási hovatartozás szerint még ennél is erősebbnek bizonyult: a század elején a párok mintegy 90 százaléka tartozott ugyanahhoz a vallásfelekezethez, bár a vallási értelemben vegyes házasságok aránya később folyamatosan emelkedett (Szél 1933). Az 1948–60 közötti időszakban valamelyest növekedett a különböző társadalmi-foglalkozási rétegek közötti házassági mobilitás, ami értelemszerűen a homogámia indexének csökkenéséhez vezetett (Vukovich 1962). Ez a tendencia folytatódott a későbbiekben is, egészen a nyolcvanas évek közepéig (Andorka–Harcsa–Kulcsár 1975; Kulcsár 1978; Harcsa–Kulcsár 1986). *Andorka* (1991) azonban ettől némileg eltérő következtetésre jutott a házassági minták társadalmi rétegek szerinti elemzésekor. Eredményei szerint a társadalmi-foglalkozási csoportok némelyikében (vezetők, értelmiségiek, szakmunkások) erősödött a homogámia a nyolcvanas évek első felére, ami arra hívja fel a figyelmet,

hogyan a házassági viszonyok elemzésekor a szintetikus mutatók mellett elengedhetetlen a rétegspecifikus vizsgálat. Az iskolázottság szerinti házasságot illetően szintén a viszonylag magas homogámiaira kell felhívni a figyelmet. A hetvenes évek elején a házaspárok 64 százalékának volt az iskolai végzettsége azonos (Cseh-Szombathy 1979), míg tíz évvel később az iskolázottsági szempontból homogám párok aránya 52 százalék volt (Harcsa-Kulcsár 1986). Ezek az adatok jól mutatják, hogy az azonos iskolai végzettségű férfiak és nők a párválasztáskor elsősorban egymást preferálják, habár időben fokozatosan csökkenő mértékben.

A partnerszelekciós mechanizmusok vizsgálata nemcsak a társadalmi nyitottság/zártság problematikája kapcsán érdekes, de a házassági döntések „következményei” miatt is. Nyilvánvaló, hogy az egyének későbbi munkaerőpiaci mozgására, foglalkozási karrierjére hat a házastárs társadalmi státusa is. Egy friss elemzés szerint, például, a nők munkaerőpiaci mobilitását lényegesen befolyásolják a férfiek erőforrásai (Bukodi-Róbert 1999b). Az iskolázatlan, kedvezőtlen társadalmi pozíciójú férfiak leginkább magukhoz hasonló, szintén kvalifikálatlan feleségeket választanak. A kedvezőtlen kulturális, munkaerőpiaci helyzetek ilyen típusú halmozódása egy olyan családi döntési teret eredményez, amely, egyrészt tradicionális értékrendjéből, másrészt kedvezőtlen piaci kilátásaiból adódóan nagy valószínűséggel a nők megszakított – nem karrierorientált – munkaerőpiaci-foglalkozási életútjához vezet. De a házassági homogámia/heterogámia befolyásolhatja a következő nemzedék iskolai, foglalkozási sikerességét is. Például feltételezhető, hogy azoknál a gyermekeknél, akiknél mindkét szülő magas iskolázottságú, valószínűbb a szintén magas iskolai végzettség megszerzése, mint ott, ahol csak az egyik szülő tartozik a kedvező képzettségűek közé. Ugyanez igaz az iskolai hierarchia alján is. Vagyis, a házassági minták lényegesen befolyásolhatják az iskolai esélyegyenlőségek alakulását.

Ki mikor házasodik? – A házassági döntések

A házassági mozgalom alakulását nagymértékben befolyásolja a hagyomány, a szokások ereje, a gazdaság teljesítőképesége, a társadalom általános „jól léte”. Ebből következően lényegesek a házassági magatartásban meglévő területi különbségek. *Hajnal* híres összehasonlító történeti tanulmányában (1965) alapvetően kétféle házassági mintát különböztet meg: az „európai” és a „nem európai”. Házassági térképén a Szentpétervár–Trieszt vonalat jelölte meg mint olyan határt, amelytől nyugatra alacsony volt a házasságok aránya a 19. században, egyrészt a késői házasság, másrészt a véglegesen hajadon családi állapotban maradó nők viszonylagosan magas aránya miatt. Ezen vonaltól keletre viszont lényegesen magasabb volt a házasságok aránya, hiszen csaknem mindenki megházasodott és a házasságkötési életkor is viszonylag alacsony volt. Magyarországon a múlt század végén a legtöbb férfi 20–24, a legtöbb nő 17–19 éves korában lépett házasságra és mindössze 5 százalékuk maradt élete végéig nőtlen vagy hajadon; mindez nagyon magas nupcialitásra utal (Kovács 1925). A gazdasági és társadalmi fejlődés hatására azonban Európa ezen két felében éppen ellentétes irányú változás ment végbe: a nyugati régióban nőtt a házasságok gyakorisága és egyre fiatalabb korban házasodtak, Európa keleti felében viszont (így Magyarországon is) csökkenő tendenciát mutatott a házasságok

aránya – és ha szerény mértékben is – emelkedett a házasságkötési életkor (Dányi 1977). A földrész „házasodási kettéosztottsága” azonban a kölcsönös közeledés ellenére is határozottan megmutatkozott még a 20. század elején is (Katus 1980).

A két világháború között tovább csökkentek a házasságkötési arányszámok Magyarországon, és az átlagos házasságkötési életkor is némileg feljebb tolódott (Elek 1933). A második világháborút követő mintegy másfél évtizedben a hazai házasságkötési mozgalom színvonalát tekintve felülmúlta a legtöbb európai országét: a házasságkötési arányszám több mint tíz éven keresztül 10 ezrelék körül mozgott (Csernákné 1982). Ebben szerepe volt a háború miatt elhalasztott házasságkötések bepótlásának, a megözvegyültek újraházasodásának csakúgy, mint a családi értékek általános erősödésének. Emellett, a gazdasági-politikai változásokhoz kapcsolódó nagyfokú társadalmi átrétegződés, valamint a nők tömeges munkavállalása kiterjesztette a párválasztási lehetőségeket is. Ehhez társult a házasságkötés jogszabályi könnyítése, a házassági korhatár leszállítása. Mindezen folyamatok eredményeként a magyar házassági magatartás visszafordult a „nem európai” házassági mintához.

A hatvanas évek elejétől azonban a házasságkötési arányszámok ismét csökkenni kezdtek. Ebben valószínűleg szerepe volt a mezőgazdasági tulajdonviszonyok erőltetett átalakításának, hiszen a magángazdaságok felszámolása súlyosan érintette a falusi népesség életfeltételeit, és ennek visszatartó hatása volt a családalapításra. A hatvanas évek kissé javuló életszínvonala, valamint az évtized végén bevezetett népesedéspolitikai intézkedések (gyermekgondozási szabadság és segély) viszont hozzájárultak ahhoz, hogy a házasságkötések 1967-ben újabb időszakos csúccsal tetőzzenek. A házasságkötési mozgalom újabb lökést kapott a hetvenes évek közepén, amikor az ötvenes években született nagylétszámú korosztályok gyermekei léptek házassodási korbá. Ebben az újabb „házassági boom”-ban szerepe volt a gyermekvállalást ösztönző intézkedéseknek is, valamint a házasságkötési korhatár ismételt leszállításának. A hetvenes évek második felében viszont megindult a házasságkötések tartós hanyatlása (Csernákné 1992). A nyolcvanas években már csak 7 házasság jutott ezer lakosra, szemben az ötvenes évek 10 ezrelékes arányával; a kilencvenes évek közepére ez az arányszám még tovább csökkent, 5 ezrelékre. Ezzel párhuzamosan némileg emelkedni kezdett a házasságkötési életkor is: amíg a hetvenes években az először házasodó férfiak átlagosan 23,7, a nők 21 évesen alapítottak családot, addig a nyolcvanas évekre ez az életkor a férfiaknál 24,3, a nőknél 21,4 évre emelkedett (Klinger 1992).

Minden eddigi, a családalapítás életútbeli időzítésével kapcsolatos kutatás alapvető megállapítása volt, hogy a házasságkötés életkori eloszlása egy fordított U-görbét követ (pl. Blossfeld 1995). Vagyis, bizonyos életkorig dinamikusan emelkedik a házasodási gyakoriság, majd maximumát elérve, folyamatosan visszaesik. A szakirodalom alapvetően kétféle magyarázatot kínál fel erre a jelenségre. Az első szociológiai jellegű. E szerint a házasságkötés tulajdonképpen egy *társadalmi diffúziós* folyamat. Hernes (1972) érvelését követve, a már házasok valamiféle társadalmi nyomást gyakorolnak a még nem házas fiatalokra annak érdekében, hogy azok a megfelelőnek tartott életkor elérésével családot alapítsanak. Minél „idősebbek” a potenciális házasulandók, annál nagyobb ez a társadalmi presszió. Ugyanakkor, az életkor emelkedésével csökken a partnertalálás valószínűsége, hiszen egyre kevesebb az ellenkező nemű „szabad” fél a házassági „piacon”. Ezen két ellentétes fo-

lyamat eredményeként – növekvő társadalmi nyomás a csökkenő esélyekkel párosulva – a házasságkötés életkori eloszlása egy fordított U-görbét formáz.

Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a közgazdaságtanból jól ismert *keresési modellek* érvelését követjük (England–Farkas 1986; Oppenheimer 1988; Mortensen 1994). Tétélezzünk fel egy nőtlen férfit vagy egy hajadon nőt, akinek arról kell döntenie, hogy megházasodjon-e vagy sem. Továbbá tétélezzük fel, hogy ez az egyén racionálisan viselkedik abban az értelemben, hogy (1) akkor köt meg egy bizonyos házasságot, ha abból számára a lehető legnagyobb haszon származik, (2) határozott preferenciákkal rendelkezik arra vonatkozóan, hogy milyen tulajdonságokkal bíró partnerek vezethetnek az „optimális” házassághoz, és ezeket az elméleti preferenciákat képes összevetni a konkrét házassági ajánlatokkal. Természetesen a partnerkeresésnek „költségei” is vannak, amelyek lehetnek közvetlenek (pl. az ismerkedés direkt költségei) és közvetettek (pl. az egyedüllét, a magány pszichológiai „költségei”, amelyek nem fejezhető ki monetáris eszközökkel). Más szavakkal, a „legoptimálisabb” partner megtalálása egy költség-haszon elemzés eredményeként adódik. *Oppenheimer* (1988) szerint, minél idősebb a partnert kereső egyén, annál kevesebb a bizonytalanság mind a saját, mind a potenciális házastárs lényegi jellemzőit (képzettségét, munkaerőpiaci státusát, jövedelmét) illetően – vagyis, annál nagyobb a valószínűsége az ideális házaspár megtalálásának. Azaz, az életkor emelkedésével lineárisan nő a házasságkötés valószínűsége. Ugyanakkor – a keresési költségeket is figyelembe véve – a házasulandók nem mindig „várják meg” a számukra legoptimálisabb partnert, hanem elvárásaik minimális szintjének teljesülésével már házasságot kötnek. Nyilvánvaló, hogy ez a „még elfogadható” szint nagymértékben függ a partnert keresők társadalmi jellemzőitől. Ebből viszont az következik, hogy az életkorral emelkedő házasságkötési valószínűség „meredeksége” a különböző iskolázottságú, társadalmi státusú egyéneknél nagy variabilitást mutat, aminek eredményeként aggregált népességi szinten a házasságkötések életkori eloszlása egy fordított U-görbét mutat.

A házassági döntések vizsgálatakor az életkor mellett más élettörténeti jellemzők figyelembe vétele is fontos lehet. Valószínű, hogy azonos életkorú egyének életpályájuk „előrehaladottságát” tekintve tarthatnak nagyon különböző pontokon (pl. valamelyikük már befejezte nappali tagozatos tanulmányait és dolgozik, míg másuk éppen ekkor kezd egyetemre járni) (*Winship* 1986). Kétségtelen, hogy a modern társadalmakban az iskolai képzésben való részvétel jelenti az egyik leglényegesebb „akadályt” a házasságkötés előtt. Az eddigi kutatások mindegyike egyértelmű bizonyítékkal szolgált arra nézve, hogy a nappali tagozatos iskolába járás negatív hatással van a házasságkötés valószínűségére mind a férfiaknál, mind a nőknél (*Waite–Spitze* 1981; *Marini* 1978, 1985; *Blossfeld–Huinink*, 1991; *Cooney–Hogan* 1991; *Róbert–Blossfeld*, 1995). Ennek a legkézenfekvőbb magyarázata a családi szerepek és az oktatási rendszerben való részvétel összeegyeztethetlenségében rejlik. Ahogyan *Marini* (1985) is érvel, a középfokú és a felsőfokú iskolákba járók még nem eléggé „érettek” a felnőtt szerepekre, ezért az iskolarendszertől való kilépés a családalapítás egyfajta előfeltételének tekintendő.

Amellett, hogy minden eddigi kutatás „hozta” a házasságkötés életútbeli időzítésének univerzális trendjét (a fordított U-görbét), nyilvánvaló, hogy a görbék a különböző országokban az egyének más és más életkorában érik el maximális értékü-

ket, és ez az életkor a férfiaknál és a nőknél is különböző. Ahogyan arról már volt szó, *Hajnal* (1965) összehasonlító történeti tanulmányában alapvetően kétféle házassági mintát különböztetett meg: az „európai” és a „nem európai”. A házasságkötések hosszú távú alakulását tekintve Magyarország egészen a hetvenes évek végéig a „nem európai” típusba tartozott. A hetvenes évek második felében azonban először enyhén, majd a nyolcvanas évtized elejétől erőteljesen csökkenni kezdett a házasságkötések gyakorisága (Csernákné 1992). Mindezzel párhuzamosan valamelyest emelkedett az első házasságkötéskori életkor is. Természetesen ezek a tendenciák nemcsak Magyarországon, de a modern társadalmak mindegyikében jelentkeztek, arra késztetve a demográfusokat és a szociológusokat, hogy megpróbáljanak valamilyen magyarázatot találni a jelenségre.

Az első típusú magyarázat *közgazdaságtani* jellegű, és a nők egyre növekvő gazdasági-egzisztenciális függetlenségével érvel. A közgazdasági családelmélet szerint a házastársak között a különböző típusú „tudások”, javak, szolgáltatások cseréje zajlik, mégpedig az úgynevezett. komparatív előnyök-hátrányok mechanizmusán keresztül (Becker 1974, 1981). A család közös célja az erőforrások és a javak lehető legtermékenyebb hasznosítása, a háztartás eredményes működése érdekében. Ez – az elmélet szerint – a különböző típusú munkáknak a házastársak közötti racionális megosztásával érhető el a leginkább. Ezen logikát követve, a családnak általában nagyobb előnye származik abból, ha a férj maximalizálja a munkaerőpiaci részvételéből adódó javak mennyiségét, azaz pénzkeresetét, s ezzel megfelelő anyagi támogatást nyújt a családnak; míg a háztartásnak általában nagyobb nyeresége adódik abból, ha a feleség maximalizálja a háztartási tevékenységéből származó javak, szolgáltatások mennyiségét (a háztartás „menedzselése”), s ezzel biztosítja a család kohézióját és stabilitását. Másként fogalmazva, a férfiak inkább anyagi tőkével, a nők inkább kulturális tőkével járulnak hozzá a család sikeres működéséhez, a „hasznosság függvény” maximalizálásához. Ebben az elméleti keretben viszont, a nők fokozódó munkaerőpiaci részvétele, emelkedő iskolai végzettségük, növekvő otthonosságuk a munka világában a házasodási hajlandóság visszaeséséhez vezethet. Ez egyrészt abból adódik, hogy számukra a házasság egyre kevésbé jelent „szükségyszerűséget”, hiszen legtöbbjük már saját erőforrásaira támaszkodva is képes biztosítani megélhetését. Másrészt, a nők fokozódó karrierorientáltsága megsértheti a családi munkamegosztás egyensúlyi kereteit és ezen keresztül a háztartás hatékony működését, amiből viszont az következik, hogy a férfiaknak sem „érdekük” az ilyen típusú házasság. Mindez együtt a házasodási magatartás megváltozását, a házasságkötések számának csökkenését eredményezi.

A második típusú magyarázat szintén a gazdasági fejlődésből, a *modernizációból* kiindulva próbálja megmagyarázni a házasságkötési hajlandóság visszaesését. *Lesthaeghe* (1983) szerint az általános gazdasági növekedés a jövedelmek, a keresetek gyors felfutását eredményezi, új munka- és karrierlehetőségeket teremt; mindez megváltoztatja az egyének aspirációit, akik számára egyre inkább saját céljaik, „önérdekük” teljesítése lesz fontossá; ez viszont „összetöri” a hagyományos együttélési formákat és egyre kevésbé teszi vonzóvá a tradicionális értelemben vett családot. A változásoknak ez a típusú spirálja, természetesen, időben elnyújtva valósul meg. Az értékekben, a gondolkodásmódban, a kulturális mintákban bekövetkezett változások a szocializáción keresztül „öröklődnek át” a következő nemzedékre, akik

ezekre a változásokra demográfiai magatartásuk megváltoztatásával – többek között házasságkötési kedvük „visszafogásával” válaszolhatnak.

Oppenheimer (1994, 1995, 1997) szerint mind a nők gazdasági függetlenségével, mind a növekvő individualizmussal érvelő elméletek korlátozott magyarázattal szolgálnak a házassági mintákban bekövetkezett változásokat illetően. Ha ez így van, akkor vajon mivel magyarázhatjuk a házassági kedv csökkenését a fejlett társadalmakban? *Oppenheimer* érvelését követve nem tartható az úgynevezett „gazdasági függetlenség” tétele, vagyis az az érvelés, amely szerint a nők növekvő iskolázottságával, férfiakéhoz hasonló munkaerőpiaci karrierlehetőségeivel párhuzamosan csökken a házasság „haszna”. Éppen ellenkezőleg, a jó foglalkozási pozíció, a kedvező kereseti potenciál éppen hogy vonzóbbá teszi a nőket mint lehetséges partnereket. Ez egyrészt abból adódik, hogy egy kétkeresős családnak mindenképpen nagyobb az anyagi stabilitása – az egyik fél esetleges munkanélkülivé válása esetén a másik fél keresete valamelyest pótolni tudja a kieső jövedelmet. Másrészt, egy kedvező munkaerőpiaci státusú házastárs ösztönzően hathat az egyének saját karrierkilátásaira; egy jól fizető, magas presztízsű foglalkozásban dolgozó feleség „felhúzhatja” szerényebb munkapiaci státusban tevékenykedő férjét; és ez fordítva is igaz (Bernasco 1994). Ebből viszont az következik, hogy mind a nőtlen férfiaknak, mind a hajadon nőknek az az érdekük, hogy megtalálják a saját erőforrásaikhoz mérten legjobb gazdasági kilátásokkal rendelkező partnert. Ez viszont idő- és energiaigényes folyamat. Az oppenheimeri úgynevezett „karrier-nyitás” (*career-entry*) hipotézis szerint az egyének munkaerőpiaci, foglalkozási potenciálja, lehetőségei nem, vagy csak nagyon nehezen ítéltethők meg a foglalkozási karrier kezdetekor. Ezért – ahhoz, hogy megtalálják a gazdasági szempontból legjobb házastársat – „várni kell” amíg ezen paraméterek alapján biztosabban tudnak választani a lehetséges partnerek közül. Ez viszont azt jelenti, hogy a házasságok valamikor az életpálya során „megkötődnek”, csak a házasságkötési életkor tolódik ki. Vagyis, a nem-házasodási arány növekedése tulajdonképpen látszólagos, és a halasztott házasságoknak köszönhető. Ennek megfelelően azt várhatjuk, hogy a legfiatalabb kohorszokhoz tartozók, életpályájuk egy későbbi szakaszában bepótolják házasságaikat, és ezzel az átlagos szintre emelik a házasságkötési arányszámot.

A származási erőforrások szerepe a házasságkötésben

Minden eddigi vizsgálat, amelyben szerepelt a származás mint a házasságkötés egyik lehetséges magyarázó tényezője arra a megállapításra jutott, hogy a szülői család erőforrásai lényegesen befolyásolják a házassági hajlandóságot, a házasságkötés életútbeli időzítését. *Blossfeld* és *Rohwer* (1995) német adatokon végzett elemzéséből kiderül, hogy az értelmiségi és a középszintű szakalkalmazott apák leányai jóval később házasodnak, mint a szakmunkás, illetve szakképzetlen munkás származású nők. A szellemi-fizikai különbségtételt emeli ki *Róbert* és *Blossfeld* (1995) is a magyar nők házassági mintáit vizsgálva.

A származás és a házasságkötés közötti kapcsolatot *Haller* (1981) alapvetően három komponens eredőjének tekinti. Az első komponens az egyének házassággal kapcsolatos attitűdjeivel, várakozásaival kapcsolatos, amelyek lényegesen befolyá-

solják a nőknek, illetve a férfiaknak azon vélekedését, hogy mikor érzik magukat házasságra „érettnek”. A második komponens a származást mint gazdasági-társadalmi erőforrást veszi figyelembe. Nyilvánvaló, hogy a szülői család jövedelmi, anyagi helyzete, gazdasági stratégiái, kulturális értékei növelhetik, illetve csökkenthetik valakinek, mint lehetséges házastárnak az „értékét”. A harmadik tényező magával a párválasztási folyamattal függ össze. Itt azokat a származásspecifikus különbségeket kell kiemelnünk, amelyek befolyásolják a férfiak és nők iskolai- és foglalkozási karrierút-választásait, ezzel strukturálva az egyéni életutat és a házassági „piacot”.

A családi háttér partnerszelekciós szerepéről már *Parsonsnál* (1942) olvashatunk, aki a család „túlélése” szempontjából a háztartáson belüli *specializáció* fontosságát hangsúlyozta. Érvélese szerint a házasság sikere azon múlik, vajon a férj és a feleség szerepei, képességei megfelelően kiegészítik-e egymást. Ebben az elméleti keretben a munkaerőpiacon mozgó, kenyérkereső férfi és a háztartás „menedzselésével” foglalkozó nő jelenti a normát, hiszen egy ilyen típusú munkamegosztás biztosítja leginkább a családok két fontos funkciójának érvényesülését: a társadalom tagjainak „újratermelését” és a megfelelő környezetet a fiatalok szocializációjához. Más szóval, egy házasság akkor működik a legjobban, ha a házastársak feladatai, munkái egymás komplementerei, a férj az „instrumentális” (munkaerőpiachoz, létfenntartáshoz kapcsolódó), a feleség az „expresszív” (a megfelelő érzelmi harmóniát megteremtő, kulturális háttérrel biztosító) szerepekért felelős. *Parsons* szavaival élve „... a családi státus egyértelmű alapját a férj foglalkozási státusa jelenti ...”, míg a feleségre „... hárulnak a háztartás menedzselésének funkciói, amelyek az esetükben mintegy 'pszeudo' foglalkozásként jelennek meg” (*Parsons* 1942: 609). Bármiféle eltérés ettől a normától a család destabilizálódását jelentheti. Ezért, egy partnert kereső férfi számára az a legjobb megoldás, ha olyan nőt választ házastársul, aki képes a megfelelő érzelmi, kulturális háttér biztosítására. A potenciális feleség szempontjából szintén egy ilyen konstelláció a legracionálisabb megoldás, hiszen az ő érdekei is a családi „nyereségfüggvény” maximalizálását diktálják. Ami a származást illeti, a parsonsi logikában a szülői háttér mást jelent a férfiak és mást a nők számára – legalábbis a házasságkötés kontextusában. A férfiaknál inkább gazdasági potenciált jelenít meg, míg a nőknél az „örökölt” kulturális klíma indikátora. Ebben az értelmezési keretben a partnerek közötti pozitív homogámia képviseli a legkedvezőbb megoldást mindkét fél szempontjából, hiszen ily módon minőségileg különböző jelentésű „jártasságok”, cserélődnek ki egymással.

A házassággal foglalkozó „klasszikus” *közgazdasági* írások szintén a partnerek közötti *komplementer*, illetve *helyettesítő szerepmegosztásra* hívják fel a figyelmet (Becker 1974, 1981). Mivel azonban elégtelennek tartják a szociológiai érvelést, a közgazdaságtan fogalmi apparátusát használva próbálják bizonyítani a házasságból származó előnyök és a partnerek bizonyos jellemzői közötti „negatív” – és bizonyos jellemzői közötti „pozitív” – kapcsolat fontosságát. Ez a közgazdasági logika szintén arra a következtetésre jut, hogy amikor a potenciális házastársak szóbanforgó tulajdonságai egymás kiegészítői (komplementerei), akkor a pozitív partnerszelekció, amikor viszont egymás helyettesei, akkor a negatív homogámia vezethet a legnagyobb „nyereséghez” a házaspár számára. A beckeri érvelést követve a származás tekintetében az a legkedvezőbb megoldás, ha a két fél „pozitívan” házasodik, mégpedig azért, mert így növelhetik leginkább az általuk alkotott háztartás jövőbeni pro-

duktivitását: Ha mindkét potenciális partner kedvező származási háttérrel rendelkezik, akkor házasságkötésük után, az otthonról hozott „kombinált” erőforrások lényegesen kedvezőbben alakíthatják a házaspár közös karrierjét, mint nagyon eltérő szülői családok esetében. Ez a várható „multiplikatív” hatás arra ösztönzi a házasulandókat, hogy származásukat illetően magukhoz hasonló párt keressenek.

Az elméleti hipotézisekből következő pozitív származási homogámiát az eddigi empirikus elemzések teljes egészében igazolták. *Berent* (1954), valamint *Lipset* és *Bendix* (1959) egyszerű leíró statisztikai eszközökkel jutottak erre a következtetésre, míg *Blau* és *Duncan* (1967) az úgynevezett útmodelleket, *Kalmijn* (1991) és *Uunk* (1996) a loglineáris technikát felhasználva hangsúlyozta a párok származási hasonlóságának tényét.

Az iskolai erőforrások szerepe a házasságkötésben

Ahogy az előző fejezetben arról már volt szó, az úgynevezett „csereelméletek” szerint a házasságból akkor származik a legnagyobb „haszon” mind a nők, mind a férfiak számára, ha a minőségileg különböző jellemzőket egymással kicserélik. Azonban, a házassági „piacra” lépőknek nemcsak helyettesítő – kicserélhető – tulajdonságaik vannak, hanem egymást kiegészítők is. Ezek közül az egyik az előbbieken említett származás, a másik az iskolázottság.

A parsonsi logikát követve, az iskolázottság – hasonlóan a családi háttérhez – mást jelent a férfiak és mást a nők számára. A potenciális férjek esetében a képzettség a jövőbeni munkaerőpiaci státus talán legfontosabb indikátora, a potenciális feleségeknél viszont ez egyfajta kulturális tőke meglétét jelzi. Ezt az érvelést követve, a partnerek közötti pozitív homogámia a lehető legkedvezőbb megoldás mindkét fél szempontjából, hiszen így minőségileg különböző jelentésű „tudások” és képességek cserélődnek ki egymással.

A családot közgazdasági szempontból megközelítő elméletek az iskolai végzettség kapcsán az úgynevezett *humán (emberi) tőke* (Mincer 1974) fogalma köré építkeznek. E szerint, a foglalkozási réteghelyzet egyik legfontosabb meghatározó faktora az adott munkaerőpiaci pozícióhoz tartozó iskolázottság, képzettség. Nyilvánvaló, hogy az egyének a munkapiacra lépésükkor olyan „tudásokat”, képességeket hoznak magukkal, amelyeket később munkavégzésük során hasznosíthatnak. A humán tőke alapvetően két részből tevődik össze: a formális iskolai végzettségből és a munkaerőpiaci beágyazottság komponenséből. Ez utóbbi egyrészt a különböző foglalkozásspecifikus szakképzettségeket jelenti, másrészt a már felhalmozott – és a munka-végzés során különböző formákban hasznosítható – munkaerőpiaci tapasztalatot. A vonatkozó elmélet szerint a férfiak és nők humántőke-beruházásai eltérőek, mert mások a munkaerőpiaci részvétellel kapcsolatos ambícióik és különbözőek a családi szerepelvárásaik. A nők kevesebb, a foglalkozási karrierhez közvetlenül kötődő ismeret halmoznak fel, mert az ő feladatuk elsősorban a háztartás vezetése, a gyermekgondozás és az ezzel kapcsolatos családi kötelezettségek (Polachek 1981). Még ha alkalmazásban is állnak, általában nem szándékoznak folyamatosan dolgozni, ezért olyan foglalkozási ágakat és olyan szakmákat keresnek, ahol karrierjük megszakítása kevesebb hátránnyal jár (Polachek 1975). Azaz, az iskolázottság mint emberi tőke minőségileg

mást jelent a férfiak és más a nők számára. A képzettség a férfiak esetében a munkaerőpiaci karrier egyik legfontosabb „előrejelzője”, míg a feleségeknél a megfelelő családi háttérnek, a gyermekek „jól” neveltetésének záloga. Ebből viszont az következik, hogy mind a férfiak, mind a nők szempontjából a „pozitív” házasság a legoptimálisabb választás, mert ily módon a különböző típusú erőforrások egymással kiegészülve maximalizálhatják a családi „nyereségfüggvényt”.

Azonban, ebben a „csereelméleti” keretben az iskolázottság értelmezése mégsem teljesen egyértelmű. Tekintsük a magasan képzett férfiakat és nőket. A közöttük létesítendő házasság, egyrészt, mindkét fél számára kívánatos, mert így kedvező foglalkozási kilátások cserélődnek ki megfelelő kulturális tőkével. Másrészt viszont, az ilyen típusú házasság csökkentheti is a családi „nyereségfüggvény” értékét, hiszen elképzelhető, hogy a magas képzettség a potenciális feleséget is a foglalkozási karrier vállalására ösztönzi, ezzel megsértve a „csereelméletek” által feltételezett tradicionális munkamegosztást a házastársak között. Ebből azonban az következhet, hogy a jólképzett férfiak inkább preferálják a kevésbé képzett nőket, mint potenciális partnereket, ami viszont „negatív” homogámiát (heterogámiát) eredményez.

A „csereelméletek” ezen ellentmondásai abból a problémából fakadnak, hogy ez a megközelítés nem számol a gazdasági-társadalmi változás tényével. Empirikus elemzések sora idézhető, amelyekből kiderül, hogy a nők munkaerőpiaci szerepvállalásának megváltozásával módosulnak a házassági minták is (Oppenheimer 1988, 1994; Kalmijn 1991; Mare 1991; Blackwell 1998). Az oktatási expanzió és a növekvő munkaerőpiaci részvétel miatt a nők egyre otthonosabban mozognak a munka világában is, és a foglalkozások némelyikében állják a versenyt a férfiakkal. A modern társadalmak posztindusztrializációs folyamatai, a szolgáltatási szféra növekvő jelentősége szintén bővítik a nők munkaerőpiaci lehetőségeit (Esping-Andersen 1993). Mindemellett, a nők foglalkoztatottságának második világháború utáni emelkedése a nemek közötti iskolázottsági szakadék csökkenéséhez vezetett, sőt némely országban a nők képzettségi szintje ma már meg is haladja a férfiakét (Shavit-Blossfeld 1993). Ez viszont azt eredményezi, hogy a tanulásba befektetett tőke ma már a nők számára is a foglalkozási pozíció megszerzésének legfontosabb meghatározójává válik. Mindezen folyamatokat figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a házassági „alkukban” egyre hangsúlyosabbá válik a potenciális feleség iskolázottsága mint jövőbeni munkaerőpiaci karrierjének legfontosabb indikátora.

Világos, hogy az egyén „humántőke-ellátottságát” saját erőforrásain kívül olyan faktorok is befolyásolják mint például családi háttere, baráti kapcsolatai stb. Ezek közül a „külső” tényezők közül kétségkívül az egyik legfontosabb a házastárs „milyensége”, hiszen egy megfelelően megválasztott partner megtoldhatja, kibővítheti az egyén saját erőforrásait. Ezen érvelés háttérében a *társadalmi tőke* fogalma áll, amely – röviden – a különböző relációkba való beágyazottságot jelenti. Amíg az emberi tőke az egyének képességeire, tudására, jártasságára, tapasztalataira utal, addig a társadalmi tőke azokat a potenciális lehetőségeket foglalja magában, amelyek egy adott egyén számára elvileg elérhetők társadalmi „hálózatán”, kapcsolatain keresztül (Coleman 1988, 1990). Egyes vélekedések szerint az emberi tőkébe történő legfontosabb beruházás maga a párválasztás, a családalapítás (Astone-Nathanson-Schoen-Kim 1999), hiszen a házastársak közötti kapcsolat intenzitása, intimitása és kölcsönössége olyan „szoros kötést” (Granovetter 1985) hoz létre, amely alapja lehet az egyéni erőforrások közössé tételének és a lehető

leghatékonyabb felhasználásának. A társadalmi és az emberi tőke fogalmait felhasználva *Benham* (1974) szerint a házastárs iskolázottsága legalább háromféle módon járulhat hozzá az egyén humántőke-szintjének növeléséhez: azáltal, hogy (1) olyan információkhoz, lehetőségekhez, tanácsokhoz juttatja az egyént, amelyek egyébként nem volnának elérhetők számára; azáltal, hogy (2) segíti magát a tanulási folyamatot; és végül azáltal, hogy (3) egy adott probléma, feladat szempontjából speciális tudást, ismeretet ad át.

Magyar karriermobilitási adatokon végzett elemzésekből az derül ki, hogy a házastársak iskolázottsága, képzettsége lényeges befolyással bír az egyének munkaerőpiaci sikerességére (Róbert–Bukodi 1998). Függetlenül a saját erőforrásoktól, minél képzettebb a partner, annál nagyobb a valószínűsége a foglalkozási hierarchiában való előrelépésnek. Ebből viszont az következik, hogy a nőtlen férfiaknak és a hajadon nőknek a lehető legképzettebb házastárs felkutatása az érdekük, mert egy ilyen partner nagymértékben elősegítheti jövőbeni foglalkozási karrierjüket. Ezt az érvelést követve, logikusan adódik a „pozitív” házassági homogámia hipotézise – legalábbis az iskolai hierarchia tetején. A kevésbé képzettek számára, nyilvánvalóan, a felfelé házasodás volna a leoptimalisabb megoldás, mert így tudnák leginkább „kompenzálni” saját iskolázottsági hátrányukat. Azonban, ők maguk – éppen alacsony iskolai végzettségükből következően – nem túlzottan vonzó partnerek, hiszen nem tudnak felmutatni semmi olyan „jelet”, amely jövőbeni munkaerőpiaci sikerességük záloga lehetne. Így azok, akik nem rendelkeznek piacképes iskolai végzettséggel, „kénytelenek” egymás között házasodni, és ez „pozitív” homogámiát eredményez a képzettségi hierarchia alján is.

Ugyanezekre az elméleti következtetésekre juthatunk akkor is, ha az iskolázottságot mint a *kulturális tőkébe* való beruházást tekintjük mindkét potenciális partner esetében. E szerint, az iskolai végzettség nemcsak a munkaerőpiaci sikeresség záloga, de bizonyos gondolkodásmód, értékrendszer, ízlésvilág megjelenítője is. Az ilyen típusú kulturális erőforrásoknak a partnerszelekció idején nagy jelentősége lehet, hiszen, ahogyan *DiMaggio* és *Mohr* (1985: 1234) fogalmaz „... megteremti a partnerek közötti kapcsolatrendszer általános alapját.” Ebből viszont az következik, hogy a párt keresők érdeke a kulturális értelemben vett homogám házasság, mert közös értékeiket, kulturális kódjaikat így tudják a leginkább a következő nemzedék iskolai sikeressége szolgálatába állítani. Azt is valószínűsíthetjük, hogy a partnerek közötti kulturális hasonlóság különösen erős az iskolai hierarchia tetején és alján. *Mare* (1980, 1981) érvelését követve világos, hogy az alacsonyabb iskolai fokozatok esetében a „szegényesebb” kulturális klímájú családok gyermekei komolyabb szelekciós elvárásokkal találkoznak, mint a jobb családokból származók. Ebből következően, az előbbieket közül csak az igazán kiváló diákok folytathatják iskolai karrierjüket. Ez viszont azt jelenti, hogy a magasabb iskolai szinteken (különösen az egyetemen) a hallgatók kulturális „összetétele” – értékeik, ízlésük, életstílusuk – sokkal homogénebb, mint az alacsonyabb fokozatokon. Vagyis, a diplomások közötti házasodás nemcsak egyszerűen iskolázottsági, de kulturális homogámiát is eredményez. Ugyanez igaz az iskolai hierarchia legalján is. Ez esetben éppen a kulturális erőforrások szinte teljes hiánya kapcsolja egymáshoz a potenciális partnereket.

Az elméleti következtetéseken túlmenően, vajon mit mutatnak az eddigi empirikus kutatási eredmények az iskolázottság és a házasság kapcsolatáról? Ami a házassági

hajlandóságot illeti, a kutatások nagy része – köztük a magyar adatokon végzett vizsgálatok – szerint nincs lényeges kapcsolat a képzettség és a családalapítás valószínűsége között (Blossfeld 1995). Ha az elemzések találtak is valamilyen statisztikailag értékelhető asszociációt, az az esetek többségében pozitív volt (Cherlin 1980; Waite–Spitze 1981; Oppenheimer–Kalmijn–Lim 1997), ami viszont azt jelzi, hogy a házassági „piacon” a potenciális partnerek iskolázottsága egyre inkább mint a munkaerőpiaci sikerességet előrejelző emberi tőke funkcionál. Az iskolai homogámiát illetően a kutatások mindegyike a „pozitív” házasság (nagyértékű homogámia) tényét emeli ki, különösen a diplomások és a legalacsonyabb végzettségűek között (Ultee–Luijckx 1990; Mare 1991; Kalmijn 1991, 1994; Smits–Ultee–Lammers 1998; Blackwell 1998). A magyar házassági táblák elemzése szintén ezt az eredményt hozta, függetlenül attól, hogy mely történeti időszakból származtak az adatok (Cseh–Szombathy 1979; Harcsa–Kulcsár 1986; Unk–Ganzeboom–Róbert, 1996; Bukodi 1999b).

A munkaerőpiac foglalkozási erőforrások szerepe a házasságkötésben

Ahogy arról már volt szó, az ún. „gazdasági függetlenség” hipotézise (Becker, 1974, 1981) szerint a nők növekvő foglalkozási sikerességével párhuzamosan visszaesik házassági kedvük. Az elmélet szerint ennek oka egyrészt az, hogy a nagyobb munkaerőpiaci aktivitás egyre kevésbé teszi gazdasági-egzisztenciális értelemben „szükségessé” a házasságot a nők számára. Másrészt, a férfiaknak sem érdekük egy olyan partnerkapcsolat, amelyben a karrierorientált feleség megsérti a tradicionális értelemben vett családi munkamegosztást. Ebből viszont az következik, hogy a potenciális feleségek munkaerőpiaci-foglalkozási státusa negatívan hat a házasságkötés valószínűségére. Vagyis, minél kedvezőbb, minél kvalifikációigényesebb foglalkozási pozícióban dolgozik egy hajadon nő, annál kevésbé fog házasságot kötni. Az empirikus eredmények azonban nem támasztják alá ezt a tézist. A külföldi szakirodalomban jó néhány munkára lehet hivatkozni, amelyek szerint a nők munkaerőpiaci részvétele, előnyös foglalkozási, jövedelmi státusa nemhogy nem hat negatívan, de az esetek többségében még ösztönzi is házasságkötési hajlandóságukat (Cherlin 1980; Goldscheider–Waite 1986; Oppenheimer–Blossfeld–Wackerow 1995; Sweeney 1997).

A foglalkozási-munkaerőpiaci homogámia/heterogámia problematikáját illetően a „klasszikus” *közgazdaságtani* megközelítés szintén a „negatív” kapcsolatot hangsúlyozza. A beckeri érvelést követve a munkapiaci paraméterek vonatkozásában a negatív homogámia vezet a leoptimalisabb szelekcióhoz, mégpedig azért, mert a potenciális partnerek foglalkozási státusában bekövetkező esetleges együttes értéknövekedés valószínűleg kisebb „nyereséghez” vezet(het), mint ezeknek az attribútumoknak egymástól független – a házasságkötés elmaradásakor várható – javulása. Tegyük fel, hogy a férfiak és a nők csak foglalkozási jellemzőikben, illetve kereseti viszonyaikban különböznek egymástól. Abban az esetben tehát, amikor minkét fél a munkaerőpiac aktív szereplője, a közöttük létrejövő házasság „haszna”, „nyeresége” egy olyan hányadosként adható meg, amelynek számlálójában a teljes családi jövedelem, nevezőjében pedig az egységnyi jövedelem előállításának költségvonzata

szerepel. Ez a költség egyrészt a férj és a feleség munkaerőpiaci keresetének a függvénye, másrészt függ a piacon megtalálható termékek és szolgáltatások árszínvonalától. A beckeri logikában, a házasságból akkor származik a legnagyobb „nyereség”, ha a két fél kereseti potenciálja negatív korrelációban áll egymással, amelynek magyarázata a partnerek közötti feladat-specializáció fontosságában rejlik. Ennek megfelelően, egy alacsony foglalkozási státusú, illetve keresetű nő „ideje” a család szempontjából akkor hasznosul a legjobban, ha annak nagy részét a háztartással kapcsolatos munkák elvégzésére, a háztartás menedzselésére fordítja (hiszen várhatóan, egy ilyen feleség jövőbeni munkaerőpiaci karrierlehetőségei és ennek megfelelően kereseti erőforrásai meglehetősen alacsonyak). Ugyanakkor, a partnerek közötti hatékony feladatmegosztás azt kívánja, hogy e mellé az alacsony munkaerőpiaci hatékonyságú feleség mellé egy magas keresetű férfi kerüljön, akinek a foglalkozási kilátásai biztosítják a háztartás jövőbeli jövedelmi helyzetét. Becker szerint egy ilyen típusú feladatmegosztás tudja a leghatékonyan növelni a házasság „össznyereségét”. Vagyis, mind a párt kereső férfiak, mind a partnert kereső nők számára az a legracionálisabb megoldás, ha munkapiaci, foglalkozási jellemzőiket tekintve „negatívan” (heterogám módon) házasodnak. Az empirikus eredmények azonban ellentmondanak ennek az elméleti feltevésnek. Ezek szerint, a párválasztásnál ugyan mindig is nagyobb szerepet játszott az iskolázottság, mint a gazdasági-munkaerőpiaci státus, ugyanakkor, a párokra foglalkozási pozíciójuk szerint is inkább a hasonlóság mintsem a különbözőség a jellemző (Hope 1972; Hout 1982; Kalmijn 1994).

Összefoglalva, mind magát a házasodási hajlandóságot, mind a partnerszelekción mintákat tekintve az eddig végzett empirikus kutatások eredményei megcáfolták a „klasszikus” közgazdaságtani családelmélet tételeit. Viszont ha ez így van, akkor milyen más elméleti érvelés állítható a beckeri megközelítés helyébe? *Kalmijn* (1994) az úgynevezett „*gazdasági verseny*” hipotézist javasolja, amely szerint a házasulandók olyan párt keresnek maguknak, aki foglalkozási pozícióját illetően jobb náluk. Eszerint, a magas státusú nőtlen férfiak, illetve hajadon nők kapják a legtöbb házassági felkérést, hiszen ők a legvonzóbb partnerek. Emellett náluk a legvalószínűbb, hogy saját házassági ajánlataik elfogadást nyernek, megint csak kedvező munkaerőpiaci pozíciójukból következően. Vagyis, a foglalkozási hierarchia tetején lévőknel, egyrészt, nagyobb magának a házasságkötésnek a valószínűsége, mint a kevésbé előnyös státusúaknál; másrészt, az esetek többségében egymást választják házastársul. Mindez „pozitív” homogámiát eredményez a foglalkozási struktúra legkedvezőbb pozícióiban. Ugyanakkor „pozitív” homogámia várható a foglalkozási hierarchia másik végén, a legrosszabb státusúaknál is. Ami abból következik, hogy az ide tartozó férfiak és nők „egymáshoz ragadnak”, mivel egyikük sem tud felkínálni vonzó karrierkilátásokat. *Kalmijn* a gazdasági versenyhelyezeten alapuló partnerszelekciót „vertikális kizárásnak” nevezi, hiszen az alacsony státusú csoportok nem azért homogámok, mert nem keresik/keresnek a házasodás lehetőségét a magasabb pozíciókban lévőkkel – a kulturális hasonlóságon nyugvó párválasztás esetében ez a helyzet –, hanem azért, mert ki vannak zárva az ilyen típusú házasságokból, előnytelen munkaerőpiaci, foglalkozási kilátásaik miatt.

Változnak-e a házassági minták az egyéni életútban?

Az előzőekben a házassági viselkedés lehetséges determinánsainak a „főhatásaira” vonatkozóan ismertettük a legfontosabb elméleti megközelítéseket és az azokból adódó hipotéziseket. Azonban, mind az eddigi empirikus kutatások, mind az elméleti okfejtések arra hívják fel a figyelmet, hogy a különböző magyarázó tényezők házassági mintákat befolyásoló szerepét nem tekinthetjük állandónak sem az életútban, sem a történeti időben. Egyes tanulmányok a származás hatásának életútbeli változását emelik ki. Ezek szerint, minél későbbi a házasságkötés, annál kevésbé befolyásolja azt a szülői háttér, és ez igaz mind a nőkre (Waite–Spitze 1981), mind a férfiakra (Goldscheider–Waite 1986; Cooney–Hogan, 1991). Részben ugyanezek, részben más kutatások (Oppenheimer–Kalmijn–Lim 1997) arra is rávilágítanak, hogy a származás magyarázó erejének csökkenésével párhuzamosan növekszik a különböző „teljesítményfaktorok”, például a munkaerőpiaci státus, házasságkötési valószínűséget meghatározó súlya. Az elemzések tanulsága szerint nemcsak magát a házassági hajlandóságot, hanem a partnerszelekciós mechanizmust meghatározó tényezők szerepe is változik az életútban. Qian (1998) azt tapasztalta az amerikai férfiak és nők házassági viszonyait vizsgálva, hogy minél idősebb korban történik a házasság, annál erősebb a partnerek iskolai végzettsége közötti kapcsolat. A foglalkozási státust elemezve ugyanerre a következtetésre jutott Kalmijn (1994) is.

Az empirikus vizsgálódásokban tapasztalt, a származástól a teljesítményig mutató házassági minta jól belesimul a már többször említett *keresési modellek* vagy *karrierenyitási* hipotézisek (Oppenheimer 1988, 1994; England–Farkas, 1986) elméleti kereteibe. A korai házasságkötések esetében a potenciális partnerek jövőbeni foglalkozási, gazdasági karrierkilátásai kevésbé előrejelezhetők, aminek az az oka, hogy a munkaerőpiacra lépéskor a férfiak és nők egy része nem a „végleges” szakmájában, hanem valamilyen „átmeneti” foglalkozásban helyezkedik el (Bukodi, 1999a). Ez viszont azt jelenti, hogy ezeknél a házasságoknál a szóbajöhető partnerek más attribútumaira kell támaszkodniuk a párt keresőknek. Ezek közül a lehetséges „bizonytalanságcsökkentő” tényezők közül az egyik legkézenfekvőbb a származás. A korai házasságoknál a származási erőforrások jelentősen befolyásolhatják a családalapítási szándékot, illetve ezekben az esetekben a „pozitív” származási homógámia valószínűsége jóval nagyobb, mint a későbbi életszakaszokban kötött házasságoknál. A későbbi partnerkapcsolatoknál éppen fordított a helyzet. Ekkorra már a munkaerőpiaci-foglalkozási státus az esetek többségében letisztult, többé-kevésbé biztosnak tekinthető, amely alapján jól előrejelezhető a jövőbeni karrierút. Vagyis, már nincs „szükség” a származás „bizonytalanság-csökkentő” szerepére, a partnert keresők saját erőforrásaikra támaszkodva kötik házasságukat.

Az eddigiekben csak a származás és a foglalkozás szerepének elméletileg feltételezett életútbeli változásáról volt szó, de vajon mit mondhatunk az iskolázottságról. Mare (1991) amerikai adatokat elemezve azt találta, hogy az iskola befejezése óta eltelt idő hosszának növekedésével csökken a képzettségi alapú házassági homógámia erőssége. Ennek legfőbb okaként az iskolának mint házassági „piacnak” a hatékony működését emelte ki. Az oktatási intézmények – főleg a főiskolák és az egyetemek – mintegy „összegyűjtik” a potenciális partnereket, lehetőséget teremtve arra, hogy az azonos iskolázottságú férfiak és nők egymással találkozzanak. Azon-

ban ha valaki az oktatásból való kilépést közvetlenül követően nem köt házasságot, akkor a későbbiekben egyre kisebb esélye lesz arra, hogy azonos iskolázottsági csoportba tartozóval találkozzék, egyszerűen azért, mert az iskolai „beágyazottságot” felváltja a munkaerőpiaci „beágyazottság”. Vagyis, a mare-i logikát követve, minél későbbi életkorra tolódik a házasság, annál kevésbé befolyásolja az iskolázottság, annál alacsonyabb a végzettség alapú hasonlóság a partnerek között. (Nemrégiben, német házassági táblákat elemezve ugyanerre a következtetésre jutott Blossfeld, Timm és Dasko [1997] is.) Ugyanakkor, a magyar adatokon végzett eddigi elemzések némileg ellentmondanak ennek az életkori trendnek – legalábbis a férfiaknál (Bukodi–Róbert 1999a, Bukodi 1999b). Ezek szerint, az iskolázottsági alapú partnerszelekció valóban csökken a nappali tagozatos képzés befejezését követő néhány évben, azonban, a későbbi életkorokban kötött házasságoknál ismét felerősödik. Mi lehet ennek az oka? Ahogyan arról már többször is volt szó, minél inkább halasztott a házasság, annál biztosabbak gazdasági alapjai, ami a partnerek „letisztultabb”, „kiszámíthatóbb” munkaerőpiaci státusából adódik. Ez viszont azt is jelenti, hogy a későbbi életszakaszokban erősebb a kapcsolat az iskolázottságban megjelenő humántőke-beruházás és a foglalkozási pozíció között. Azaz, a munkaerőpiac nemcsak a hasonló foglalkozású, de a hasonló iskolázottságú potenciális házasfeleket is „összszehozza”, ezzel növelve a „pozitív” képzettségi házasodás (nagyfokú homogámia) valószínűségét (is).

Változnak-e a házassági minták a történeti időben?

Néhány szerző nemcsak az életkori trendek, de a történeti változások elemzésekor is a partnerszelekció „többdimenziós” voltára hívta fel a figyelmet (Blau–Duncan 1967; Kalmijn 1991; Uunk 1996). Ha a házastársak közötti hasonlóság alapja elsősorban a származás, akkor a társadalom „aszkríptív”-orientációjának tekinthető, míg ha a partnerszelekció inkább az iskolázottság vagy a foglalkozási státus figyelembe vételével történik, akkor teljesítménycentrikusnak mondható. A különböző országok empirikus vizsgálatait – amelyek többsége szintén a fentebbi szerzők nevéhez köthetik – egyértelműen egy olyan történeti trend érvényességét jelezték, amely szerint a házastárs kiválasztásánál a hangsúly a családi háttérrel egyre inkább az egyéni teljesítmény-faktorokra tevődik át.

A magyar adatokon végzett eddigi elemzések eredményei némileg ellentmondások ebből a szempontból. *Uunk*, *Ganzeboom* és *Róbert* (1996) egymással párhuzamosan vizsgálták a származási és az iskolázottsági homogámia időbeli alakulását. Eredményeik szerint 1930 és 1979 között lényegesen visszaesett azon párok aránya, akik családi hátterük szerint hasonlóak voltak mondhatók. Ugyanakkor, az iskolai végzettség szerepnövekedése nem volt lineáris, inkább egy U-görbét mutatott: 1960-ig csökkent a jelentősége, majd azután egyértelműen növekedett. A szerzők végkövetkeztetése ennek ellenére az volt, hogy Magyarországon a partnerszelekció alapján (is) igazolódott a származástól a teljesítményig mutató modernizációs tendencia. Ennek némileg ellentmond *Ultee* és *Luijckx* (1990) kutatása, amely szerint a fejlett társadalmak legtöbbszörében – köztük Magyarországon is – visszaesett a házastársak iskolázottsága közötti asszociáció mértéke az elmúlt időszakban.

A partnerszelekció „többdimenzióssága” nemcsak a származás és az iskolázottság viszonylatában, de az iskolai végzettség és a foglalkozási státus összefüggésében is értelmezhető. *Kalmijn* (1994) szerint – ahogyan a szülői háttér alapján történő párválasztást felváltotta a képzettség alapú homogámia a fejlett társadalmakban –, úgy az is felvethető, hogy a legutóbbi időszakban az iskolázottság szerinti partnerszelekció átadja a helyét a munkaerőpiaci pozíción nyugvó házasodásnak. *Kalmijn* ezen hipotézise igazolást is nyert – legalábbis az Egyesült Államok népszámlálási adatait elemezve. E szerint, 1970 és 1980 között az iskolai végzettséggel mért kulturális homogámiával összehasonlításban jelentősen megemelkedett a foglalkozás alapú házasodás valószínűsége – habár a párválasztásban a domináns szerepet még mindig a képzettség játszotta. Szintén a gazdasági dimenzió növekvő fontosságára utal, hogy nemcsak a partnerszelekció mintáját, de magának a házasodásnak a valószínűségét is egyre nagyobb mértékben befolyásolja a párt keresők munkaerőpiaci státusa – legalábbis a nyugati társadalmakban. *Sweeney* (1997) – szintén amerikai adatokat elemezve – azt találta, hogy minél magasabb presztízsű foglalkozásban dolgozik egy nő, annál valószínűbb, hogy férjhez megy, és ennek a kapcsolatnak az erőssége a fiatalabbnál jóval nagyobbak mutatkozott, mint az idősebbeknél.

Milyen elméleti magyarázatokat találhatunk a fentebb említett empirikus eredményekre, illetve milyen hipotéziseket fogalmazhatunk meg a házassági minták történeti változására vonatkozóan? Induljunk ki ismét a *Kalmijn* (1994) által javasolt „versenyelméletből”, amely szerint a házastársat keresők érdeke a lehető „legjobb” partner megtalálása. E megközelítés alapján az várható, hogy minél modernizáltabb a társadalom, annál nagyobb a „teljesítmény”-faktorokon – az iskolázottságon és a foglalkozási státuson – nyugvó homogámia, és annál inkább háttérbe szorul a származási paramétereken alapuló partnerszelekció. Ezen hipotézis alapja az az érvelés, amely szerint a különböző történeti időszakokban a „legjobb” partner megtalálása más és más egyéni jellemzők figyelembevételével valósítható meg. A tradicionális családi munkamegosztás idején, amikor a nők „értékét” elsősorban nem munkaerőpiaci potenciáljuk jelentette, a „legjobb” feleség megtalálásának záloga a hajdon nők származása volt; és az is magától értetődő, hogy azok a férfiak kapták a legtöbb házassági ajánlatot, akik a legkedvezőbb szülői háttérrel tudták felmutatni. A nők iskolázottságának és munkaerőpiaci részvételének növekedésével azonban a feleségek „értéke” egyre inkább foglalkozási, kereseti karrierkilátásaikban (is) rejlik, vagyis a partnerválasztásban a „származási versenyt” felváltja a „foglalkozási verseny” – hasonlóan az életkori ciklusoknál feltételezett trendhez. Az is prognosztizálható, hogy ez a tendencia a foglalkozási hierarchia tetején és a legalján jelentkezik a leghangsúlyosabban.

Az iskolai végzettséget tekintve szintén a partnerek közötti hasonlóság időbeli növekedése várható. Ezen hipotézis alapja az az érvelés, amely szerint a technológiai fejlődéssel párhuzamosan a foglalkozási státuselérés a származással szemben egyre inkább a képzettségen, a megszerzett emberi tőkén alapul (Treiman 1970). Ha viszont ez így van, akkor azoknak a házasulandóknak, akik szeretnék saját foglalkozási-gazdasági karrierlehetőségeiket maximalizálni, az az érdekük, hogy olyan partnert válasszanak maguknak, aki megfelelő mennyiségű és minőségű emberi tőkét tud számukra felajánlani, ezzel mintegy „meghosszabbítva” saját erőforrásaikat. Ebből

viszont ismét csak az következik, hogy a legjobb iskolázottságúak igyekeznek egymást választani, míg a legrosszabb iskolázottságúak „egymáshoz ragadnak”.

A házassági piac jellemzői

A házassági viselkedést elemezve eddig csak az egyéni preferenciákról volt szó, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ezeknek a preferenciáknak a megvalósítását befolyásolják a házassági „piac” objektív korlátai. A demográfiai irodalomban ez az úgynevezett „*két nem problémaként*” ismert. Röviden ez azt jelenti, hogy a házasodási arányok a férfi és a női népesség életkori és egyéb szempontú (pl. iskolázottsági) összetételétől függenek (Schoen 1983, 1986). Például, az egyetemet végzett férfiak hiába preferálnának szintén egyetemi diplomás nőt mint partnereket, ha nincs megfelelő számú házasodási korú egyetemi végzettségű nő a házassági „piacon”. Ebben az esetben – eredeti szándékuk ellenére – kénytelenek „lefelé” házasodni, vagyis más iskolázottsági csoportból választani maguknak feleséget. Magyarországon a férfiak és nők közötti iskolázottsági – és ebből következően foglalkozási – különbségek jelentősen lecsökkentek az utóbbi évtizedekben (Bukodi 1995, 1999a). Amíg az ötvenes évek elején nagyon alacsony volt a nők között a diplomások aránya, addig mára már növekedés mutatkozik ezen a területen. A középszintet illetően ugyan még ma is tetten érhető az a nem-specifikus iskolázási stratégia, amely szerint a szülők fiaikat inkább szakmunkásképzőben, lányaikat inkább középiskolában taníttatják tovább (Róbert 1991), de a két nem közötti ilyen irányú „szakadék” fokozatosan szűkül. A növekvő képzettségi és foglalkozási hasonlóságnak az a következménye, hogy a partnert keresők preferenciáinak megvalósítását egyre kevésbé befolyásolják a házassági „piac” korlátai, és ez már önmagában is az erősödő iskolázottsági és foglalkozási homogámia irányába hat.

A házasulandók demográfiai összetételén túlmenően a partnerszelekciós mechanizmusok szempontjából fontos lehet a különböző „helyi” házassági piacok, kistérségek, szomszédságok népességstruktúrája is. Ahogyan *Morgan* (1981) is felhívta rá a figyelmet, amikor a nőtlen férfiak és a hajadon nők partnert keresnek maguknak, az esetek egy részében a meglehetősen szegregált, „helyi” házassági „piacon” mozognak. Ebből következően nagy valószínűséggel olyan házastársat találnak, aki a különböző társadalmi jellemzőit (származását, iskolázottságát, foglalkozását) tekintve hozzájuk hasonló. Azonban a modernizációt, az iparosodást a földrajzi mobilitás növekedését, a társadalmi rétegszerkezet átalakulása követi. Ennek következtében az egyéneknek egyre nagyobb lehetőségük adódik arra, hogy ne csak a saját társadalmi csoportjukba tartozókkal találkozzanak, ami viszont a házassági homogámia csökkenésének az irányába hathat. A földrajzi közelség – a nagymértékű társadalmi átrétegződés ellenére – Magyarországon is jelentős szerepet játszik a párválasztásban. A hetvenes évek adatai szerint a házasságot kötők mintegy 60 százaléka a házasságkötés előtt ugyanazon a településen lakott, ez az arányszám valamivel magasabb a városokban, mint a községekben (Cseh-Szombathy 1979). Ugyanakkor, *Cseh-Szombathy* arra hívja fel a figyelmet, hogy „...a lakóhely szerinti kiválasztás valójában a társadalmilag hasonló csoportbeli kiválasztását jelenti; a térbeli kö-

zelség miatti találkozás nagyobb valószínűsége csak másodlagos szerepet játszik”(1979: 115).

Összefoglalás

A házasodási döntéseket, mintákat elemezve a kutatók olyan kérdésekre keresnek választ, mint a) milyen mértékben „hajlamosak” a különböző származású, iskolázottságú, foglalkozási státusú (potenciális) férfiek, feleségek arra, hogy hasonló társadalmi paraméterekkel rendelkező partnereket válasszanak; b) vajon változnak-e ezek a házasodási minták az életútban; c) van-e valamilyen különbség a különböző történeti időszakok partnerszelekciós mechanizmusai között; d) eltérnek-e egymástól a férfiak és nők párválasztási preferenciái. Tanulmányomban az ezen kutatási problémákra vonatkozó hipotézisek elméleti hátterét próbáltam – legalábbis részben – felvázolni. Az alábbi táblázat ezeket a teoretikus megközelítéseket és a belőlük következő hipotéziseket foglalja össze.

	Klasszikus csere-elméletek (Parsons, Becker)	Gazdasági verseny vagy erőforrás-maximalizáló elméletek (Kalmijn, Oppenheimer)
A (potenciális) feleség származási helyzete a férjhez képest	hasonló (pozitív homogámia)	azonos vagy jobb (pozitív homogámia vagy felfelé házasodás)
Származási homogámia életútbeli változása	nincs kitüntetett változás	csökkenő
Származási homogámia időbeli változása	nincs kitüntetett változás	csökkenő
A (potenciális) feleség iskolázottsága a férjhez képest	hasonló (pozitív homogámia)	azonos vagy jobb (pozitív homogámia vagy felfelé házasodás)
Iskolai homogámia életútbeli változása	nincs kitüntetett változás	U-alakú görbe (az iskola elvégzése után csökken, majd ismét emelkedik)
Iskolai homogámia időbeli változása	nincs kitüntetett változás	növekvő
A (potenciális) feleség foglalkozási státusa a férjhez képest	rosszabb (negatív homogámia)	azonos vagy jobb (pozitív homogámia vagy felfelé házasodás)
Foglalkozási homogámia életútbeli változása	nincs kitüntetett változás	növekvő
Foglalkozási homogámia időbeli változása	nincs kitüntetett változás	növekvő

A házassági preferenciák vonatkozásában alapvetően kétféle elméleti irányvonal hipotéziseire koncentráltam. Egyrészt, az úgynevezett „csereelméletek” (Parsons

1942, 1949; Becker 1974, 1981) jellemzőit, másrészt, az *erőforrásmaximalizáló* megközelítés (Kalmijn 1991, 1994; Oppenheimer 1994, 1997) feltevéseit vettem számba. Amint az az előzőekből kiderült, a kétféle elméleti okfejtés részben különböző hipotézisekhez vezet a nőtlen férfiak és a hajadon nők házassági mintáit illetően. Amíg az előbbi esetben a hangsúly a munkáknak, a feladatoknak a családon/ház-tartáson belüli lehető legteljesebb specializációján van, addig az utóbbi megközelítés értelmében a házasulandók olyan partnert igyekeznek választani, akinek a státusa semmiképpen sem rosszabb, mint az övék, ily módon biztosítva mind a háztartás egésze, mind a háztartást alkotó személyek „nyereségfüggvényének” maximumát. Ezek után az empirikus munkára vár annak meghatározása, vajon Magyarországon a „klasszikus” családmodell által feltételezett házassági minták érvényesülnek-e inkább vagy a házassági viselkedés jobban megragadható az erőforrás-maximalizáló megközelítés érveivel.

Hivatkozások

- Andorka R. 1991. A házasulók társadalmi helyzete egymáshoz viszonyítva. In: Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat
- Andorka R.–Harcza I.–Kulcsár R. 1975. A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. *Statistikai Időszaki Közlemények*, No. 343, 114–126.
- Astone, N. M.–C. A. Nathanson–R. Schoen–Y. J. Kim 1999. Family demography, social theory, and investment in social capital. *Population and Development Review*, 25, 1–31.
- Becker, G. S. 1974. A Theory of Marriage. In: T. W. Schultz (ed.) *Economics of the Family, Marriage, Children and Human Capital*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press
- Benham, L. 1974. Benefits of women's education within marriage. *Journal of Political Economy*, 82, 57–71.
- Berent, J. 1954. Social mobility and marriage: a study of trends in England and Wales. In: D. V. Glass (ed.) *Social mobility in Britain*. London: Routledge
- Bernasco, W. 1994. *Coupled Careers*. The Effects of Spouse's Resources on Success at Work. Amsterdam: Thesis Publishers
- Blackwell, D. L. 1998. Marital Homogamy in the United States: The Influence of Individual and Paternal Education. *Social Science Research*, 27, 159–188.
- Blau, P. M.–O. D. Duncan 1967. *The American occupational structure*. New York: Wiley
- Blossfeld, H. P. (ed.) 1995. *The new role of women. Family formation in modern societies*. Boulder: Westview Press
- Blossfeld, H. P.–J. Huinink 1991. Human capital investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, 97, 143–68.

- Blossfeld, H. P.–G. Rohwer 1995. West Germany. In: H. P. Blossfeld (ed.) *The new role of women. Family formation in modern societies*. Boulder: Westview Press
- Blossfeld, H. P.–A. Timm–F. Dasko 1999. The influence of the educational system on marriage patterns in West-Germany. In: H. P. Blossfeld–A. Timm (eds.) *Who marries whom — Educational systems as marriage markets in modern societies* (Forthcoming)
- Bukodi E. 1995. *Az iskolázottsági esélyek alakulása*. Társadalomstatistikai Füzetek, 9. Budapest: KSH
- 1999a. Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály-és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 2, 28–57.
- 1999b. *Males' marital choices in Hungary: the role of individual and paternal education* Paper presented at the 4th conference of European Sociological Association, Amsterdam, August 18–21.
- Bukodi E.–Róbert P. 1999a. Who marries whom? Life-course and historical variations in educational homogamy in Hungary. In: H. P. Blossfeld–A. Timm (eds.): *Who marries whom — Educational systems as marriage markets in modern societies* (Forthcoming)
- – 1999b. A nők munkaerő-piaci részvétele és a gyermekvállalás. *Statistikai Szemle*, 4, 201–224.
- Bukodi E.–Fóti J.–Lakatos M.–Záhonyi M. 1999. A foglalkozási rétegződés modelljei. In: *A társadalom rétegződése. Időszaki közlemények I*. Budapest: KSH
- Burgess, E. W.–P. Wallin. 1943. Homogamy in social characteristics. *American Journal of Sociology*, 49, 109–124.
- Cherlin, A. 1980. Postponing marriage: The influence of young women's work expectations. *Journal of Marriage and the family*, 42, 355–65.
- Coleman, J. S. 1988. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95–S120.
- 1990. *Foundations of social theory*. Cambridge and London: Belknap Press of Harvard University Press
- Cooney, T. M.–D. Hogan. 1991. Marriage in an institutionalized life course: First marriage among American men in the twentieth century. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 178–90.
- Cseh-Szombathy L. 1978. A mai magyar család jellegzetességei. In: *A változó család*, Budapest: Kossuth
- 1979. *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat
- Csernák Józsefné. 1982. Születési kohorszok első házasságkötéseinek alakulása Magyarországon a II. világháború után. *Demográfia*, 25, 429–404.
- 1992. Házasság és család: a demográfiai változások újabb irányvonalai és összefüggései. *Demográfia*, 1, 87–112.
- Dányi D. 1977. A háztartás és család nagysága az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statistika Tanulmányok*, No. 3. Budapest: KSH
- DiMaggio, P.–J. Mohr. 1985. Cultural capital, educational attainment, and marital selection. *American Journal of Sociology*, 90, 1231–1258.
- Elekes D. 1933. Régi statisztikai adatok. Házasságkötések. *Magyar Statisztikai Szemle*, No. 9, 648–650.

- England, P.–G. Farkas 1986. *Household, employment, and gender – A social, economic, and demographic view*. New York: Aldine
- Erikson, R.–J. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press
- Esping-Andersen, Gösta 1993. Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework. In: G. Esping-Andersen (ed.) *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-industrial Societies*. London: Sage
- Goldscheider, F. K.–L. J. Waite 1986. Sex differences in the entry into marriage. *American Journal of Sociology*, 92, 91–109.
- Goldthorpe, J. H. 1983. Women and class analysis: in defence of the conventional view. *Sociology*, 17, 465–488.
- Granovetter, M. 1985. Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481–510.
- Hajnal, J. 1965. European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V.–Eversley, D. E. C. (eds.) *Population in history*. London: E. Arnold
- Haller, M. 1981. Marriage, women, and social stratification: a theoretical critique. *American Journal of Sociology*, 86, 766–795.
- Harcza I.–Kulcsár R. 1986. *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest: KSH
- Hendrickx, J.–H. B. G. Ganzeboom. 1998. Occupation status attainment in the Netherlands, 1920–1990. A multinomial logistic analysis. *European Sociological Review*, 14, 387–403.
- Hernes, G. 1972. The process of entry into first marriage. *American Sociological Review*, 37, 173–82.
- Hope, K. 1972. Marriage markets in the stratification system. In: K. Hope (ed.) *The analysis of social mobility. Methods and approaches*. Oxford: Clarendon Press
- Hout, M. 1982. 'The Association between Husbands' and Wives' Occupations in Two-Earner Families.' *American Journal of Sociology*, 88, 397–409.
- Hunt, T. C. 1940. Occupational status and marriage selection. *American Sociological Review*, 5, 495–505.
- Katus L. 1980. A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 2, 270–286.
- Kalmijn, M. 1991. Status homogamy in the United States. *American Journal of Sociology*, 97, 496–523.
- Kalmijn, M. 1994. Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*, 100, 422–452.
- Klinger A. 1992. Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. *Statisztikai Szemle*, 4–5, 325–348.
- Kovács A. 1925. A népesség fejlődése Magyarországon az utolsó félszázad alatt. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1, 1–16.
- Kulcsár R. 1978. A házasság mint a társadalmi átrétegződés egyik „csatornája”. *Statisztikai Szemle*, 56, 516–631.
- Lesthaeghe, R. 1983. A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, 3, 411–435.
- Lipset, M.S.–R. Bendix. 1959. *Social mobility in industrial society*. London: Heinemann

- Mare, R. 1980. Social Background and School Continuation Decisions. *Journal of the American Statistical Association*, 75, 295–305.
- 1981. Change and Stability in Educational Stratification. *American Sociological Review*, 46, 72–87.
- R. 1991. 'Five decades of educational assortative mating'. *American Sociological Review*, 56, 15–32.
- Marini, M. M. 1978. The transition to adulthood: sex differences in educational attainment and age at marriage. *American Sociological Review*, 43, 483–507.
- 1985. Determinants of the timing of adult role entry. *Social Science Research*, 14, 309–50.
- Marshall, G.–H. Newby–D. Rose–C. Vogler. 1988. *Social class in modern Britain*. Hutchinson: London
- Mincer, J. 1974. *Schooling, experience, and earnings*. New York: National Bureau of Economic Research
- Morgan, B. 1981. A Contribution to the Debate on Homogamy, Propinquity, and Segregation. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 909–921.
- Mortensen, D. T. 1994. Matching: finding a partner for life or otherwise. *American Journal of Sociology*, 94, S215–40.
- Oppenheimer, V. K. 1988. A theory of marriage timing. *American Journal of Sociology*, 94, 563–91.
- 1994. Women's Rising Employment and the Future of the Family in Industrial Societies. *Population and Development Review*, 20, 293–342.
- 1995. The role of women's economic independence in marriage formation: A skeptic response to Annette Sorensen's remarks. In: H. P. Blossfeld (ed.) *Family formation in modern societies and the new role of women*. Boulder: Westview Press
- 1997. Women's employment and the gain to marriage: The specialization and trading model. *Annual Review of Sociology*, 23, 431–451.
- Oppenheimer, V. K.–H. P. Blossfeld–A. Wackerow 1995. New developments in family formation and women's improvement in educational attainment in the United States. In: H. P. Blossfeld (ed.) *Family formation in modern societies and the new role of women*. Boulder: Westview Press
- Oppenheimer, V. K.–M. Kalmijn–N. Lim 1997. Men's Career Development and Marriage Timing during a Period of Rising Inequality. *Demography*, 34, 311–330.
- Qian, Z. 1998. Changes in Assortative Mating: The Impact of Age and Education, 1970–1990. *Demography*, 35, 279–292.
- Parsons, T. 1942. Age and Sex in the Social Structure of the United States. *American Sociological Review*, 7, 604–616.
- Polachek, S. W. 1975. Discontinuous Labour Force Participation and its Effect on Women's Market Earnings. In: C. B. Lloyd (ed.) *Sex Discrimination and the Division of Labour*. New York: Columbia University Press
- 1981. Occupational Self-Selection: A Human Capital Approach to Sex Differences. In: Occupational Structure. *Review of Economics and Statistics*, 63: 60–69.
- Róbert P. 1991. Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. *Szociológiai Szemle*, 1, 59–85.

- Róbert P.–H. P. Blossfeld 1995. Hungary. In: H. P. Blossfeld (ed.) *The new role of women. Family formation in modern societies*. Boulder: Westview Press
- Róbert P.–E. Bukodi. 'Couples' Careers: The Effect of Marriage Couples' Homogamy on Husbands' and Wives' Occupational Attainment in Hungary.' Paper presented in the conference on *'Social Stratification and Mobility: Newly Industrializing Economies Compared'*. January 7–9. 1998, Taipei, Taiwan
- Schoen, R. 1983. Measuring the Tightness of a Marriage Squeeze. *Demography*, 20, 61–78.
- 1986. A Methodological Analysis of Intergroup Marriage. *Sociological Methodology*, 16, 49–78.
- Shavit, Y.–H. P. Blossfeld (eds.) 1993. *Persistent Inequality. Changing educational attainment in thirteen countries*. Boulder: Westview Press
- Sorokin, P. 1927. *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press
- Sweeney, M. M. 1997. *Women, men, and changing families: The shifting economic foundations of marriage*. CDE Working Paper. University of Wisconsin-Madison
- Szél T. 1933. A vegyes házasság. *Magyar Statisztikai Szemle*, 10, 706–718.
- Thirring G. 1898. *Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve, 1895 és 1896*. Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatala, 425.
- Treiman, D. J. 1970. Industrialization and social stratification. In: E. O. Laumann (ed.) *Social stratification: research and theory for the 1970's*
- Ultee, W. C.–R. Luijkx 1990. Educational heterogamy and father-to-son occupational mobility in 23 industrial nations. *European Sociological Review*, 6, 125–149.
- Uunk, W. J. G. 1996. *Who marries whom? The role of social origin, education and high culture in mate selection of industrial societies during the twentieth century*. Nijmegen: University of Nijmegen (dissertation)
- Uunk, W. J. G.–H. B. G. Ganzeboom–Róbert P. 1996. Bivariate and Multivariate Scaled Association Models. An Application to Homogamy of Social Origin and Education in Hungary between 1930 and 1979. *Quality and Quantity*, 30, 323–343.
- Vukovich Gy. 1962. A három alapvető társadalmi réteg házassági mobilitása. *Demográfia*, 5, 288–314.
- Waite, L. J.–G. D. Spitze 1981. Young women's transition to marriage. *Demography*, 18, 681–94.
- Winship, C. 1986. Heterogeneity and interdependence: a test using survival models. *Sociological Methodology*, 16, 250–282.

Székelyi Mária

Moksony Ferenc: *Gondolatok és adatok: Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*
(Budapest: Osiris Kiadó, 1999)

Nem hagyományos értelemben vett módszertani könyvet tart a kezében az olvasó Moksony Ferenc művét lapozgatván. Több okból újszerű a könyv. Talán a legfontosabb jellemzője, hogy nem unalmas. Krimiken nevelkedett ifjú olvasók által is értékelhető és érzékelhető feszültség uralkodik az oldalakon: a konzekvens és logikus gondolkodás feszültsége. Életszerű és egyszerű problémák tárgyalásán keresztül mutatja be a szerző, hogy mennyire elégtelen és haszontalan a matematikai statisztikában való jártasság, ha nem párosul a modellépítés szabályainak ismeretével, és a kétkedés felfedezésekre sarkalló attitűdjével.

A könyv alapos áttanulmányozása felkészítő edzést jelent a leendő (esetleg az empirikus társadalomtudományokat bizonyos módszertani hiátusokkal művelő mai) kutatók számára. A fejezeteket tagoló önálló gondolkodást igénylő kérdések, a fejezetek végén szereplő feladatok jól szimulálják az „éles” helyzetekben felmerülő problémákat, és hatékonyan fejlesztik az olvasóban a kétkedési potenciált.

Újszerű a könyv szerkezete is. A hagyományos módszertani művek először alaposan tárgyalnak egy adott módszert – néha kevésbé egzakt módon, hogy ne rettentsek el a társadalomkutatók azon részét, amely kifejezetten lebénel, ha egy kétszeres szumma jelet lát, néha matematikai statisztikailag abszolút korrekt módon, de semmi empátiát nem mutatva azon olvasók iránt, akik nem hallgattak legalább tíz félévet valamelyik egyetem matematika szakán. Ezek a hagyományos könyvek a módszer kimerítő tárgyalása után bemutatnak egy konkrét társadalomtudományi problémát, amelyen az adott módszer alkalmazható. Mindenki tudja persze, hogy az ember nem egy módszerhez keres témát, hanem egy probléma megoldásához keres módszert. Moksony Ferenc könyvének szerkezete viszont gondolkodási folyamatokon kalauzolja keresztül az olvasót. Arra tanít, hogy az elméletalkotás–hipotézisalkotás–teszt–következtetés négyes lépcsőjén nem egyszer, hanem többször is végig kell lépkednünk, ha érvényes választ keresünk. Közben bejárhatja az olvasóval a lépcsőfokokat, figyelmeztet a rossz lépések veszélyeire, s szinte észrevétlenül megtanítja a Lazarsfeld-paradigma lényegét, a hipotézisvizsgálatok logikáját, a lineáris regresszióelemzés alapjait és ami a legfontosabb: megmutatja a logikus gondolkodás tiszta szépségét.

A könyv öt fejezetből áll. Az első fejezet a Lazarsfeld-paradigma egyszerűsített változatát mutatja be anélkül, hogy bármiféle matematikai-statisztikai előképzettsé-

get feltételezne az olvasóról. Egyszerű példával (arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért neurotikusabbak a nők, mint a férfiak) mutatja be, hogy a kétdimenziós gondolkodás tévútra vezethet. Az alternatív magyarázatok fogalmának bevezetése közelebb viszi az olvasót a hipotézisvizsgálatok logikájának – későbbi fejezetben részletesen tárgyalt – megértéséhez. A fejezet további példái (az Alzheimer-kór, valamint a továbbtanulási esélyek társadalmi különbségei) a tapasztalati következmények kiválasztásának problémáját, a döntő kísérlet helyes végrehajtásának menétét mutatják be. Mivel egy jelenség magyarázata sokféleképpen lehetséges, és a magyarázó modellek felépítésének kulcskérdése, hogy milyen feltételek mellett fogadjuk el a magyarázatot, a szerző a második fejezetet is ennek a problémának szenteli. Durkheim az öngyilkosság lehetséges magyarázatait megtartó-eltető gondolkodási stratégiájának bemutatásán keresztül újra hangsúlyozza, hogy „miért”-ekre nem úgy keressük a választ, hogy *egy* lehetséges magyarázat helytállóságát teszteljük, hanem a lehetséges magyarázatok sokaságából próbáljuk kiválasztani azt/azokat, amelyeknek „valóságos” szerepe van a jelenség alakulásában.

A harmadik fejezet az empirikus társadalomtudományokban szokásosan használt fogalomnak, a változók közötti kapcsolatok mérésének szentelte a szerző. A fejezet nem tér ki a változók közötti asszociációk valamennyi mérőszámának ismertetésére, hanem csak a lineáris regressziós modellekkel foglalkozik. Moksony Ferenc a független változók hatásának két típusát különbözteti meg: a feltétel nélküli és az interakciós hatást. Az interakció fogalma a hagyományos módszertani megközelítésben a többváltozós variancia-analízishez kötött, és azt jelenti, hogy az egyik független változó másként és másként hat a magyarázandó változóra akkor, ha a második független változó különböző kategóriái mentén vizsgáljuk a hatást. Ezt a kereszthatást nevezik interakciónak.

Az interakciós hatás megértése nagyon fontos eleme a magyarázó modellek kezelésének, talán szerencsésebb lett volna, ha nem egy regressziós elemzésben találkozhat először az olvasó az interakciós hatás számszerűsítésével, vagy legalább nem tekinti a szerző magától értetődőnek, hogy az interakciós hatás elkülönítésére a két független változó szorzataként definiált új változó alkalmas.

Ebben a fejezetben már szükségképpen találkozhat az olvasó képletekkel, levezetésekkel, de ezek bonyolultsága soha nem haladja meg a szükséges mértéket, s az ábrák, valamint a magyarázatok biztosítják a viszonylag könnyű megértést. Igen hasznos a nem numerikus (nem intervallum, illetve aránymérő mérési szintű) független változók „beengedése” a regressziós modellbe. Mind a dummy-zás, mind a hatáskódolás világos tárgyalása érthetővé teszi az alacsonyabb mérési szintű független változók bevonásának megengedhetőségét. Talán egy elágazás lehetett volna még hasznos a regresszioelemzést a gyakorlatban is használni kívánók számára: megmutatni, hogy mit lehet kezdeni például egy 18 kategóriából álló foglalkozás-változóval, mint független változóval, s ilyen esetekben a dummy-zás után előálló 17 változós modell interpretálása milyen nehézségeket jelenthet. Ennek kapcsán talán a reziduálisok elemzése, a megmagyarázatlan heterogenitás áttemelése egy kategóriális változókat is jól tűrő modellbe, hasznos lett volna.

A szerző a regresszió kapcsán egy sor a „berakom a változókat az SPSS-be, aztán leírom, mi van az outputban” rugóra járó „elemzés” rossz beidegződéseivel és végiggondolatlanságával is leszámol. A *B* kontra *béta* együtthatók, valamint a deter-

minációs együttható lehetséges értelmezései arra mindenképpen alkalmasak, hogy újra felhívják a figyelmet arra, hogy a legbonyolultabb többváltozós elemzés sem pótolhatja a logikus gondolkodást. A regressziós elemzésekben járatlan olvasó azonban jól teszi, ha szerző által kritizált elemzési logikával is alaposabban megismerkedik, és a konkrét kérdésfeltevés függvényében dönt az egyes mutatók használatáról és interpretációjáról.

A fejezetet záró függelék nehéz feladatra vállalkozik. Meg akarja ismertetni az olvasóval a Windows alapú SPSS programcsomag használatának alapelemeit. Ha a cél valóban az, hogy az SPSS-t soha nem látott olvasó is alkalmassá váljék a program használatára, akkor nagyon eltökélt olvasókat feltételez a szerző. Az SPSS használatát bemutató rész ugyanis egy sor olyan eljárást, paramétert (eloszlások ferdesége, alakja, quintilisek, keresztábrák) is felvillant, amelyeket – ismertnek feltételezve – nem tárgyal a szerző az előző fejezetekben. Ha viszont a függeléknek csak az a funkciója, hogy a regresszioelemzés futtatásához adjon segítséget, akkor a programcsomagra vonatkozó alapvető információk feleslegesek.

A negyedik fejezet az elméletalkotás–operacionalizálás–hipotézistesztelés–következtetés négyes egységéből az utolsó kettőt tárgyalja. A hipotézis vizsgálatok logikáját (a null-hipotézis, az elsőfajú hiba, a szignifikanciaszint definícióját) közérthetően tárgyalja a szerző, talán az alternatív magyarázatok–másodfajú hiba–elsőfajú hiba logikai láncolatán érdemes lett volna didaktikai megfontolásokból újra végigkalauzolni az olvasót. Ide kívánczik az a kritikai megjegyzés is, hogy a könyvet záró „Fogalmak magyarázata” részben nem szerencsés az átfogóbb jelentésű null-hipotézis, P-érték fogalmakat csak a regresszioelemzés terminológiájában definiálni, mert a járatlan olvasó könnyen megtéveszthető.

Az utolsó fejezet a *Szupresszorhatások* címet viseli. Earl Babbie a „Survey Research Methods” című könyvében (Wadsworth Publishing Company, Inc. Belmont, 1973.) a 293. oldalon a Lazarsfeld-paradigma kapcsán definiálja a szupresszor és a torzító változó fogalmát. Babbie terminológiájában a szupresszor változó elfedi (to conceal) a változók közötti kapcsolatot, míg a torzító (distorter) változó ellenkező előjelűre változtatja a két változó közötti kapcsolatot. Moksony Ferencnek alapjában véve igaza van, amikor a szupresszorhatás egyik fajtájaként mutatja be a két eredeti változó közötti kapcsolat előjelének megváltozását, de talán emellett is szólnak érvek, hogy a társadalomtudományok egyikében, a szociológiában több egyetemen is tankönyvként funkcionáló mű terminológiájára is érdemes tekintettel lenni. Ez az észrevétel természetesen, semmit sem von le a fejezet értékeiből. A könyv utolsó fejezete éppen úgy a több dimenzióban való gondolkodásra és a kapott eredmények érvényessége feletti töprengés fontosságára tanít, mint az előző fejezetek.

A könyvet a gördülékeny fogalmazás, a fejezeteket megszakító személyes hangvételű, önálló gondolkodásra készítető kérdések még inkább kiemelik a modellépítés–adatkezelés témájában fellelhető művek sorából. A társadalomtudományok iránt érdeklődők helyében én alaposan végig olvasnám a könyvet.

Balogh István–Karácsony András: *Német társadalomelméletek: Témák és trendek 1950-től napjainkig* (Budapest: Balassi Kiadó, 2000.)

A magyar társadalomtudományi szakirodalom nem bővelkedik elméleti igényű monográfiákban. Örömmel vehetjük tudomásul, hogy egy politológus és egy szociológus közös erőfeszítéséből most megjelent egy rendkívül színvonalas könyv, amely remélhetőleg jelentősen hozzá fog járulni társadalomtudományi műveltségünk teoretikus alapjainak megerősítéséhez, megerősítéséhez. Balogh István és Karácsony András nem kevesebbre vállalkoznak, mint arra, hogy áttekintsék és elemezzék mindazon irányzatokat, amelyek a német társadalomtudományi gondolkodásban a XX. század második felében jelentkeztek. Munkájuk módszertani-szerkezeti sajátossága abban foglalható össze, hogy nem időrendben és nem szerzők szerint tárgyalják a hatalmas ismeretanyagot, hanem problémakörök mentén rendezik el és veszik górcső alá az általuk kiválasztott kutatók, gondolkodók teljesítményeit.

A majdnem ötszáz oldalas mű részletes ismertetésére és értékelésére természetesen nem vállalkozhatom. Ezért inkább a koncepciójukra igyekszem felhívni a figyelmet, amely egy rendkívül erőteljes szakmai kihívást fogalmaz meg. Álláspontjuk szerint a német teoretikus szakirodalom történeti áttekintése és elemzése igazolja azt a tendenciát, hogy a társadalomelmélet önálló tudománnyá válik, miközben egyfelől leválik a filozófiáról, másfelől a szociológiáról. A filozófiáról történő elszakadás ténye talán nem is meglepő, hiszen – Arisztoteléstől kezdve – a filozófia egész története ezt a tendenciát igazolja. A szociológia viszont hagyományosan maga a „társadalomtudomány”. Az „elméleti szociológia”, vagy a „szociológia elmélete” pedig éppen a társadalom elméleti értékű általánosításait hivatott teoretikus keretbe foglalni. Szerzőink viszont azt állítják, hogy az empirikus, tényszolgáltató szociológia mindinkább elszakad a „szocialitás” (emberi kapcsolatok) elméleti problémáitól, ezért szükség van a szociológiától immár különböző „társadalomtudományra”. Ennek meghatározását talán legpontosabban alábbi gondolataik fejezik ki: „...a társadalomelméletek körébe tartozónak tekintjük a társadalomra vonatkozó rendszerezett ismereteknek és elemzéseknek azt a területét, ahol az emberek közötti interakciók hálózatát és a közösségek belső, valamint egymás közötti kapcsolatrendszerét a szocialitás sui generis terepének tekintik, és amelynek keretében ennek jellegére, dinamikájára, feszültségeinek mibenlétére nézve kérdéseket fogalmaznak meg, majd ezekre a kérdésekre makroszintű hipotézisek segítségével, valamint e hipotézisek logikai ellenőrzésével és empirikus hivatkozásokkal igyekeznek válaszolni” (19. old.).

Ezzel a definícióval két irányban határolódnak el szerzőink a „társadalomelmélet” más felfogásaitól. Egyfelől nem „metaelméletként” tárgyalják, amely a különböző társadalomtudományi diszciplínák összessége lenne. Másfelől nem kezelik úgy, mintha a társadalomelmélet az általános tudományelmélet része lenne. Bár mindkét megközelítésnek vannak hívei, könyvükben mégiscsak azokat az elméleti konstruk-

ciókat sorolják a „társadalomelmélet” fogalmába, amelyeket a társadalomnak mint sajátos és önálló világnak az elméleti megalapozására és magyarázatára hoztak létre.

Balogh és Karácsony természetesen elismerik a szociológia és a társadalomelmélet kapcsolatát, sőt átfedéseit, mégis amellett érvelnek, hogy az utóbbi önálló tudásterületté fejlődik ki. Tételüket elsősorban azzal támasztják alá, hogy a szociológia egyre inkább empirikus kutatásokkal foglalkozik, amely művelőiben csökkenti az elmélet iránti igényt. Könyvükben azt igazolják, hogy a német filozófiában viszonylag korán lezajlott a társadalomtudományok és a természettudományok módszertani szempontú megkülönböztetése (újkantiánus bádeni iskola). A történetiség módszertani szempontjainak a kiemelése, az elmélettörténeti tradíciók újragondolása, a kutatók kultúrákői tapasztalatai, a társadalom kritikai érzékenység mind jellemzi a második világháború utáni német gondolkodást, s e tulajdonságok önálló társadalomelmélet építésére ösztönözték a német gondolkodókat. Jellemző, hogy a német „Gesellschaftstheorie” megjelölést újabban az angolszász-latin gyökerű „Sozialtheorie” fogalma váltja fel. A terminológia változásában – mondják a szerzők – a társadalom felfogásának gyökeres átalakulása fejeződik ki: „A társadalom fogalma immár nem a totalitás filozófiai kategóriájára épül, hanem az emberek közötti társadalmi interakciók és kommunikációk hálózatára és szerveződéseire.” (25. old.)

Jómagam úgy vélem, hogy felfogásukat jól támasztja alá maga a társadalomról való német gondolkodás története, amely maga is legszívesebben társadalomelméletként definiálja önmagát. Talán azon elgondolkozhatnánk, hogy a „társadalomelmélet” és a „szociológia” a megismerés azonos szintjén álló fogalmak-e? Baloghék ugyanis diszciplínának tekintik a keletkezőfélben lévő társadalomelméletet. De vajon egy „tudományág” (diszciplína) lehet-e „tisza” elmélet? Egy diszciplína nem áll-e egyfelől empirikus tényekből és tapasztalatokból, másfelől ezek elméleti általánosításából? Ha így van, akkor a szociológia nem felel-e meg mégis ezeknek a követelményeknek? Lehet-e ekkor a szociológia elmélete a társadalom elmélete? Ha persze a szociológiának nincs elmélete (ez megvizsgálandó probléma), akkor szükség van egy társadalomelméletre is. De ekkor van-e ezen utóbbi diszciplínának saját empirikus alátámasztása, avagy a szociológia szolgáltatná hozzá az empiriát? És akkor még nem is beszéltünk a módszertanokról. Összegezve a problémát: lehet-e egy tudományág tisztára empirikus, vagy tisztára teoretikus? Avagy a diszciplínának nincs-e egyszerre és egy időben empirikus és teoretikus része, magva? Miután magam is úgy látom, hogy a szociológia tények tekintetében „túldeterminált”, elmélet tekintetében „aluldeterminált”, nincs különösebben ellenemre egy – akár önállósuló – elmélet kifejlesztése. De ha a társadalomelmélet és a szociológia vizsgálati tárgya azonos, (lévén e tárgy a „társadalom”), akkor a megkülönböztető jegyek tekintetében még további finomításokra lenne szükség.

De fussunk át röviden a könyv szerkezetén és ne ragadjunk le egy tudományos-tárgyozási problémánál! A szerzők (adott esetben Balogh István) a frankfurti iskola teljesítményével, a pozitívizmus-vita ismertetésével, a Habermas–Luhmann-vita kapcsán áttekintik a társadalomkritika esélyeit. (A „szerzők” kifejezés nem azt jelenti, hogy minden fejezetet együtt fogalmaztak volna. A fejezeteket külön írták, a könyv és nyilván a koncepciójuk közös.) Karácsony András a társadalomelmélet és a jog összefüggéseit elemzi igen invenciózusan egy másik fejezetben, ahol Schütz,

Mead, Parsons, Münch, Schelsky, Luhmann és Habermas nézetei kerülnek összevetésre. A fő kérdés: alakítható-e a társadalom a jog eszközeivel? A tárgyalás végeredménye: a jog társadalomelméleti „helyének” változó meghatározása.

A mű második része a modernség önellentmondásaira koncentrálna. Ennek keretében Balogh a folytonosság és korszakváltás, a cselekvés és a kommunikáció, valamint az ész és a racionalitás problémáit ismerteti és elemzi. Karácsony pedig a rendszer, autopoieszisz és kommunikáció összefüggéseit tárgyalja. A szerzők közös álláspontja, hogy a modernitás saját alapjain belül ellentmondások léptek fel, amelyek nem is oldhatók meg a modernség keretein belül. Ezért a társadalomelméletnek a posztmodern kihívásra is válaszolni kell. Úgy érzedekem, hogy a szerzők – ismertett német teoretikusok nyomán – nem értenek egyet azzal a felfogással, mintha a modernség után a posztmodernségnek kellene következnie. A modern versus posztmodern vetélkedésétől a modernség megújulását várják, remélik. Ezért fogadják szimpátiával Ulrich Beck „reflexív modernizáció” fogalmát, amely segíthet a modernitás belső ellentmondásainak feloldásában, leküzdésében. A posztmodern tehát nem egy új szakasz, hanem egy nem teljesen felvállalható attitűd, amely reagál a modernség válságtüneteire. Nagy részletességgel tárgyalják Parsons tanainak újabban kibontakozó németországi újraértelmezését. Úgy gondolják, hogy Parsons nyomán talán hidat lehet verni a cselekvésemélet és a rendszerelmélet között. Számomra is az derül ki az elemzett szövegekből, hogy Parsons hatalmas elméleti teljesítménye most vált igazán fontossá és nem akkor, amikor megfogalmazta. A világtenenciák úgy alakultak, hogy Parsons most lett igazán aktuális, amikor a modern társadalom elméleti vizsgálata immár halaszthatatlan feladattá vált. A parsons-recepciókat, (amelyek közül talán a Münch-megközelítés a legizgalmasabb) a német konstruktívizmus, Luhmann és Habermas rendszerelmélete, Hans Jonas kreatív cselekvés-fogalma, valamint a racionalitások – köztük a médium-racionalitás – megvitatása követi, illetve egészíti ki. A modernség problematikáját láthatóan három fő kérdéskör tárgyalása köré csoportosítják. Először a társadalmi változás izgatja őket és azt kutatják, vajon van-e koncepcionális hangsúlyeltolódás e tekintetben. Az elemzett szerzők és szövegek arra mutatnak, hogy a tendencia a forradalmi társadalomkritikától a reformprojektek intézményesüléséig terjed. A másik elméleti vonulatot a cselekvésemélet és a rendszerelmélet paradigmáinak folyamatos ütközése és kapcsolata képviseli. (Jól ismerjük, hogy a különböző fogalompárok használatával, de lényegében a „rendszervilág” és az „életvilág” közötti ellentmondással már hosszú ideje birkóznak a legjobb német teoretikusok.)

A könyvön áthúzódó harmadik markáns tendencia a felvilágosodás „örököző” hagyományából ered: a szubjektum–objektum viszony (a racionalitás problematika) alapvető változása. Eme kérdéskörnek a vizsgálata nagyon jól hasznosítható a modernség gyökeresen új szemléletű megközelítésében. E ponton igen tartalmasnak és innovatívnak tarthatók Wolfgang Schluchter gondolatai, akit talán hazánkban még kevésbé ismernek. Schluchter – Max Weber vallásszociológiájának újraértelmezésére is építve – új társadalomelméleti szintézis megalapozását kísérli meg.

A könyv nem könnyű olvasmány. De aki szereti a szellemi izgalmakat, nagy érdeklődéssel és nem kevés tanulsággal fogja tanulmányozni.

Gazdasági szereplők és a helyi társadalom

Leveleki Magdolna: *A bomlás virágai.*

– *Gazdaság-szociológiai írások (1988–1998)*

(Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó 1999)

Vonzó, egyszersmind nehéz helyzetben van az, aki gazdaság-szociológiával foglalkozik manapság Magyarországon.

Vonzó a gazdaság-szociológus helyzete – aki a piaci környezetben túl a társadalmi feltételeket is megjelenítve alkalmazza a szociológia gondolkodásmódját a gazdaságra –, mert újabbnál újabb problémák, kérdések felvetésére nyílik lehetősége.

Másrészt nagyon nehéz, mert azzal a kihívással kell szembenéznie, hogy változó társadalmi, gazdasági körülmények között, mikro és makroszintet összekapcsolva találja meg az utat az univerzális magyarázatok és a historicizmus között, feldolgozva az esetlegesség magas fokát (Granovetter 1994).

Leveleki Magdolna írásaiból érződik, hogy tudatában van e kihívásnak, s birtokában a problémák iránti érzékenységnek.

A kötet címéből is kiderül, hogy 10 év termését veszi kézbe az olvasó – s nem akármilyen évek történéseibe pillanthatunk be. Azonban nem különböző dátumú statikus képeket rakhatunk egymás mellé, hanem dinamikus elemzéseket. A változások izgatják a szerzőt, illetve a gazdasági szereplők változásokra adott válaszai, különösen azoké, akiknek komoly kihívásokkal kell szembenézniük. Az írások így nem csak – mint látni fogjuk – térben kapcsolódnak össze, hanem folyamatukban is.

A tanulmányok másik fontos jellemzője és értéke a regionalitás, azaz a helyi társadalomba és gazdaságba ágyazott szereplők szociológiai elemzéséről van szó. Minél későbbi a munka, annál inkább válik hangsúlyossá a helyi környezet szerepe, annál élesebben rajzolódik ki a helyi környezet különböző dimenziói is.

Ez annál is inkább fontos, mert tovább bontja és finomítja azt a folyamatot, amit a régiók közötti felerősödött területi differenciálódásnak nevezünk a rendszerváltás utáni Magyarországon. Ennek közismert törésvonala, a nyugat-kelet tengely, amely tengely mentén való elhelyezkedés változójával jól leírhatók a gazdasági teljesítmény, a jövedelem, a munkanélküliség, illetve a fejlettség más indikátorainak növekvő különbségei (Cséfalvay 1993). Mindez összetett folyamatok hatásaként értelmezhető. Az újraelosztási mechanizmusok felbomlását és a strukturális válságot követően a nyugati régiók előnye növekvő, amihez az európai piacok térbeli közelsége, s egyéb, részben a gazdasági fejlettségből adódó, például az infrastrukturális, intézményi, illetve kulturális előnyök járulnak hozzá. A külföldi érdekeltségű vállalatok térnyerését a munkavállalók képzettségi színvonala mellett a földrajzi helyzet is erősen meghatározza.

Azonban fókuszunkat szűkítve – s Leveleki Magdolna „történetei” itt kezdődnek – látnunk kell a különbséget a különböző „nyugati” régiók folyamatai, avagy ugyanazon régió gazdasági szereplőinek viselkedésmintái között. Közkeléppel akár egyes gazdasági szereplők eltérő szerepei is megvilágíthatók. Így például a nagyvállalat és a kisvállalkozások kapcsolata, avagy nagyvállalat mint munkaadó különböző met-

szeteket jelenít meg. Nagy hiányt pótol Leveleki Magdolna, mikor felrajzolja egy helyi társadalom – Székesfehérvár és környéke – gazdasági szereplőinek tablóját.

A nyolcvanas évek végén született két tanulmányban, amelyek a – különböző generációkhoz tartozó – vegyész mérnökök pályakezdésének, illetve a mérnöki pályának a nehézségeit elemzik az elvárások tükrében, még mintegy mementóként felsejlik a szocialista állami nagyvállalat a vizsgált gazdasági szereplők környezeteként. (*A struktúra változatlansága, a változatlanság struktúrája és a Foglalkoztatottság avagy alulfoglalkoztatottság*)

A két 1991-es írás már a magánszektor születéséhez kapcsolódik.

A bourdieu-i cselekvési stratégia, habitus, illetve tőkefogalmak segítségével terem elméleti keretet *A tőkék éledése. Konceptió egy vállalkozás-kutatáshoz* című tanulmány az olyan kérdésekhez, mint: Hol terem a sikeres vállalkozó, azaz mely társadalmi rétegek számára jelent tényleges alternatívát a vállalkozás? A tőkék milyen összetétele valószínűsíti a vállalkozás sikerét? Milyen egyéni és közösségi előfeltételei vannak a vállalkozóvá válásnak? Milyen múltbéli beruházások talaján terem elődik ki, avagy újjá a vállalkozói habitus? Miféle társadalmi tanulási folyamatok játszódnak le akkor, amikor a vállalkozói réteg száma nő?

Vállalkozói életutak a 80-as évek Magyarországon: Tradicionális és modern vállalkozók című munka pedig arra keresi a választ, hogy a személyes életút milyen elemei predesztinálják az egyént a vállalkozóvá válásra, illetve, hogy az életút és a vállalkozói mentalitás, magatartásmód között milyen összefüggések lehetségesek?

Az 1993 után datálódott – a könyv kétharmadát kitevő – tanulmányok már szorosan kapcsolódnak a székesfehérvári régióhoz, különböző metszeteit adva a helyi gazdaságnak és társadalomnak.

A szerző talán legismertebb munkája, *A bomlás virágai* a fehérvári állami elektronikai nagyipar leépülésével párhuzamosan születő kisipar szerveződéséről szól. Hogyan rendeződnek át a kapcsolatok és cserélődnek fel bizonyos szerepek a nagyvállalat és a kisipar között, a verseny és együttműködés milyen formái alakulnak ki a kicsik piacán?

A nyolcvanas években a nagyvállalat – a Videoton – előszeretettel foglalkoztatott bedolgozó magánvállalkozásokat, hisz így kedvezőbben (nem bérért) jutott teljesítményhez, a bedolgozók pedig többletjövedelemhez. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára a Videoton bomlásával párhuzamosan nemcsak a bedolgozói szerepkör szűnik meg, hanem az alkalmazottak státusai is bizonytalanná válnak. Ekkor születnek a „bomlás virágai”, azok az elektronikai kisvállalkozások, amelyek a helyi piacon jelennek meg a termékeikkel (antennákkal, kaputelefonokkal, erősítővel, stb.), s amelyek továbbra is kapcsolódnak a nagyvállalathoz, annak félkész termékeit, illetve bizonyos szolgáltatásait felhasználva.

Hat évvel később, 1997-ben újra visszatérve a „tett helyszínére” a szerző azt vizsgálja (*Kisvállalkozások piaci kapcsolatai egy megváltozott gazdasági környezetben*), hogy működnek-e még az 1991-es kisvállalkozások, mely üzemformák, milyen területen maradtak életképesek. Hogyan változtak a kisipari cégek kapcsolatai a beszerzési és értékesítési piacokon? Van-e még, és ha igen, milyen az együttműködés kis és nagyvállalatok között? Milyen a verseny a munkaerőpiacon, hogyan igyekszik a kisipar megtartani munkaerő tartalékait egy olyan környezetben, ahol az kimerülőben van?

A Videoton átalakulása alapvetően megváltoztatta a – korábban részben tőle függő – kisvállalkozások helyzetét is. A külföldi tőke megjelenésével maga is

multinacionális cégek bedolgozójává vált, aminek következtében megszűnt, mint a kicsik beszerzési piaca. Mindehhez az értékesítési piacokon fokozódó verseny illetve telítődés párosult.

A körülmények teljes átrendeződése után vajon „életben” találjuk-e a korábban már vizsgált kisvállalkozásokat? S ha igen, vajon hogyan módosult a tevékenységük? – tudhatjuk meg Leveleki Magdolnától.

A nagyvállalatok elemzésének egy másik metszetét adja *A bérmunka paradicsoma. Mit kínálnak a munkaadók Fejér megyében?* című tanulmány, amely az újjáéledő helyi nagyipar fellendülését a foglalkoztatottság oldaláról vizsgálja. A szerző differenciálja és tipizálja a különböző időben letelepült cégek munkaerőpolitikáját abból a szempontból, hogy mit kínálnak a munkavállalóknak, illetve, hogy mely társadalmi csoportok lelik meg a helyüket a felkínált munkahelyeken.

A kisvállalkozásokon és a nagyvállalatokon túl a régió gazdasági szereplőinek más csoportjait is megismerhetjük:

Így például a munkanélkülieket (*A szabadulástól a kényszerűségig. A munkanélküli lét változásai*) bemutató tanulmány a fehérvári elbocsátottak különböző típusait, s e típusokhoz kapcsolódó stratégiákat írja le.

A falusi romák egy ipari város vonzáskörzetébert (társszerző: Albert József) című a Székesfehérvár vonzáskörzetében élő roma társadalom strukturálódását mutatja be, illetve azt, hogy a roma társadalom különböző rétegeit, csoportjait hogyan érintették a kilencvenes évek gazdasági társadalmi változásai, a fehérvári nagyipar összeomlása, a magánszektor bővülése, a városban újjáéledő nagyipar. Milyen létezési, túlélési technikákat alakítanak ki a munkanélküliség állapotában.

Nem marad ki a helyi gazdaságot leginkább befolyásoló helyi intézmény sem, az önkormányzatok. (*Önkormányzati szerepváltozatok a kilencvenes évek elején* – társszerző: Albert József)

Leveleki Magdolna írásait olvasva azt is megérezhetjük, hogy a szerző az általa alkalmazott interjú-esettanulmányos módszer kiváló művelője. E műfaj olyan empátiás kutatót igényel, aki nem teóriákat akar erőszakolni a valóságra, aki alanyait nem szorítja kizárólagosan az előre megfogalmazott kérdéseinek korlátai közé, aki képes a kapott információk súlyozására, s aki az esetlegességek mögé lát. Így lehet az eredmény természetes, magától értetődő – mint Leveleki Magdolna gazdaságszociológiai írásai.

Hivatkozások

- Cséfalvay Zoltán 1993. Felharmadolt ország: Magyarország regionális átrendeződése, 1989–1992. *Valóság*, 7
- Fazekas Károly–Köllő János 1998. A külföldi érdekeltségű vállalatok munkaerőkeresletének jellemzői Magyarországon 1995-ben. In: *Munkaerőpiac és regionalitás az átmenet időszakában*. Budapest, MTA KI
- Granovetter, M. 1994. A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: BKE
- Smelser, N. J.–Swederg, R. 1997. A gazdaság szociológiai szemléletmódja. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest: BKE

A lokalitás reneszánsza

Vári Anna–Joanne Caddy (eds) *Public Participation in Environmental Decisions: Recent Developments in Hungary*. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1999.)

A környezet ügye általában is ritkán engedi meg, hogy érintettségünkön és érzelmi túlfűtöttségünkön fölülemelkedve igyekezzünk megoldani problémáinkat, hát még ha egy könyv az utóbbi évtized néhány jól ismert hazai környezeti konfliktusát tárgyalja. Ennek a kötetnek mégis éppen a tudományosság mércéjével mért visszafogottság az egyik legnagyobb erénye. Hosszú évek kutatásainak kikristályosodása az a hét esettanulmány, amelyek mindegyikét különös szakmai gonddal, a műfaj követelményeit teljes mértékben kielégítve készítették el a szerzők. Kilenc (6 magyar és 3 amerikai) kutató mondja el hét magyarországi környezetügyi (konfliktus)-történetét. Az elemzett környezeti döntéshozatali esetek – az M0 körgyűrűtől (Joanne Caddy és Vári Anna) a paksi kis- és közepes radioaktivitású hulladékok elhelyezésén (Vári), a litéri gázturbinás tartalékerőmű létesítésén (Vári), az Algyőre tervezett erőműberuházáson (Caddy), a Ráckeve–Soroksár ökorégió (Csepiga Zoltán) és a sátoraljaújhelyi települési környezettervezésen át (Vásárhelyi Judit és Vári Anna) a hazai részvevők mellett nemzetközi szereplőket is magába foglaló PHARE-projektig, mely a magyar vízminőség-védelmi szabályozás és menedzsment korszerűsítését célozta (Kisgyörgy Sándor és Vári Anna) – bemutatják, hogy a rendszerváltozást élő Magyarországon milyen „társadalmi tanulási folyamat” zajlott és zajlik a részvételi demokrácia mechanizmusainak megteremtésében, megértésében és gyakorlásában.

Bár nyugodtan mondhatnánk, hogy tulajdonképpen kilenc esetet elemez a kötet, hiszen a kilencedik fejezet (Vári Anna és John Rorhbaugh tollából) az első Nemzeti Környezetvédelmi Program kialakításának történetét követi nyomon, míg a tizedik fejezet (a pécsi FACT kutatócsapat, név szerint Füzesi Zsuzsanna és Tistyán László, valamint Charles Levenstein) egy konkrét környezeti kockázat, a közlekedés okozta ólomszennyezés társadalmi percepciójának és kommunikálásának pécsi tapasztalatait ismerteti. Az első és az utolsó fejezetek pedig tulajdonképpen keretet adnak ezeknek az eseteknek. Az első fejezetben Joanne Caddy tárgyalja igen részletesen a környezetügyi döntésekben való társadalmi részvétel formális szabályait, előírásait és lehetőségeit Magyarországon. Ezzel mintegy megteremti a rákövetkező esetek vonatkozási pontját: vajon hogyan tölthető föl és töltődik meg szubsztantíve a társadalmi részvétel eme szükösnek – szerencsére – semmiképpen sem mondható eszköztára hazánkban? Az utolsó fejezetben pedig a kötet két szerkesztője ad egy rövid összegzést tapasztalatairól, a levonható tanulságokról, sőt az általuk föltárni vélt trendekről is. E záró írás megerősített abban, hogy ez a kötet a diszciplináris kategorizálást tekintve a környezetügy közpolitikai (*public policy analysis*) és környezet-szociológiai (*environmental sociology*) kutatásaiban foglal helyet. A kötet két szerkesztője szerzőként is hangsúlyosan szerepel: a tizenegy fejezetből egyedül vagy

társszerzőként kilenc tanulmányt jegyeznek. Kötetükben a tudományos megalapozottság nem abban jelentkezik, hogy elméleti (a jelen témában döntéseméleti) modellektől hemzseggő oldalakat találunk. Ez a könyv valóban más műfajban íródott. Az esettanulmányok inkább narratívák, semmint általánosítható és általánosított modellek. Ám éppen ezért jóval gazdagabban is illusztrálják a vizsgált kérdéskört, mint az elvontabb elméletek. A történetek élettel teliek, a feszültségek jól kitapintathatók, csakúgy, mint a sikerélmények. Mindemögött azonban jól érzékelhető a metodológiai és diszciplináris elkötelezettség is.

A környezetügyi döntéshozatalban való társadalmi részvétel nagyon sok izgalmas kérdést érint. A mi tudományterületünkön – a közgazdaságtanban és részben a menedzsment tudományban is – magának uralkodó szerepet vindikáló racionális döntésemélet minden próbálkozás ellenére sem tud valójában mit kezdeni a „racionalitások” sokféleségével. Ebben a kötetben azonban szembe kell néznünk például a „laikus kontra szakértői tudás” rejtett és kevésbé rejtett hatalmi viszonyaival. Az utolsó fejezetben a szerkesztők maguk is leírják, hogy hazánkban a környezetvédelemmel kapcsolatos beruházásokról hozott döntésekben a rendszerváltozásig, de nyomaiban még később is, a műszaki értelmiségiak hatalma volt a meghatározó. A beruházási döntések műszaki, esetleg pénzügyi optimalizálási kérdésekként tűntek föl. Az érintett közösségek szerepe nem volt jelentős, hiszen ők „nem értettek” a – technológiailag sokszor valóban nagyon bonyolult – problémákhoz. A döntésekben való társadalmi részvétel gyakorlata azonban éppen azt mutatta meg, hogy a laikus tudása nem „csökevényes”, hanem *más*. Erre a nem szakértői tudásra szintén nagy szükség van a közösségi döntések során.

A kötet egyik legizgalmasabb története az M0 körgyűrűről szól. Ez az eset éppen arra világított rá, hogy mennyire elnyomható a laikus véleménye, amikor a „szakértők” állnak vele szemben. Akiket a számításokon kívül ráadásul sok-sok pénz is támogat. Ez és a paksi veszélyeshulladék-tároló, vagy az algyői erőmű története – legalább részben – szintén példák a szakértői hatalom és az érintettek sokszor egyenlőtlen küzdelmére. A helyi lakó- és érdekközösségek a könyv lapjain azonban nem kizárólag úgy tűnnek föl, mint kiszolgáltatott áldozatok. Az esettanulmányok azt is példázzák, milyen gyorsan „belenőtt” néhány társadalmi csoport, szervezet abba a ruhába, amit az évtized elején megjelent, a részvételt szabályozó törvényi keret jelentett. Gondoljunk például a litéri gázturbinás erőműről vagy a sátoraljaúj-helyi szelektív hulladékgyűjtésről szóló történetekre! Nagyon gyors és hatékony összefogás jellemezte mindkét közösséget. A könyv egyik legfontosabb mondanivalója éppen az, hogy a részvételi demokrácia gyakorlásához szükséges formális szabályegyüttes megléte önmagában még nem garancia a bevonáson alapuló közvetlen hatalomgyakorlás lehetőségére. Ehhez tudásra – ha úgy tetszik, egy másfajta szakértelemre – és a jogszabályok által biztosított eszközök kihasználásához elengedhetetlen készségekre is szükség van.

A részvételen alapuló döntéshozatal nemcsak azok számára járhat haszonnal, akik lobbiznak valamiért, azaz a környezeti ügyek esetében leginkább valami ellen. Az esettanulmányok legalább annyira példázzák azt is, hogy a szabályok adta eszközökkel élni tudó „másik oldal” is sokat nyerhet, ha a vállalati és politikai döntéshozók már a döntéselőkészítés korai szakaszában kikérik az érintettek véleményét. A kérdés inkább az, hogy vajon egy ilyenfajta, a részvételre annak hatékonysága miatt

alapozó „instrumentális” szemlélet nem bizonyul-e időnként elégtelennek? Mi történik például, ha a környezet ügyét nem személyesíti meg erőteljes nyomásgyakorlásra alkalmas csoport? Akkor minden megengedett? Vagy az érintettek részvételén alapuló döntéshozatalnak lenne egy „mélyebb” etikája? Legalább két olyan modern elmélet van, amelyik a döntésekben való részvételt öncélként ismeri el: mind az érintett- (*stakeholder*-) elmélet a menedzsment tudományban, mind a habermasi diszkurzusetika a politikai- és morálfilozófiában központi jelentőségűnek tartja, hogy egy probléma fölmerülése esetén az érintett felek egyenrangú kommunikációban tisztázzák érdekeiket és próbáljanak megegyezni. Ezekben a megközelítésekben a részvétel nem formális keret, hanem szubsztantív eleme az együttélésnek, ha tetszik, önmagáért való cél. A mélyökológiai (*deep ecology*) szemlélet is arra tanít bennünket, hogy az emberi életet is lehetővé tévő élővilág tisztelete morális parancs. Tekinthetünk a kötetben bemutatott környezeti konfliktusokra úgy is, hogy azok „kiváló” terepei voltak a demokrácia tanulásának. Tehát az általánosabb eszközt (a részvételt) nagyon fontos problémákra alkalmazva fejleszthették a felek. Így a két szerző az M0 körgyűrű esete kapcsán meg is fogalmazza ezt a gondolatot. Azt is hozzáteszik, hogy ezeket az eszközöket ráadásul csakis az alkalmazás során lehet elsajátítani. Szerintük az itt tárgyalt problémák tanulságait a civil szféra és a politika egyéb területein is hasznosítani lehet. Saját szakterületünkre vonatkozólag is megjegyezhetjük: az üzleti életben is aktuális ez a probléma. Az érintettek (munkavállalók, fogyasztók) ott is egyre erőteljesebben hallatják hangjukat. Az analógia persze nem tökéletes, de a részvételt, bevonást követelők érveinek morális megalapozása nem sokban különbözik az előzőekben említettektől.

Remélhető, hogy magyar nyelven is előbb-utóbb elérhető lesz ez a kis kötet. Nagyon sokat tanulhatnának belőle a hazai döntéshozók; üzleti és kormányzati környezetfelelősök egyaránt. Az önkormányzatok tisztségviselői és a zöld szervezetek szakértői, aktivistái számára a történetek olvasása fontos tükör lenne. Erényeikre és hibáikra ismerhetnének rá, miközben mások tapasztalataiból is építkezve muníciót gyűjthetnének a „társadalmi részvétel” küzdelmeihez. Addig is a nemzetközi és a hazai tudományos közösség és az euro-döntéshozók széles rétegei számára elérhető ez a tanulságokkal teli könyv. A környezeti döntéshozatalnak is tanulsága, hogy ha akad segítség, facilitálás, akár szép és jó dolgok is történhetnek.

A siker lélektana

Váriné Szilágyi Ibolya–Solymosi Zsuzsa (szerk.) *A siker lélektana.*

Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről.

(Budapest: Hatodik Síp Alapítvány,

Új Mandátum Könyvkiadó, 1999.)

A nyolcvanas évek második felétől a hazai könyvkiadás business-bulvár irodalmában tucatszámra jelentek meg a sikerre vonatkozó receptkönyvek. Ami a könyvcímekben a siker után állt annak csak a fantázia szabott határt (a sikeres menedzser, a sikeres vállalat, a sikeres ügynök, szónok, nő stb.). A többnyire Amerikából importált könyvek és ezek promóciós keretétől szolgáló tréningprogramok azt sulykolták az olvasóknak és résztvevőknek (vállalati vezetőktől a munkaügyi központok tanfolyamain részt vevő munkanélküliekig), hogy csak akarniuk kell és az üzleti élet csúcscsúcsaira juthatnak. Oda ahol a siker mérhető dimenzióját a mindenre lefordítható általános egyenértéke a pénz jelenti.

Arról, hogy bizonyos esetekben a sikerhez egy társadalmi pilótajáték során jutnak az első sorok tagjai, ezen írások és programok nem szóltak. Retorikájukban, ideológiájukban tisztán jelenik meg az egyéni siker preferálása és az, hogy a kudarcért az egyén tehető felelőssé, mivel nem akart eléggé, nem tett meg mindent, nem tette megfelelő mértékben magáévá a sikerszakértők tanácsait és végül is nem lett hasonlónvá a self-made man mítoszok hőseihez.

Vannak írások amelyek olvasásakor a megfelelő célközönségre vonatkozó ötlet (kiknek kellene még elolvasniuk) újra és újra felbukkan.

Mindazzal együtt, hogy tudjuk, a fent jellemzett bestsellerek és a *Siker lélektana* olvasótáborának feltehetően nincs közös részhalmaza, kívánság szinten felmerülhet az, hogy szakmai közönségen, pszichológusokon, szociológusokon túl olvassák ezt a könyvet „vigasztalódásul” azok is, akik éppen a fent jellemzett módszerek segítségével törekedtek a sikerre, és ezen kétségbeesett törekvéseik során szenvedték el életük soron következő kudarcát.

A tudatos, szándékos sikerre törekvés esélyeit növeli, ha többet tudunk magáról a sikerről, a hozzá vezető utakról és azokról az esélyegyenlőtlenségekről amelyek már induláskor megvannak.

A *Siker lélektana* a siker jelenségének tudományos elemzésén kívül az utóbbi évtizedek értelmiségi rétegvizsgálataiból származó empirikus tapasztalatokat is összegzi, újraértelmezi a siker és a siker változó aspektusai tekintetében. A vizsgálatba bevont értelmiségi rétegek (közgazdászok, építészek és agrármérnökök) sajátos, egymástól eltérő pályát tettek meg és különböző pozícióba jutottak a sikeresélyek tekintetében.

A kötet négy szerző nyolc egyéni, illetve párban írt tanulmányát tartalmazza. A szerkesztő pároson kívül Hamar Anna és Hrubos Ildikó képviselteti magát egy-egy tanulmánnyal.

A siker fogalmi tisztázására törekszik a bevezető tanulmányban – „Siker-minta, siker-ideológia és retorika” – a szociálpszichológus Váriné Szilágyi Ibolya. A siker témájában a pszichológia majdnem minden ága érdekelt. A sikeres személyiség kialakulása, sajátosságai, motivációs háttere mind olyan témák, melyek besorolhatók az egyes szakpszichológiákba, de mivel a siker specifikusan társadalmi jelenség elsősorban a szociálpszichológia hívatott vizsgálni, illetve integrálni a jelenséggel kapcsolatos más területen született eredményeket.

A siker jelenségének társadalmi jellege elsősorban a teljesítménytől való megkülönböztetésében nyilvánul meg. A teljesítmény különböző dimenziókban kisebb-nagyobb nehézségek árán mérhető, de a sikerrel való összekapcsolódása nem egyszerű; sokszoros és bonyolult áttételeken keresztül sokszor meg sem valósul., ki sem mutatható ez a kapcsolat. A siker a társadalmi „lentől” a társadalmi „fent” felé irányuló mozgás, „a társadalmi térben való progresszió, a státus- és/vagy presztízsbeli emelkedés”.

A siker kutatások egyik alapproblémája ezen felfelé irányuló mozgás leírása egy olyan konkrét társadalmi térben ahol létezik valamilyen tudományos (vagy legalább laikus) konszenzus arra vonatkozóan, hogy az egyén által elért és betöltött pozíciók, hol helyezkednek el a fent és lent között, és hogy ezen pozíciók mely dimenziói relevánsak.

A tanulmány egyik erénye G. Ichheiser, a pályaléktan területén dolgozó bécsi pszichológus gondolatainak felfedezése és ismertetése. Ichheiser, Manheim és Merton sikerre vonatkozó munkái alapján a szerző olyan fogalmi keretet kínál amely kiválóan hasznosítható újragondolható, fejleszthető a további kutatások során. A felvetett kérdések: a siker értékfüggő jelentése, a társadalmak sikermintái, az amerikai siker-kultusz a siker-ideológia és a siker-retorika. Az attribúcióra vonatkozó szociálpszichológiai kutatások eredményei és a siker percepciójának problémája: a sikeres személy sikerességének milyen okokat tulajdonítunk (külsőket: véletlen, szerencse, etnika hovatarozás, családi háttér stb. vagy belsőket: szorgalom, igyekezet, tudás, intelligencia stb.), az egyén személyiségbeli sajátosságai (önértékelése, kompetenciaérzése) hogyan befolyásolja a sikeresség észlelését, az attribúciót és a sikeres személyekkel kapcsolatos érzelmi viszonyulást.

A siker mint társadalmi cél és a hozzá tartozó eszköz viszony mertoni kategóriákkal történő végiggondolása és a siker-képzetek szociális reprezentációként való értelmezése zárja a tanulmányt.

A bevezető tanulmányban ismertetett fogalomkészletre és elméleti megfontolásokra támaszkodik a második tanulmány, egy a siker-képzetekre vonatkozó vizsgálat bemutatása.

Váriné Szilágyi Ibolya és Solymosi Zsuzsa *A siker szociális reprezentációja értelmiségi rétegeknél* című tanulmányukban egy, a kilencvenes évek elején készült kérdőíves vizsgálatnak a személyesen ismert és az általánosított sikeremberre vonatkozó szociális percepciót érintő eredményeit teszik közzé.

A vizsgált siker-képzetek jelentőségét az adja, hogy ezek szociális reprezentációk, nemcsak egyéni, hanem réteg- és kultúraspecifikus, kollektív eredetű tudati struktúrák, és mint ilyenek részt vesznek a köztudat, az énkép, az önértékelés és a magatartás további befolyásolásában. Kollektív ismeretet, tapasztalatot tükröznek és orientálják az egyéneket, csoportokat.

A sikerre, illetve sikeres személyekre vonatkozó szociális reprezentációk rétegspecifikus természetének tesztelésére három eltérő helyzetű értelmiségi réteg reprezentánsainak megkérdezése szolgált. A konjunkturális helyzetben lévő közgazdászok, a krízishelyzetben lévő agrármérnökök és a folyamatosan magas presztízsű, egzisztenciálisan a környezet anyagi lehetőségeitől függő építészek (ezek csoportján belül egy egyetemista alminta). Ebben az esetben a sikerképzetek rétegspecifikussága nem volt igazolható. Úgy tűnik, hogy a sikeremberekre vonatkozó szociális reprezentációk inkább kollektív ideológiák által befolyásoltak. Ezen szakmai csoportok sikerképzetei azonos elemeket hangsúlyoznak amikor a sikerért felelős tényezők rangsorolásáról van szó az ismert és az általánosított magyar sikerember esetében. A megítélésnél használt tulajdonságokból három fő faktor volt elkülöníthető – a faktorok sorrendje a faktorok magyarázó erejének sorrendjét is jelenti. Mind az ismert, mind az általánosított sikerember esetében a munka, a kommunikáció és a külső tényezők faktora különül el és jelenik meg a sikeresség okaként. Eltérő attribúciós tendenciák mutathatók ki azonban az ismert, illetve az általánosított, magyar sikeremberre vonatkozóan. Az ismert sikerember sikereiben dominánsabb a személyes tulajdonságok és erőfeszítés szerepe, mint a külső tényezőké. A külső tényezőknek nagyobb szerepet tulajdonítottak a megkérdezettek a személyesen nem ismert sikerember esetében. A kétféle sikeremberről (ismert és általánosított) szóló jellemzések alapján is látható, hogy míg az ismert sikeremberhez való érzelmi viszonyulás pozitív, addig a személyesen nem ismert magyar sikeremberhez történő viszonyulás negatív töltetű. Ez a tendencia erőteljesebben jelenik meg az egyetemista almintában. A szerzők ennek egyik lehetséges magyarázatául a fiatalok pesszimista jövőképét és félelmeit jelölik meg.

A külső-belső kontroll mint személyiségváltozó befolyásolja az egyének ítéletét a sikeresség okait illetően. Amint ez az eddigi kontrollhelyre vonatkozó vizsgálatok tanulságai alapján várható volt, az alacsonyabb belső kontrollal jellemezhető csoport kisebb jelentőségűnek ítélte a munka, és nagyobbban a külső tényezők faktorát, míg a magasabb belső kontroll attitűddel rendelkezőknél ez fordítva történt.

További gondolkodásra, illetve vizsgálatokra ösztönözhet az a kérdés, hogy a sikeres ember, illetve sikeresség ezen szociális reprezentációja milyen módon befolyásolja a köztudatot, az egyének észlelését és magatartását a jövőben.

A következő tanulmányt: *Kapitalizálódás értelmiségi tükörben* szintén a fenti szerzőpáros jegyzi. Kérdésük ez esetben arra vonatkozott, hogy az általuk jól ismert értelmiségi csoportok (közgazdászok, építészek, agrármérnökök, illetve ezek egyetemista alcsoportjai, N=302) hogyan viszonyulnak a vállalkozáshoz és a vállalkozókhoz. Vannak-e ebben a tekintetben generációs és genderspecifikus eltérések? A megkérdezettek esetében az adatok feldolgozásánál figyelembe vett változók: a nem, az életkor, a szakág, az egyén értékhatára, az énképe és a külső-belső kontroll mutatója. Sajnálatos azonban, hogy semmit sem tudunk a válaszolók vállalkozásban való érintettségéről, hogy ők maguk (vagy egyetemistáknál a szülők/eltartók vettek-e vagy vesznek-e részt fő vagy mellékállásban valamilyen vállalkozásban – a kérdőív felvétele 1993–1994-ben történt.).

A vállalkozással kapcsolatos 76 item mindegyikét hétfokú skálán ítéltették meg a minta résztvevőivel. Lehetséges, hogy a kérdőívek kitöltőinek nem volt, a tanulmány olvasójának, nekem azonban vannak értelmezési nehézségeim amikor a vál-

lalkozás lehetséges motívumaira vonatkozó kérdésblokk intencióját olvasom: „A vállalkozásra gondolva általában minősítse a felsorolt tényezőket. (7=számomra nagyon fontos, 1=számomra egyáltalán nem fontos)” – ezt követően találjuk a 21 itemet a családi élettől a hatalomig.

Nem derül ki, hogy ezek az itemek – egyébként besorolhatók többé-kevésbé a Rokeach-i célérték/eszközérték kategóriákba – az egyén értékháttérét hivatottak felidézni (de ezt korábban már a Rokeach-féle értékskála rövidített változatával megtették – ennek alapján vázolták a véleményminták értékháttérét) vagy, ha nem, milyen módon minősülnek vállalkozói motívumnak (kinél, kinnél jelentik a cselekvés indítóokait?). Továbbá, mit jelent a „vállalkozói attitűdök motívuma” kifejezés. Minden szakmának megvannak a maga kísértései. A szociológiában az egyik ilyen, amikor a szociológus jól ismert terepen, általa sikeresen művelt témára vonatkozó kutatást kiegészít egy, az adott időszakban relevánsnak vagy divatosnak tűnő kérdéskörrel azon az alapon, hogy kár lenne veszni hagyni a viszonylag kis fáradsággal beszerezhető információkat. Ezt követően aztán a kapott adatok mindegyike mindegyik mással összevethető.

A vizsgált tényezők: a vállalkozói hajlandóság erőssége, a belső motivációk, a vállalkozás vélt következményei és céljai, a vállalkozásra vonatkozó másoktól származó elvárások észlelése és hajlandóság ezen elvárásoknak való megfelelésre, elképzelések arra vonatkozóan, hogy hogyan biztosítanak egy vállalkozás indításakor az anyagi forrásokat, a vállalkozás külső-belső feltételeire vonatkozó vélemények és a makroközeg megítélése (piac versus tervgazdálkodás).

A vizsgált szakmai csoportokat közepes vállalkozói kedv jellemezte, az átlagosnál nagyobb volt a vállalkozói kedv a végzett építész férfiak és agráregyetemisták körében bár motivációs bázisuk és értékpreferenciájuk – szakmájuk aktuális piaci helyzetét tekintve érthetően – különböző.

A vállalkozás makrokörnyezetének megítélése tekintetében a felvett változók mentén nem volt kimutatható szignifikáns különbség, az eredmények érdekessége elsősorban abban van, hogy a megkérdezettek többségének véleménye megegyezik a tekintetben, hogy olyan piacgazdaságot szeretnének amelyből nem hiányzik az állami gondoskodás és a szociális biztonság. A vállalkozói hajlandóság nemek közötti eltérése megerősítette az erre vonatkozó korábbi vizsgálatok tapasztalatait: a nők vállalkozói hajlandósága kisebb; s ebben az esetben kimutatható volt ennek összefüggése a nők férfiakétól eltérő motivációs- és értékháttérével is.

Az egyén személyiségbeli sajátosságai és a vállalkozáshoz való viszony tekintetében határozottan igazolódott az a feltevés, hogy a magas önértékeléssel rendelkezők vállalkozói szándéka erősebb, mint alacsony önértékelésű társaiké. A realitások józan figyelembevételére utal a szerzők azon megjegyzése, hogy még McClelland is – teljesítménymotivációs tréningek tapasztalatainak összegzéseként – beszámolt arról, hogy ezek nem segítettek akkor, amikor az objektív feltételek nem javultak.

A kutatók beszámolnak arról is, hogy a vizsgálat idején még nem alakult ki társadalmi konszenzus a vállalkozást és a kiválóság kritériumrendszerét illetően, és ez a rendszerváltást követő „csalódottság és bizalomvesztés” légkörében szituatív hatással volt a vélekedésekre. További vizsgálatok adhatnának csak számot arról, hogy ez a konszenzus alakult-e az elmúlt időszakban és hogyan. A szituatív hatással valószínűleg ma is számolni kell.

Hamar Anna *Választások és kényszerek* című tanulmánya a rendszerváltás agrárértelmiségének helyzetét, és az e helyzetből fakadó kényszereket, lehetőségeket a csoport tagoltságának átalakulását, az agrárértelmiség megváltozott régi és a lehetőségek/kényszerek nyújtotta új pozícióit elemzi.

A kötetben szereplő értelmiségi csoportok közül ez a csoport szenvedte el a legtöbb negatív változást, kényszerült leginkább döntésre. A siker ezzel a csoporttal kapcsolatban meg sem említődik. A közhiedelemmel ellentétben az agrárszakemberek zöme az átalakult szövetkezetekben maradt, és a szövetkezet helyzetének függvényében vezetői pozíciója akár meg is erősödött. A kilencvenes évek közepén létrehozott tipológia elemei folytonosan alakulnak. Az 1996-ban írt elemzés a következő agrárértelmiségi csoportokat nevezte meg: a „fiatal reformnemzedék”, a „szakértelmiség”, a „szocialista vállalkozó”, az önállósodottak és végül a szövetkezeti menedzsment. Ezen sajátos helyzetű értelmiségi csoport közelmúltbeli történetének ismertetése jó háttérül szolgál a többi tanulmányhoz, és sok esetben magyarázatot nyújt arra, hogy vélemény- és attitűdkérdésekben miért és hogyan különböznek el képviselői.

Hrubos Ildikó *Közgazdászok és a siker – másodelemzések a 80-as évek kutatásai-ból* című tanulmánya a közgazdász értelmiségi csoport felfelé ívelő pályájának előzményeit ismerteti. A másodelemzett vizsgálatok beszámolnak a szakma belső rétegzettségéről, négy kohorsz (az 1953-ban, 1968-ban, 1973-ban és 1978-ban végzetek) pályafutásáról, az ezeket jellemző karriertípusokról (kiterve ezek presztízisére és anyagi megbecsülésére). Megismerhetjük a közgazdászok véleményét a szakmai előrelépés jelentős faktorairól – erős belső kontroll attitűdre utal a sorrend, és jelzi a családi háttér egész életpályát befolyásoló hatását is. A fiatal közgazdászok munkaerőpiaci mozgására jellemző volt az erőteljes felfelé mobilitás (az 1973-ban, 1976-ban és 1979-ben végzetek vettek részt a vizsgálatban). A közgazdász egyetemisták értékválasztását vizsgálták 1982-ben. A teljes népességre reprezentatív értékvizsgálatok eredményeitől eltérően az egyetemisták a hedonista és az autonómiához kapcsolódó értékeket választották ezen belül a közgazdász hallgatók legjellemzőbb sajátossága az autonómiára törekvés, a változatos, nyitott élet, emberi kapcsolatok vonzza őket. A különböző évfolyamok összehasonlítása generációs hatást mutat ki az értékek tekintetében is; idősebb korban az értékválasztások eltolódnak a pragmatikus értékek felé. Az utolsóként ismertetett vizsgálat három közgazdász almintá reformattitűdjeit vizsgálta 1981–1982-ben. A kormányzatban dolgozók, az iparvállalati menedzserek és a kutató közgazdászok almintája közötti lényeges eltérés a kutatók és a többi csoport között volt, a kutatók határozottabban reformpártiak voltak. A fiatalabbak, az értelmiségi családi háttérűek, a második gazdaságban érintettek radikalizmusa erősebb, reformelkötelezettsége határozottabb volt.

Ez a tanulmány jobban érthetővé teszi a közgazdászok jelenlegi attitűdjeit, véleményét és tipikus reakciómódjait többek között a sikerkutatásokban.

Solyosi Zsuzsa *Közgazdász identitás és sikerkép a kilencvenes évek elején* című tanulmánya az 1993-as sikerkutatás közgazdász almintára jellemző sajátosságait foglalja össze, 17 mélyinterjú és háromszor ennyi kérdőív tapasztalatai alapján. A kutatás kitért a pályaválasztás motivációira (a család mellett a középiskola jelentőségére hívja fel a szerző a figyelmet), arra, hogy ebben a szakmában ritka a pályaelhagyás – ezt a szakma magas presztízse indokolja is. Szakmán belül a presztízis –

mint minden más szakmában – a nemek közötti aránnyal függ össze; azoknak a szakmai csoportoknak ahol a nők nagy számban vannak jelen, a presztízse alacsonyabb. A két nem eltérő módon értékeli a kívánatos szakmai karriert is, más tényezőket tartanak fontosnak. Sajátos racionalitás, pragmatizmus jellemzi ezen szakmai csoport emberi kapcsolatait. Az emberi kapcsolatok érzelmi oldalával szemben hangsúlyosabb a szakmai, illetve karriercélokra használható network-jelleg. A csoport tagjai általában magas önértékeléssel és belső kontroll attitűddel jellemezhetők, saját sorsukat illetően optimisták. A csoport egyöntetű volt a rendszerváltás szükségességének elismerésében, kritikus és türelmetlen az azóta elért változások tekintetében. Ez a kritikusság azonban nem jár együtt politikai aktivitással, feltűnő ennek a csoportnak az apolitikussága ami szakmai életstratégiájuk fontos eleme.

A harmadik szakma, az építészek sikerrel kapcsolatos nézeteit, attitűdjeit ismerteti Váriné Szilágyi Ibolya *Az építészek sikerképe és retorikája a 70-es, 80-as és a 90-es években* című tanulmányában. Ez az a szakmai csoport (az agrármérnökök és közgazdászok rétegével szemben) amelynek teljesítménye nyilvánosabb, az építész teljesítmény siker/kudarccal dimenziói (a házak) láthatóak, egymással összevethetőek.

A kutatás longitudinális jellege – három évtizedre terjed ki – lehetővé teszi a sikerképekben bekövetkezett hosszú távú trendek felismerését és összekapcsolását ezen mérnökcsoporthelyzetével az „erős recesszió gyenge konjunktúra” időszakában. A szakma egészének helyzetéről elmondható, hogy ez sokkal kiegyensúlyozottabb, az elmúlt évtizedekben stabilabb volt, mint a felfelé ívelő pályán haladó közgazdászoké vagy a válsághelyzetbe került agrárszakembereké. A siker fogalma elsősorban minden vizsgált időszakban a szakmai elismertséget (az alkotó kreatív tervezői munka eredményét) jelenti, de a kilencvenes években e mellé új dimenzióként került a „keresettség” – ez megépült házakat, piaci sikert, jó jövedelmet jelent. Az, hogy az építész sikerképekben ez az új anyagi dimenzió milyen karriert fog befutni, ma még nem látható, de feltehetően éppen a szakma sajátossága miatt (a létrejött alkotások nyilvánossága) nem lesz domináns.

A kötetet Váriné Szilágyi Ibolya *Az individualizmus különböző formái a sikerképekben* című tanulmánya zárja. Az individualizmus–kollektívizmus fogalmának definiálására, történeti megjelenési formáira és ezen formáknak tulajdonított funkciókra tér ki a tanulmány első része. Az individualizmus–kollektívizmus nem egyszerű kétpólusú dimenzió, ugyanazon egyénben, társadalomban különböző megjelenési formákban mindkettő fellelhető. A szerző saját kilencvenes évek elején létrehozott tipológiáját is megismerhetjük. E szerint az individualizmus következő formái léteznek: primitív egoizmus, racionális gazdasági vagy utilitáriánus individualizmus, fogyasztói individualizmus és „újhumanista”, vagy „újfelvilágosító” (neoaufklerista) individualizmus. Ez utóbbi tartalma szerint már majdnem kollektívizmus, hiszen ugyan az egyén vélemény- és döntési szabadságának hangsúlyozásában jelentkezik, de az autonómia mellett igényli a felelősséget is, és csoportkötődése van, a mások érdekeinek figyelembevétele, a kollektív jövőért való aggodás és cselekvés is jellemzi. A narratív pszichológia – az elbeszélő szöveg elemzésére és értelmezésére alapozott irányzat – eszközeinek segítségével elemzett interjúkban mutatja ki a szerző az individualizmus különböző megjelenési formáit. A self-narratívumok, az egyén életének érzelmileg hangsúlyos fordulójáról, siker és kudarcélményeiről al-

kalmassak arra, hogy következtethessünk mind a siker szociális reprezentációira, mind az építészek individualizmusának típusára.

A *Siker lélektana* érthető okokból értelmiségcentrikus.

Nem tudjuk, hogy a nem értelmiségi pályákon, életutakon mozgó csoportok a siker milyen szociális reprezentációival bírnak, ezen szociális reprezentációk milyen módon befolyásolják észlelésüket, mozgástérfüggő tudatukat, döntéseiket. További kérdés, csak a szimmetria okán, hogy milyenek a jelenlegi kudarcképzetek. A különböző társadalmi csoportok mit élnek meg kudarcként, a kudarc mely dimenziói relevánsak a megítélésben, és ebben az esetben milyen attribúciós tendenciák fedezhetők fel. Működnek-e társadalmi csoport szinten én-védő mechanizmusok, egyáltalán mennyiben domináns ma az egyén önmeghatározásában valamilyen szakmai csoporthoz, vagy más közösséghez tartozás? Saját karrierjét mennyiben érzi szakmája általános helyzetéhez kötöttnek? A csoporthoz való tartozás jelentősége az öndefinícióban magyarázza-e az individualizmusok terén mutatkozó egyéni különbségeket?

A kötet tanulmányai sokféle módon közelítik a siker problémáját, az elemzett és újraelemzett értelmiségi réteggutatások (amelyek nagy előnye longitudinális jellegük) megfelelő támpontul szolgálnak a véleményekben, attitűdökben mutatkozó különbségek megértéséhez. A pszichológus szerző és szociológus szerzőtársai a kötet tartalmában megjelenő névumon túl abban is újítottak, hogy bemutatták: egy, a sikerhez hasonló jelenség kutatásánál milyen előnyökkel járhat ezen két szakma művelőinek együttműködése.

ABSTRACTS

Némedi, Dénes

Sociology after a Successful Century

The paper deals with developments which in all probability, will have an influence on the future course of sociology: the growing uncertainty whether society as a distinct, and in most cases national, social system, the very object of sociology, exists; the quantitative expansion of university education that transforms the traditional ways science operates; the dissolution of the classical intelligentsia which was the reluctant public of sociological discourse. The concluding part of the paper discusses some recent proposals to deal with the emergent crisis.

Róbert, Péter

Changes in the Determinants of Life-style: 1982–1998

Status inconsistency was a typical feature of communist societies. Hungary was also characterised by a low correlation between status measures like occupation, education, income on the one hand, and cultural or material life-style on the other. The paper investigates the changing effects of demographic (sex, age, region) socio-economic (prestige, education, income), and class (service and entrepreneurial class) measures on cultural and material consumption over one and half decades. Cultural consumption is measured by the number of books, visiting theatre, museum, concerts. Material consumption is measured by possessing various consumers durable (colour tv, refrigerator, automatic washing machine, car) in the household.

Balog, Iván

István Bibó and Max Weber

The intellectual relationship between Bibó and Max Weber is observable in three areas. Having read Weber's Protestant Ethics, young Bibó realised that it was impossible to transform the bourgeoisie into a real elite because in mass societies with big social inequalities collecting wealth cannot be the sole criterion of meritocracy. Weberian *Verstehen* inspired him through the synoptical legal sociology of his master, Barna Horváth, as synopsis is an eternal oscillation between Weberian *Verstehen* and Mannheimian *Wissenssoziologie*. Thirdly, Bibó adapted Weber's approach of rationality adopting István Hajnal's criticism on Weber: in Bibó's eyes, merely *Zweckrational* exercise of power is a major obstacle of the *Entzauberung* of politics.

Csabina, Zoltán–Leveleki, Magdolna

Norm-breaking and norm-keeping attitudes of Hungarian companies in the processing industry

Our study attempts to analyse the co-operativeness of Hungarian companies engaged in processing industry. This analysis is based on a representative survey done by the Sociology Department of the Budapest University of Economics in 1998. We use their database as a resource. The bulk of data sampled by them covered the whole of the processing industry. The 423 companies surveyed are representative of their kind both for their geographical location and size.

By co-operativeness we mean – following the definition by Dieter Opp (1996:129) – that „those dealing in the market make a deal according to the prevailing rules valid for the market”. Those labelled „non-co-operative” do not necessarily break any criminal code regulations, however, they break some explicit or implicit unwritten laws.

In the course of the original survey the questionnaire contained only one cluster of questions concerning norm-keeping/breaking attitudes, and this cluster of questions was about financial ethics. They surveyed to what extent did they meet their financial responsibilities. The binary dependent variable acquired this way were compared to partly a set of manifested and partly latent variables come from the factor analysis. The four factors in our interpretation measures: how the companies influence the market, how extensive and profitable their business activities were, how they think about their future prospects.

We made comparison to check upon our presumptions on one hand, and on the other hand we wanted to know which of these variables could be used for making a regression model.

We checked the correlation of the variables – considering their level of measurement – by using table of contingency, calculating contingency coefficients, χ^2 statistics, and by using analysis of variance. According to our calculations, only three of the six variables had significant impact on company attitude. These refer to willingness to pay of partners, the structure of ownership and planning prospects. Similarly three of the four latent factors have significant impact on company attitude. The exception is the factor of the extensive growth.

At the end of this study we attempt set up a regression model of company attitude. The dependent variable is norm-keeping and norm-breaking attitude while the independent variables are those that proved to influence company attitude. Once the dependent variable is dichotom we use logistic regression model.

Data are taken from four nationwide surveys: 1982(N=11,722), 1986(N=5,999), 1992(N=2,998) and 1998(N=3792). For testing changes over time equal measures have been constructed in the data-sets, cases have been weighted equally (N=3000/file) and the analysis is performed on a pooled data-set (N=12,000). Changes in social determination of cultural and material life-style are estimated by OLS regression models including the impact of time, that of the predictor variables, as well as of interaction terms of the predictor variables with time.

Although it is assumed on a theoretical basis that social status and life-style have become more crystallized in post-communist Hungary due to increasing market relations and growing social inequalities, the analysis provides little empirical evidence of significant changes in this direction.

Erdősi, Sándor jr.

Bargains in Private Rental Market – Institutions and Personal Connections in the Private Rental Sector in Hungary

Using empirical data and other sources the study presents those 'institutions' (real estate brokerage firms and classified advertisements) which help make deals between players in the private rental market. The common experience and our data justify that the actors of the demand and supply sides often look for and find landlords or tenants using their personal networks because the above mentioned 'institutions' of the market work deficiently and expensively. The rent level is lower and the direct or indirect connection between partners gives guarantee for both sides in those cases where the personnel network plays a decisive role in creating the business. This first view of the role of the 'network of contacts' helps explore the reasons which increase transaction cost in the private rental market and can cause increased social cost in the Hungarian housing system.

Husz, Ildikó

Anglo-Saxon Research into Family History and Its Influence on Hungarian Historical Demography

In the 60s a new trend of research emerged at the borderline of social science and social history, called family history. The basic issue of the trend was to study the relationship between the spread of the nuclear family, namely a family consisting of parents and their unmarried children, and the emergence of the modern Western society. The author of the paper surveys the Anglo-Saxon research into family history by presenting some of the major statements of Peter Laslett, challenging evolutionist theories for the first time. After a summary of the followers and critics of Laslett she analyses the influence of 'new social history' on the trend, and subsequently dwells upon the relationship between family history and the new trend of 'microhistory' which has appeared in social history during the past decade. The second part of the paper offers an assessment and summary of research into Hungarian family and household history.

Bukodi, Erzsébet

Who Marries When and Whom: Life-course and Historical Variation in Marriage Pattern in Hungary

Marriage between members of different social groups has long been viewed as a crucial indicator of the strength of these groups boundaries. This study considers marriage choice as a multidimensional phenomenon and investigates its ascriptive and achievement components. Ascriptive marriage homogamy/heterogamy is interpreted as the similarities/differences in partners' social origin; the achieved characteristics of marital choices are interpreted as the similarities/differences in spouses' education and occupation position. The aim of the study is to outline the theoretical background of the marriage propensity as well as the partner selection process; and – building on the arguments of different economic and sociological theories – to answer the question whether there has been a transition from ascription to achievement in marriage selection processes in Hungary.

Mate selection is commonly viewed as to be determined by the individuals' preferences for similarity in social traits as well as the constraints of marriage market people should face in realizing these preferences. As for the preferences, this study applies two competing approaches – the so-called 'reward redistribution' and 'reward accumulation' hypotheses. As for the marriage market composition, the study poses the so-called 'two-sex problem' which means that males' and females' age-specific marriage rates largely depend on the age-sex composition of the population.

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetések és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájlt floppyn MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban, továbbá közölni az összes elérhetőségeiket (*munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail*) is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967:35);

egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979:35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikérült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

Szerzőink

Némedi Dénes
ELTE Szociológiai Intézete

Róbert Péter
TÁRKI

Balog Iván
SZTE Szociológia Tanszék

Csabina Zoltán
Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány

Leveleki Magdolna
Veszprémi Egyetem

Ifj. Erdősi Sándor
Városkutatás Kft

Husz Ildikó
BME Szociológia Tanszék

Bukodi Erzsébet
Központi Statisztikai Hivatal

Székelyi Mária
ELTE Szociológiai Intézet

Farkas János
MTA Szociológiai Intézet

Kelemen Katalin
ELTE ÁJK Közgazdaságtudományi Tanszék

Radácsi László
BKAE Vállalatgazdaságtan Tanszék

Pataki György
BKAE Vállalatgazdaságtan Tanszék

Tóth Lilla
Ph.D. hallgató

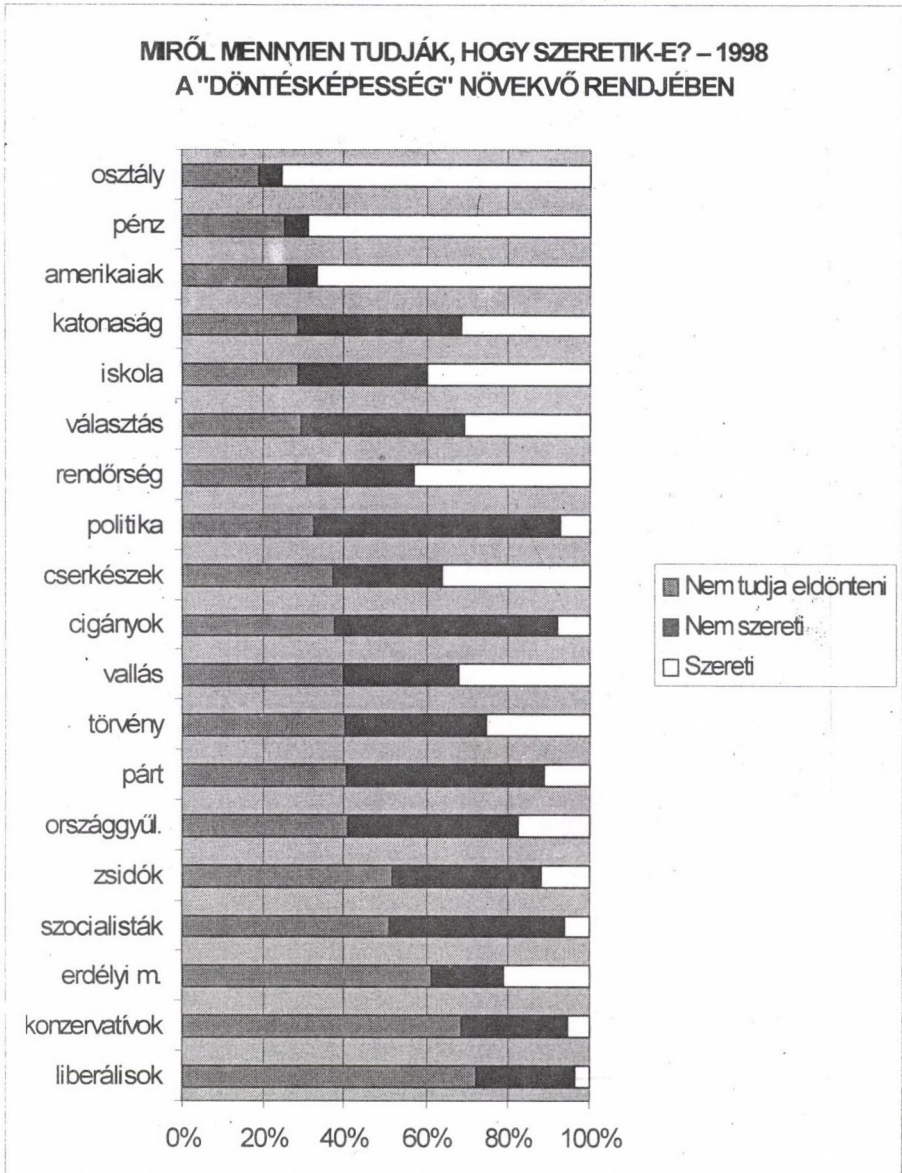
HELYREIGAZÍTÁS

Lapunk 2000/1-es számában megjelent

Csáky Mihály–Berényi Eszter–Bognár Éva–Tomay Kyra
Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években
 című cikk egyik ábrája sajnálatos sajtóhibát tartalmaz.

A kiigazított 4. ábrát az alábbiakban mutatjuk be.

4. ábra: Szereti/Nem szereti/Nem tudja eldönteni – hívószavak listája

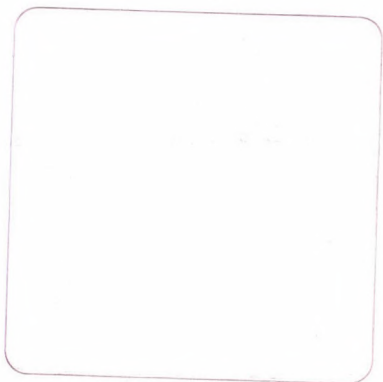

A szerzőktől és az olvasóktól elnézést kérünk.

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

Contents

PAPERS

Némédi, Dénes: Sociology after a Successful Century	3
Róbert, Péter: Changes in the Determinants of Life-style: 1982–1998.....	17
Balog, Iván: István Bibó and Max Weber.....	38

WORKSHOP

Csabina, Zoltán–Leveleki, Magdolna: Co-operative Behaviour of Companies in the Hungarian Manufacturing Industry.....	51
Erdősi, Sándor, Jr.: Bargains in Private Rental Market – Institutions and Personal Connections in the Private Rental Sector in Hungary	71

ORIENTATION

Husz, Ildikó: Anglo-Saxon Research into Family History and Its Influence on Hungarian Historical Demography.....	81
Bukodi, Erzsébet: Who Marries When and Whom: Life-course and Historical Variation in Marriage Patterns in Hungary	105

BOOKS

Székelyi, Mária: Review of Ferenc Moksony: Thoughts and Data.....	128
Farkas, János: German Social Theories	131
Kelemen, Katalin: Economic Actors and Local Society	134
Radácsi, László–Pataki, György: The Renaissance of Locality	137
Tóth, Lilla: The Psychology of Success.....	140

ABSTRACTS.....	147
----------------	-----

